

Szerk. az olvasóhoz

Ki szerkeszti a folyóiratot? A szerkesztő? (Mellékvágány: egy szerkesztő vagy szerkesztők? Netán „szerkesztőbizottság”? Ifjúkori mesterem, Nagy Pál [*Magyar Műhely*] mondta-vallotta be nekem – Tihany határában vett fel autóstoppusként – megismerkedésünk alkalmával: „A magyar irodalom legfontosabb folyóiratait egyszemélyükben *diktátorok* csinálták: mint Osvát és Kassák.” S akit én ismertem ez észrevétel igazolásul, Juhász Ferenc az *Új Írával*: „Az egyeztetések, véleményütköztetések, s eredményük, a kompromisszumok, csak a színtelenséghez, közepszerhez vezetnek.”)

Egye fene: szerkessze a szerkesztő, fűződjön az ő nevéhez. Ha képes – egóját is félretéve – médium-közvetítő lenni az igazi szerkesztő (Főnök), a korszaka diktátumai számára. Ha nyitottan hajlandó a saját kora – amiben éppúgy benne leledzik, mint nem-szerkesztő embertársai – kihívásait, kételyeit, atmoszféráját a folyóiratába sűríteni-csatornázni.

Ami nem mindig az a téma és diskurzus, ami a tömegmédiából árad, vagy amit megemlékezendő kerek évszámok írnak elő unott kötelességszerűen. Sőt...

Mi újat mondhat bármely kulturális fórum koronavírus-járvány idején? A szellemi szerveződés terepén (felületén), ami sui generis lényegének megfelelően próbál minél messzebbre rugaszkodni az egzisztencia földhözragadtságától. Amikor nem csak a túlélés, a denevér-sárkánykák oly végzetes lehelete egész világot beborító felhőjéből kikerülés a tét, hanem annak összes elszegényítő következményének az elviselése. Elsőül a bezártság elszenvedése, ami már egy éve tart – a közeli kiszabadulás reménye nélkül.

Merre sodor a kataklizma? Mit csináljon az ember (a folyóirat) benne? Hogy lehet alatta úgy alakoskodni, mintha a normális élet folytatható lenne?

Lehet, rossz vagy csak felületes ez a kérdés.

Azt kell kinyerni inkább belőle, hogy mit nyit meg ez a roppant repedés a mindennapi életünk rutinján? Mit lök fel a felszínre az idők gyomra a megemésztetlen múltból? Tükröt tartva, magyarázva: hogyan jutottunk idáig.

Az egyre kétségtelenebb, hogy a koronavírus-járványt igen sok szálon, csatornán – az ember okozta magának, ezért is szenved

(Folytatás a 50. oldalon)

TARTALOMJEGYZÉK TABLE OF CONTENTS

- 2 Györe Balázs versei
Balázs Györe: Poems
- 4 Krúdy Gyula: Beteg város (tárca)
Gyula Krúdy: Ill City (feuilleton)
- 5 Vári Attila: Macskapóráz (novella)
Attila Vári: Cat Leash (novella)
- 9 Kuroli László: Több olyan folt (családtörténet-tanulmány)
László Kuroli: More Such Blemishes (family history-study)
- 14 Kuroli László: Kicsi, magyar, szürke (publicisztika)
László Kuroli: Small, Hungarian, Gray (essay)
- 9 Kőbányai János: Pokorni Zoltán könnye (publicisztika)
János Kőbányai: The Tears of Zoltán Pokorni (essay)
- 31 Linda Pastan versei Vasas Tamás fordításában
Vasas Tamás: Betegágyból írni a fényt, Linda Pastan portréja (esszé)
Linda Pastan's Poems. Translated by Tamás Vasas
Tamás Vasas: Writing the Light from One's Sickbed.
A Portrait of Linda Pastan (essay)
- 36 Haraszti György: A kárpát-medencei zsidóság annotált kronológiája
1918 és 1945 között (tanulmány)
György Haraszti: The Annotated Chronology of the Carpathian Basin
Between 1918 and 1945 (study)
- 46 Gergely Ágnes: A férfiak nősen születnek (próza)
Ágnes Gergely: Men Are Born Married (prose)
- 48 Emlékezés Kovács M. Mária (1953–2020) történészre és Randolph L. Braham Tanulmányok a holokausztról című könyvsorozatára
(Kőbányai János, Schmal Alexandra, Molnár Judit)
Remembering Historian Mária M. Kovács (1953–2020)
and Randolph L. Braham's *Holocaust Studies* series (János Kőbányai,
Alexandra Schmal, Judit Molnár)
- 50 Kovács M. Mária: Bethlen István a zsidókérdésről, a numerus claususról
és a zsidótörvényekről (tanulmány)
Mária M. Kovács: István Bethlen on the Jewish Question,
the Numerus Clausus, and the Jewish Laws." (study)
- 67 Bakó Endre: Egy bihari mártír poéta, Nagy András (tanulmány)
Endre Bakó: András Nagy, a Martyr Poet from Bihar (study)
- 72 Nagy András versei
András Nagy: Poems
- 84 Louise O. Vasvári: A katolikus zsidó Kardos Klára Auschwitz naplója
(esszé)
Louise O. Vasvári: The Auschwitz Diary of the Catholic Jew, Klára
Kardos (study)
- 89 Vári Attila: Ijesztő napunk. Emlékezés Erdély Lajosra (1929–2020)
Attila Vári: Our Scary Day. Remembering Lajos Erdélyi (1929–2020)
- 92 Cziegler István: Kain jele (tanulmány)
István Cziegler: The Sign of Cain (study)
- 100 Czifra György Péter: Tavasz (novella)
György Péter Czifra: Spring (novella)
- 110 Haklik Norbert: Olvasónapló
(Konrad György: Sétabot – Gyurkovics Tamás: Migrén –
Zoltán Gábor: Szép versek 1944)
Norbert Haklik: Reader's Diary (György Konrad: *Walking Stick* –
Tamás Gyurkovics: *Migraine* – Gábor Zoltán *Beautiful Verses 1944*)
- 117 Péntek Orsolya: Ismeretlen részletek
Könyvismertetés Egy vidéki zsidó asszony 1949-ben írt kézirat
deportálási naplójáról és Erdélyi Ágnes (Radnóti Miklós féltetvére)
összegyűjtött műveiről.
Orsolya Péntek: Unknown Details (Review of a provincial Jewish
woman's 1949 hand-written deportation diary, and on Ágnes Erdélyi's
collected works)
- 121 Huszár Ágnes: Párhuzamos családtörténetek
Könyvismertetések Zerkowitz Judit *Megtörtént. Minden szó igaz*
és dr. Alex Stenberg *Recipes from Auschwitz* című könyveiről
Ágnes Huszár: Parallel Family Histories (Review of Judit Zerkowitz's
It Happened, Every Word Is True, and Dr. Alex Stenberg's
Recipes from Auschwitz)
- 127 Figyelő
The Observer

*Györe Balázs**utolsó posta balatonfüred**Tábor Ádámnak*

*járványverset küldött
nekem a barátom
„archaikusan patetikusnak” érzi
„de ezen nem lehet segíteni”
járványverset kér tőlem
egy másik barátom
árván járkálok szobámban
nincs okosórám
se okostelefonom
okostojás vagyok
aki éjjel írja versét
járvány idején
és várja hogy valaki
megkocogtassa ablakát*

mándy-reggeli

*„eltolt kávéscsésze
morzsás tálca
(mintha az életet
tolta volna félre)
újságok és
apró telefirkált cetlik
ceruza csomkja”*

Vonzás és vásárlás

*A patikuslány hajába szállt, vagy inkább sodródott egy légy.
A lány vagy fiatalasszony érzékelte, s miközben kiszolgált
engem, kezével kisöpörte dús hajából a legyet, ami a minket
elválasztó, átlátszó műanyag nyílásán keresztül elém pottyant.
Dermedten álltam. A fekete légy nem élénkült fel. A patikuslány
elnézést kért. Kenőcsöt kértem: irt sebeimre. Fizettem. Az idősek
időávjában vásároltam. Mindketten maszkban voltunk.*

sun odyssey 36

*kifut a kikötőből
dávíd király
fedélzetén
3 fiú és 3 lány
kifut a keel
pound első cantójában
kifut a tinta
a toll hegyéből
árbócokat ringat
a halál*

röltex (t)

*(118)
a bécsi úton
most nem bécsbe megyünk
a járdán ácsorogva
dupla cappuccinót iszunk
lovakat nem etetünk
kassákra emlékezünk*

Krúdy Gyula

Beteg város

Olyan szép ősz nem mindig volt Magyarországon, mint az idén, midőn a spanyol betegség dühöng. Az enyhe és álmodozó időjárás, az andalgó októberi nap-sugár, az aranyszitán fejünkre hulló fénylő liszt szél-időben: régi emberi babonát borít fel. Közönségesen eddig azt hittük, hogy a különböző járványok kényelmes terjeszkedéséhez szükség van a nedves, komor, életunt időjáráshoz. Azt hittük, hogy a nátha az eresztől csepeg, és a láz a vizes köd százgalléros köpenyében lopózkodik tova. A szervezetünk megzavarodásához barátságtalan esőfelhő kell, amely eltakarja szemünk elől a napot, míg éjszaka az őszi halál nyirkos temetői szél alakjában sóhajtozik ablakunk alatt. Azt hittük, hogy a betegséghez lappangó rosszullet, búskomorságos érzés, borzongató előérzet, névtelen szomorúság és nagy adag életunalom szükséges, amikor az ember önkéntelenül megírja végrendeletét. Holott október közepén gyermekkorom óta nem nyíltott ily szeretetre méltóan az idő, csaknem tavasz remegteti szitakötő-szárnyait a ligetek aranypénzes sétautain, megannyi költő minden járókelő a városerdő és a sziget felejthetetlen lombjai alatt; szelíden fénylik a Duna...

És már alig van koporsó Pesten, az asztalosműhelyben reggeltől estig és estétől reggelig készülnek a házikók, a sírásók visszatértek a harcterről, és a pesti temetőikben találtak váratlan foglalkozást, búsan elhallgat a fénylő elméjük orvostudomány... Amióta megérkezett a járvány közénk, nem volt olyan szomorú hete Pestnek, mint az elmúlt. Végre látható lett az a hullafolt a város arculatán, amelyet a négyesztendős háború alatt ügyesen kendőzött öreg és fiatal. A mellüket verőknak, a szomorúság barátainak, a gyász komor híveinek, az élet mindennapi örömei között fekete köntöst viselő temetéshuszároknak lett igazuk. Pest nem úszta meg a háborút a rettenet ösmerése nélkül. Pest nem maradhatott meg kivételesen az emberi szörnyűségben, amely Európa valamennyi nagyvárosát a földre sújtotta. Pest megingott az öröm mezőin, a farsangnak vége lett, az élettelmes, villanó, pazarló kedv, amely még esztendeig csodálatos széppé tette itt a nőket és undorítóvá a férfiakat: vándorszínész módjára megszökött a városból. Az orvosok megrettenve sietnek a ragályban, didereg az ápolónő, és a patikus nem győzi a munkát. Csüggedten roskad össze minden babona és tudomány, amit az emberiség az egészsége körül felépített.

Egy komor, engesztelhetetlen szellem kószál a pesti utcákon, amelyet a négyesztendős hadjáratban eddig nem ismertünk: a részvétlen, természetes, mindennapi halál, amely többé nem ad időt ahhoz, hogy elmúlt kedveseinket megsirassuk, ismerőseink koporsójától elbúcsúzzunk, jóbarátaink elhunytára hosszadalmasan gondoljunk: mert újra és újra sújt körülöttünk a halál. Teremtő, négy esztendeig, a legszörnyűbb hadjáratban, amelyet valaha a történelem feljegyzett, senki sem gondolt Pesten a halálra! Azt hittük, hogy csak azoknak kell meghalni, akiktől úgyis elbúcsúztunk, s a katonák halálán már senki sem csodálkozott. A halál a város külső részeiben ténfergett, elfáradt, mire a harcterekről Pestig ért, mint a messziről jövő átok. Már azt hittük, hogy ezentúl csupa sikeres üzlet lesz az életünk. Az árdrágítás és uzsora nagyszerű esztendői után a felgyülemlett pénz bolond módjára táncolt tova országútján. A közelgő béke vagy a végtelen háború esélyeit egyformán játszotta a pénz játékos. Egyik színházat vett, a másik boltot nyitott, a harmadik fegyverrészennyel spekulált.

Eszünkbe sem jutott, hogy a város nagyarányú életmódját, szökökút módjára emelkedő kedvét, túlszűfoaltságát, fulladásig megtelt örömeit bármi is megállíthatná. Az élet örökké tart, és a szerencse szolgál, mint engedelmes pudli. A vonatok megszakadásig hozzák a gazdag vidékieket a fővárosba, a hotelben kezdet kell csókolni a portásnak, a színházjegyért majdnem hogy női erény jár, az ócska cipőért és a viseltes ruháért marakodnak a kereskedők, a felpuffadásig megtelnek a leánykereskedők és mulatóhelygazdák, az emberi őrjöngés nem ismer határt az élvezethajszában, kocsin rohan az öröm, s csak a gyalogjárónak nincs igaza...

Most aztán lesz elég ócska nadrág és gazdátlan cipő. Patkány cincog a színház nézőterén. A mulatóhely cifra rongyai elkopnak. A részeg öröm árokba töntörődött, s már nincs ereje segítségért kiáltani. A bundás úrhölgyek, akik után tegnap irigykedve nézett a korzó, elmaradtak a látóhatárról. Büszke, duzadt gavallérok megrettenve szorongatják a hőmérőt. Boldog, meggazdagodott emberek hiába rimázkodnak összetett kézzel a házi orvosnak, és nem rohan már részegen a vidék a pesti éjszaka lámpásai után. Lehajtott fejjel áll a boldog pesti ember. Erre senki sem kártyázott a városban.

Vári Attila

Macskapóráz

Amikor a New York-i Jack Goldfinger meglátogatta, szertefoszlik mindaz, amit magáról hitt. Kamaszok élhetik át ugyanezt, ha megtudják, hogy örök-befogadott gyermekei szüleiknek. Negyven évesen omlik össze benne az, amit saját maga épített.

Mindennek vége. Származás, családi fényképek bűvköre, tárgyi emlékek, amelyeket csupán kölcsön kapott, mások vétkei miatt őt büntetik.

A jelen úgy törli el nem-létező múltját, hogy ő ke-reste ezt a megsemmisülést. Rabbikkal tárgyal, a holocaust-központtal levelez, miután kiássa aládát, s a sosem látott tárgyak miatt azt hiszi, hogy értelmet nyert több évtizedes kiközösítettségére.

Nem zsidó, pedig Nana halála után, akkor, amikor sokszori keresés, a parányi földdarab teljes fel-ásása után a szigeten elrejtett ládából előkerülnek a tárgyak, s a fiatal rabbi elmagyarázza, hogy mi, micsoda, úgy érzi, magyarázatot talált kivetettségére.

A csónakot a korhadt fűzfa mellé köti, a lapátot a törzsön tatóngó üregbe. Villám sújthatta, mert szenes-fekete a hatalmas üreg.

Úgy emlékszik, hogy valamikor faszor állt a par-ton, s a sziget végén nem volt ez a kavicszátony. Egészen biztos, hogy nem volt ilyen gyomos. Papi-kát, paradicsomot öntöztek a kövér talajon a bol-gárkertészek, s a kivénhedt dízel, a szivattyúmotor, mintha meg akart volna halni, nagy szünetekkel böffentett egyet-egyet.

A sziget harsányzöld. Bokrok, cserjék, futónövé-nyek indáitól járhatatlan, hová áshattuk el, s már abban sem biztos, hogy megtalálja, hiszen a sodrás miatt azóta sokat változtatta formáját a sziget.

Messze, hegyek. Füsttel rajzolták őket az égre, de az is lehet, hogy csak távoli köd. Milyen lehet Montevideo? A borítékon a címzés Calle Colom-bes 45. A bélyegen: Julio Herrera író, Uruguay correos 0,15.

Írt, de visszajött a levél. Korábban kellett volna. Valaki tudhatja ott, hogy ki írt nekik onnan. Olyan sokáig halogatta a döntést, hogy már szinte senki sem élt azok közül, akik válaszolhatnának a kérdé-seire.

Származásának titka éveken át kísértette, s most úgy dönt, hogy megtakarított pénzéből elindul arra

az útra, amelynek végkimenetelétől várja a meg-nyugvást. De előbb a sziget.

Nagyi erőszakos eldohányzott hangja, mint a korbács. A láda nem nehéz, egyedül is ki tudná emelni a lapos fenekű csónakból, amit valamelyik halász adhatott kölcsön neki, de nincs fogása. Ket-ten viszik. A térdét veri, sípcsontjánál mindkét lábán felszakadt a bőr.

Nagyi, azaz Nana, házakhoz hordja a friss halat. A vasúti sorompón túl, az ártéri utcácskában egy-mást követik a cégtáblák. Halászmesterek. Az ő fo-gásukat viszi házhoz a megrendelőknék. Halász-mesterek. Lapos fenekű csónakjaikon állva kezelik az emelő hálót. Mintha mindeniken gémes kutak lennének, de esténként, mint mások, akik tengere-ken járnak, ezek nem a vitorlát, hanem az emelő rúdját szerelik le.

Nagy faekeszkerűség a rozsdás láncon. Hatalmas akácgyökér horgonyt húznak maguk után, így las-sabban sodródznak lefelé a folyón, csak ilyenkor me-rítgetik a hálót, s reggelenként a part menti holtvíz-ben eveznek föl kilométerekre. Amíg lapátolnak, a csónakban pihen a gém, a háló, a horgony.

Virágvasárnap. A halászok nem dolgoznak. Van virágszombat és virághétfő?

– Holnap virágvasárnap – mondja nagyanyja, Nana, s hiába könyörög neki, a szíjjal az asztallá-bához köti. Vékony, piros, olyan, mintha női öv lenne. A combjához kerül a feliratos ezüst lemez. Mintha kézzel írták volna, a bevésésen: Cicero.

– Nem fogsz eltekeregni.

Pedig el fog menni. Az óceánt nézi az öreg tér-kepen, amikor egyedül van. Légitársaságok útvo-nalait tanulmányozza ugyanígy harminc évvel ké-sőbb. Úgy tűnik, hogy azzal jár a legjobban, ha előbb Madridba megy, s onnan repül Uruguay fő-városába, Montevideóba.

A levelet, azt a levelet a postástól ő vette át, Nana soha nem látta. Nincs feladó, csak laccím, de ha magyarul válaszol, akkor csak megkapja az, aki kel-lemes karácsonyi ünnepeket kíván. Szájkás betűk, kellemes helyett *kelemess*.

Válasz nem, csak az elküldött levél jön vissza.

– Kinek írtál te bűdös kölyök? És hol van a másik?

De nem válaszol, inkább a macskapóráz. A konyhaajtó nyitva, s előtte a ház összes gyermeke.

- Kiskutya, kusz-kusz-kusz – bosszantja Lenke, a feketehajú kislány. Hiába bújna az asztal alá, úgymond tudják, hogy Nana macskapórázon tartja, s úgy is gúnyolják.

- Gyere Macskapóráz, mi bújócskázni fogunk.

A szomszédokkal nincsenek jóban. És ők sem velük. Csak úgy emlegetik őket, hogy a „zsidó lakásiak”, s amikor majd kezébe kerülnek a ládába rejtett tárgyak, azt hiszi, most már érti is ezt a megnevezést.

A bérházban mindenki jövevény. Nana úgy emlegeti önmagát, hogy ő az egyetlen őslakó, a többi komcsi betolakodó. Néhányan a háború utáni lakásfoglalók, a többség viszont sültparaszt, az építkezésekhez hozták őket. Fizetésnapon kiülnek a gangra, egyikük tud harmonikázni, s a két emelet együtt kornyikál, aztán menetrendszerűen kitör a verekedés.

Evezés közben a ház szennyére gondol, s arra, hogy évek során kicserélődtek a lakók, urizálódott a ház, ahogy Nana mondta, de örökölték a megnevezést.

A zsidó lakás.

Fiatal rabbi segít megfejtetni, hogy a ládába rejtett tárgyakat mire is használtak valaha. Különös alakú dolgok, és rengeteg levél, de ezekhez és a képeslapokhoz nem kell tolmács. Velence és Davos, Nizza és Párizs utólag színezett képeslapjai. Fanny ír Goldfinger Áronnak, s a dátum szerint összerakott üdvözlőlevelekből, mint egy regényből, kikerekedik egy húszéves lány érzelmi élete.

- Ezüst bessamim-tartó – mondja a rabbi, s kézbe veszi a tornyot ábrázoló, s még mindig fűszerillatú tárgyat, s aztán sorban kerülnek a hatalmas ebédlőasztalra az arany hanuka gyertyatartó, a macesz- és barchesztakaró, az arannyal dúsan hímzett tfilin és talith zacskók, s a jótékonyági persely, s hallgatja a fiatalembert, aki arról mesél, hogy minden zsidó családban volt egy ilyen persely, s az összegyűjtött pénz a szegényeké.

- Aztán, sokkal később az volt a jelszó, hogy vegyél egy narancsfát Palesztinában – mondja, s az aranyozott tóráköntöst forgatja, amelyhez hozzacsomagolták a tórapajzsot is.

- Nem kell szégyenkezni, sokan nőttek fel a háború, a holocaust után abban a tudatlanságban, amiben maga – vigasztalja a rabbi, s magyarázza a tárgyak valós értelmét, hogy mire jó a macesztakaró, s a széderesti poharak miatt, magát a szédert, s kiveszi a kézfejet utánzó végű, ébenfa rudat, s mutatja, hogyan követte betűről-betűre egykor valaki, ezzel az aranyozott ezüst mutatóujjal a tóra betűit.

Az ezüst gondoláról nincs mit mondania. Új, velencei emléktárgy. Az van a láda legalján, amikor visszatérve a szigetről, éjszaka kibontja a csomagot. Benne levelek. De akkor nem is a felbecsülhetetlen értékű arany és ezüst tárgyak foglalkoztatják. Ezek a szalaggal átkötött levelek izgatják annyira, hogy le sem tudja tenni őket, amíg végig nem olvasta az egészet.

Apa és anya?

A dátumokból remél megtudni valamit.

Fanny, mint írja, hamarosan otthon lesz, „huszadik születésnapomra cigányzenét szeretnék” közli, s a lapon semmi más, csak egy dátum, ebből számítja ki, hogy a lány egy év múlva megszüli őt.

A zátonysziget átjárhatatlan. Hajdani halászok hálóinak zöld emlékműve ez a talaj szintje fölötti fonadék. Komló és nagy szulák, ligeti szőlő, s rajta a sok éves avar, mintha föld fölötti függőkert lenne.

Virágok, növények csalóka szilárdságot ígérnek. Néhol térdig süpped. Kígyók nincsenek.

Az uruguayi postabélyeges borítékban fénykép. Dzsungelben az ismeretlen kirándulók, Nana biztos felismerte volna valamelyiket, de soha nem adta oda neki. Dzsungel. Komló helyett lián, azon egy férfi csüng.

Tervezi azt az utat, amelytől azt reméli, hogy végre megtudja, hogy ő kicsoda.

Talán Lisszabonból egyszerűbb. A portugál légitársaságnak, a TAP-nak, van közvetlen járata. És mit keresne ott? Egy utcát, a Calle Colombest, amelyben nem lakik senki, aki magyarul azt írhatná, hogy *kelemess*? Utat vág az aljnövényzetben, s reméli, hogy megtalálja a ládát.

Nagy, szelencét utánzó súlyos alkotmány. Nanával nem lehet vinni. Magasabb, mint ez a hatéves gyermek, s a súly, ahogy billegve viszik, minden lépésnél ki akarja ütni, mint egy kuglibábut. Pontosan olyan, mint egy hajóláda. Csak kisebb. Vékony fém pántok keretezik, domborított a fedele, s a két oldalán fogantyúk.

Nana, zizegős papírt zsíroz, abba tekeri a tárgyakat, de ő nem látja. Az asztal alatt kuksol, fölötté zörög a láthatatlan holmikkal, s tudja, hogy abból a tálalószekrényből szedi ki őket, amelyekre vasalást rakatott, mindkét felén lakattal, aztán a középebe is vájatot vésetett, hogy három lakat őrizze a titkot.

Nem látja, hogy miket csomagol, mozdulni sem bír, a macskapóráz olyan szorosra húzta Nana, hogy a fájdalomtól hangtalanul zokog.

Amikor berendezi a visszaszerzett ebédlőt, a székekre rakja a festményeket, mintha körbe ülné a család az asztalt, s ahogy a fiatal rabbitól tanulta, kitlit visel, fehér gyászruhát, bár nőtlen, s az neki

nem járna, a rabbi azt mondja, hogy ez a nős férfiak viselete.

Úgy terít, ahogy a szabályok megkövetelik, s igazán boldog, amikor a rabbi megszervezi, hogy ne legyen egyedül sábatkor, összebarátkoztatja egy fiatal vallásos családdal, s lassan megismerkedik azzal az univerzummal, amelyben a dolgok, események, jelenségek helye évezredekre kijelöltetett.

Már egy éve Toldiékánál tölti a sábatot, s már az első évben a peszách végén, halottaira emlékezve, a kidus elmondása után egyedül mondja a hávládát. Már érti a szövegeket.

- Hihetetlen, hogy maga milyen gyorsan tanul héberül.

Otthon van a szertartásokban, s most valódi felnőttként úgy érzi, hogy végre hazatalált.

Buja tenyészet halmaza a sziget. Lakásuk is ilyen volt. Asztal tetejére rakott éjjeliszekrények, a komódon ódon illatú kanapé. Ivelt, faragott háttámláján vicsorgó oroszlán, s a szekrényeken különös mintázatú intarziák, tetejükön, mint farönkök, öszszecsavart, plafonig érő szőnyeghalmaz. És a használhatatlan, egymásba fordított szalonszékek, fotelék. Az egyik sarokban, szinte a plafonig, vászonba csomagolt festmények.

Az ablaknál hatalmas ágy. Rugói kiszakadtak, Nanával alszik rajta, lefekvés után kitátja száját, hogy ne érezze a cigaretta, sör, mosatlan ágynemű és az izzadság szagát.

Csak majd, Nana halála után tudja meg, hogy ezek a kacatok, a halmaz: vagyont érő antik bútorok. A festmények pedig márkás képek, jó nevű német, francia festők munkái.

- Nem adom el - mondja a régiségkereskedőnek. - Emlék.

De nem emlékszik sem anyjára, sem apjára, s amikor iskolába kell mennie, Nana saját nevére veszi, adoptálja.

Zabinak, fattyúnak csúfolják, hogy aztán Lenke elárulja a többieknek, hogy macskapórázon tartják a házban.

- Macskapóráz - kiabálják utána, de nem válaszol. Meg tudná verni őket, mert erős, de nincsenek barátai, s a többiek úgyis legyőznék a végén. Senkivel nem beszél. Nanával is ritkán. Igazából félig néma. Vannak szavak, amelyeket hangosan soha ki nem mond.

Szeret játszani. Szinonimákkal ír teli füzeteket, s azért olvas, néha a könyv okozta gyönyört is feledve, hogy bővíthesse szótárát, amelyből csak az alapszavakat használja adóhivatali munkája közben.

Nehéz a csónak, amit egy halász özvegyétől vett, alig halad, s arra gondol, hogy valaha az ilyen, villa helyett kötélgúzsba helyezett evezővel való csóna-

kázást dallazásnak nevezték, s lihegve mondja, mintha valakinek magyarázná, Herczeg Ferenc még így használja az önéletírásában.

Vaslapáttal evez, amelyet csomózott kötéllel rögzítettek, olyan lapáttal, amilyennel építkezéseken a homokot, sódert szokták lerakni. A csónakban találta, pedig biztos nem ő hagyta ott, de hát nem szokta lelakatolni. Ha megtalálja a ládát, úgysem kell többé. Néha, nagyon ritkán fölevez, de soha nem alkalmas kincskeresésre az időpont. Most talán szerencséje lesz.

Még gimnazista, amikor környezettan tanáruk, a láperdők szerelmese, kirándulásra viszi az osztályt. A szigeteken, holtágakban magyarázza a növényzet különlegességét, fajok latin nevét diktálja, s ő nem tud figyelni. A ládára gondol, s lemarad. Álmodozva nyitja föl a kincset sejtető rejtékhelyet, amelyben csodálatos gyermekjátékokat talál, egzotikus országok bélyegeit, mindent, amit nem kaphat meg soha, s váratlanul éri a hatalmas pofon, nem tudja, hogy pánikot okozott, amikor észrevették, hogy eltűnt vagy lemaradt. Azt hitték, hogy vízbe fulladt, s a tanár kétségbeesésében, a felelősségre vonástól való félelmében felpofozza, s megígéri, hogy majd a következő órán kikérdezi a terepen leadott anyagból.

- Pórázon kell téged vezetni, te, tökkelütött.

A fekete Lenke felröhög, macskapóráz.

- Az a neve a házban. Macskapóráz.

Könyvtár, nehezen találja a könyveket, hogy kímácsolhassa a lópvilág fáit, mert az osztályból nem segíti senki. Aztán, kiírja, amit talál, s bemagolja. Salix alba, Salix fragilis, Populus alba, Acer negundo, Fraxinus pennsylvanica. Nem ismeri a fákat, nem tudja, melyik lehet a csergőfűz, melyik a vörös kőris, de lapátolás közben, mint a hajdani dízel szivattyúmotor, egyenletesen dohognak agyában a latin nevek.

Még nincs egészen harminc éves, amikor meghal nagyanyja, s a lakás átrendezése közben, újra és újra azokra a tárgyakra gondol, amelyeket eltemettek, s amelyek miatt szinte attól a naptól szorongott, s még éveknél kell eltelniük, hogy az amerikai férfitől megtudja, hogy másként van hozzájuk köze, mint ahogy azt megszerzésük után hiszi.

Zsidólakás.

Társbérletben laknak.

Nana halat is árul, de takarítja a lépcsőházat is.

A fürdőszobához soha nem nyúl. Az eldugult kádból napokig szivárog a szennyvíz, mielőtt végleg lefolyna, s a vécé is olyan, hogy soha nem akar ráülni. Hosszú folyosó, jobbra és balra nyílnak a szobák, s a konyha is közös lenne, de Nana villanyrezsón főz a szobában. Néha, ha erősebb a sörszag, amit maga

körül áraszt, a jöttmenteket mocskolja, akik miatt kénytelenek egyetlen szobában szorongani. Nem tudja, milyen lehetett egy ilyen hatalmas lakásban idegenek nélkül élni, s a diploma megszerzése után minden garasát élére rakja, hogy cserelakással elküldhesse a kényszerbérletet. Feltúrja az irodája szomszédságában működő telekkönyvi hivatal aktáit, de nem talál tulajdonlapot, amelyből az derülne ki, hogy nagyanyja vagy szülei az igazi tulajdonosok.

Szobákat vásárol. A négyből már három az övé, s lassan kikerülnek a raktárszobából a bútorok. A festményekkel nemigen tud mit kezdeni. A portrék szorongatják, szinte félelemmel töltik el, de nemcsak portrék vannak, többségükben a hatalmas vásznak müncheni és barbizoni mesterek képei.

A portrékat egyenként akasztja fel, hetekig vár, amíg fölteszi a következőt. Előbb tükröt helyez a frissen fölrakott mellé, önmagát nézi és a festmény ismeretlenjét, s elkezd fantáziálni. Fölfedezi azokat a hasonlóságokat, amelyek miatt végérvényesen megváltozik az élete.

Fiatal nő arcképe, ez biztos anya lehet, s előtte a földön ülve, hangosan olvassa Fanny leveleit, s hozzáképzeli a hangot. Selymesen lágy, dallamos foszlányok motoszkálnak agyában, s álmában megelevenedik, de nem tudja anyának szólítani. Fanny, mondja.

A szigetre úgy gondol kamaszkorától, ahogy filmélményeinek kincses szigeteire akar emlékezni. Nyári reggel, kéklő ég.

Sokszor indul a ládáért, de soha sem lehet egyedül. Kíváncsi szemek elől bujkáló párok szerelmi fészke, csónaktúrázók tábora, s egy alkalommal suhancok viszik el a dereglyét, ruhástól kell visszautaznia a város felőli partra. De a kőrösfű még él, s ha úgy áll mögéje, hogy csak a székesegyház tornyát takarja a törzs, s a templom homlokzatának két oldala kilátszik, ott van elásva a láda.

De csak télen, a fagyok beállta után tudja kiásni. Szánkón húzza haza, s amikor sikerül felfeszíteni a berozsdásodott zárat, maga sem hiszi, de minden ép, a zsíros papír mindent megóvott, nem ette meg a leveleket, fényképeket a vízszint közelsége, a sokéves nyirok.

A fiatal rabbi segítőkész, s Toldiék is úgy bánnak vele, mintha családtag lenne. Segítenek leveleket írni. Ők pontosan tudják, hogy milyen hivatalnak, egyesületnek, szervezetnek kell írnia, hogyan kell megfogalmazni a problémákat, s a válaszlevelekben fölített kérdésekre mit kell válaszolnia.

Aztán, egyszerre megfagy körülötte a léghő, s csak akkor eszmél, amikor Toldi felhívja, s köszönet nélkül, ridegen közli, hogy a következő és az azt követő szombatokon nem várják.

Nem érti a változást. Mintha főbenjáró bűnt követett volna el, a hitközségnél senkinek sincs ideje, láthatóan menekülnek előle, s úgy érzi, mintha ismét megkötözve rettegne a macskapóráz húsba-vágó szorításában.

Különös vendégei érkeznek. Jack Goldfinger, New York-i ortodox rabbi, egy ügyvéd, a Holocaust Emberi Jogi Központ igazgatóságának egy tagja s a bírósági végrehajtó.

Olvassa, de nem tudja felfogni a végzést, amely szerint a lakás, a benne található értékekkel, kivéve a bizonyíthatóan alperes tulajdonát képező személyes tárgyakkal, a felperest, mint egyenes ági örökösöt illeti. Az ítélet jogerős, fellebbezésnek helye nincs.

És megérti végre, hogy miért lakott nála néhány hónap óta a fiatal rabbi kérésére az Ukrajnából áttelepült rabbinövendék, aki állandó kérdésekkel ostromolta, s szinte felleltározott mindent, s hogy miért nem kapott meg egyetlen idézést, törvényszéki levelet sem az elmúlt hónapok alatt

Távollétében, mint aki ezzel elismert mindent, döntött a bíróság.

Csak ül, hallgatja, hogy apja, aki Uruguayban halt meg, nyilas hűséggyűrűs volt, olyan, aki csak Szálasinak tartozott elszámolási kötelezettséggel, s nagyapja, akiről Nana sosem beszélt, a párt fontos embereként, az egyik főkerület vezetője, azért nem került bíróság elé, mert bizonyíthatóan egy bombatámadás idején egy kiégett házban tűnt el.

Hallgat, megérti, hogy harminc napot kapott arra, hogy kiköltözzön, és, hogy a jogos örökösnek leltárral átadja a lakásban található, bizonyítottan Jack Goldfinger tulajdonát képező tárgyakat. Aláírja a papírokat, s amikor magára marad, olyan ürességet érez, mintha már nem is létezne.

Goldfinger, most csak anyja, az emlékeiben sem élő Fanny, leveleit viszi magával. Közönyös, szinte rá sem néz egész idő alatt. S bár ő héberül motyog valami mentegetőzést Jacknek, az ortodox rabbinak, az, angolul válaszol, mintha nem akarná a szent nyelvet bepiszkítani azzal, hogy egy fasiszta ivadéknak a tóra nyelvén válaszol.

Egyedül marad. De inkább kettesben, s akkor olyasmit tesz, amit soha. Kiengedi a perzsa kandúrt a lépcsőházba. Cicero fejvesztetten menekül, s ő kezébe veszi a macskapóráz.

A szalon és ebédlő közötti szárnyas ajtó szemöldökfájában két fémhorog. Talán hintát tarthattak valaha. Nem gondol semmire, s szinte öntudatlanul mondja az imát. Úgy, ahogy akkor, amikor még nem értette a fohász szavainak értelmét. A rabbik kádisát kezdi, aztán elmondja az árvák kádisát.

Széket hoz, beakasztja a macskapóráz a kampóba.

Kuroli László

Kicsi, magyar, szürke

„– Ne beszélj bolondokat, Auspitz.”
Örkény István

Tegyük fel, hogy állampolgárnak is tekinted magad, nem hepciásan, szelíden írod ezt, tehát a történeti stúdiumok, bizonyos családtörténeti szálak, mindenfajta mesélés iránti kíváncsiságod és a magyar emlékezetközösség iránti tiszteleted okán is meg akarod ismerni azokat a papírokat, jelentéseket, mindközönséges iratanyagot, szövegeket, kézírásokat, aláírásokat, a múlt ütései-kopásait, „*miknek kibetűzésére alig tettünk valamit*”

(Pilinszky János), melyek, úgy véled, sok ember sorsát érintették, átszelték vagy meghatározták, nyomasztották vagy kegyetlenül elsöpörték, köztük az őseidét is. Ennyi mindenképpen szükséges, hogy kimenj a fürdőszobába. Átlagos civil mozdulatsor: megborotválkozol, megfürdesz, nyakkendőt kötsz, inget, zakót húzol. Figyelmesen kitöltesz három darab papírt, egyet teleírsz gyerekes betűddel, előtte még jársz a Magyar Zsidó Le-

Kőbányai János

Pokorni Zoltán könnye

A holokauszt 75. emléknapiját – mivel fizikai megpróbáltatás is – Claude Lanzmann Shoah című filmje (tíz)órás vetítésén töltöttem – a gyázmunkát rituálisan is megélt. Miközben a Goethe Intézet és az Izraeli Kulturális Intézet szervezésében pergett a film (a kb. tízfős közönség – !?! – előtt), asszociációk sorát hozta elő belőlem. Megannyi fájó, már örökre elmulasztott, már föl nem tehető kérdést, el nem végzett munkát a pályám során, de a frissen belém mart élményt és diskurzusát is, amelyet Pokorni Zoltán könnyei indítottak el. Annál is inkább, mert Lanzmann-nál is katarzisos szerepet kaptak a könnyek. Azonban a páratlan értékű, és – joggal – trükköket is bevető, németekkel készített interjúi dacára egy dolgot nem produkált – könnyet, az elkövetői oldalról.

Egy hete a zsinagógám szombatköszöntőjén – a soros előadó az alsorsori helyiségekben rituális keretek között elfogyasztott vacsora után a szokásos Dvár Tórája (hetiszakasz magyarázata) előtt – megemlítette Pokorni Zoltán könnyeit, s nemkülönben a kételyeit, hogy őszintén csordultak-e ki a szeméből, avagy egy rutinos politikus megnyilvánulásának kell-e tekinteni kényszerhelyzetében? Sőt, olthatatlan tudásvágya okán – a rabbi ellenkezése dacára – kézfeltartásos szavazásra tette fel a kérdést. Futó ránézésre a kb. ötvenfőnyi gyülekezet kétharmada szavazott az őszinteségére, s egynegyede kételkedett a megbánás valódiságában.

Ezután elszabadultak az indulatok, röpködtek az érvek pró és kontra, s már nem lehetett visszakanyarodni magának Mózesnek sokkal mélyebben számító kételyeire – lévén a Smot szakasz a terítéken, amikor is az Örökkévaló a csipkebokorból felcsapó tűz formájában folytatott párbeszédet kiválasztottjával, kishitűségét eloszlatandó. A Pokorni-dilemma feszegetője, a vihart már nem tudván elcsitítani, asztalához menekült, mire egy másik hittestvérünk pattant az előadói pulpituához, azzal, hogy a „szokásaink előírják, hogy ahol esznek, ott a Tóráról is beszélni kell”, ezért ő mond néhány szót, ha nem is készült...

A nagy nehezen levezényelt bencsolás (étkezés után mondott ima és áldás) után többen is kifejtették, hogy igenis, az effajta események megvitatása a közösség ügye, s legalább olyan húsbavágó, mint eleink megszabadulás-történetei. Ez a mi történetünk! Mások szerint, akkor sem itt, a szent napon, hanem inkább szervezzünk külön összejövetelt, s ott beszéljük meg...

Szerintem is a szervesen kialakult közösségekben tanácsos a diskurzusokat lefolytatni, s nem az „elitek” Olümpusza kódos és (ön)kijelölte magaslatain, mint azt most György Péter számon kéri. („Az antiszemita bejegyzések önmagukban véve sem voltak különösen vonzóak, ráadásul csak felmerült bennem a gyanú, hogy lehetséges némi összefüggés azok, s a politikai elitek hallgatása között. Az egy Karácsony Gergelytől eltekintve sem Po-

véltárban is, melynek kedves, okos vezetőjétől, Toronyi Zsuzsától még ajánlást is kapsz. Hálásan köszönöd. Jöjjön, amit eléd hoz hivatal és múlt.

A 2014. október 3-án engem udvariasan fogadó hölgyek egyike (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 1064 Budapest, VI. kerület, Eötvös utca 7.) közli velem, hogy ő a négy papírból hármát fogadhat el (kutatási terv, támogatói nyilatkozat, adatlap), az ún. betekintési kérelmet nem – ami éppen a lényeg lenne, ld. még: „a teljes igazság”, legalábbis amit én annak tekintenék. Mert talán túl naiv, túl becsületes voltam, és odaírtam a rokonsági fokot firtató kérdésre: nem egyenes ági felmenő. *Honesty is the best policy*, tanultam, és akkor mutatom Olvasómnak, hogy az alábbi egyszerű történet (kicsi, magyar, szürke) erre az angol mondatra a nevezetes, mulatságos, egyben hervasztó kivételek egyike:

Mert ha, mondjuk, odaírom, édesanyám neve: Raoul Wallenberg, szül. Svédország, 1912, édesapámé Nina

Borovko-Langlet, született 1896-ban, talán észre sem veszik. Édesanyámtól diplomáciát, taktikai érzéket, édesapámtól eltűnési vágyat, szerénységet örököltem (nagy gögösen). Csakhogy a „nem egyenes ági felmenő” szavakat nagybetűvel írtam oda. *Üvöltött a négy szó*. Aki teljesen őszinte, az nem kutató: idióta majombarom a neve. Mondom, „Tarhányi Oszkár János Ödön Soma Huba az édesanyám nagybátyja volt,” és kajánul, szelíden közlöm: „Fájdalom, ez elég közeli, ha nem is *egyenes*. Én egyenes vagyok, Hölgyem, de a múlt nem az” – és úgy vigyorgok rá, mint Jack Nicholson Miss Ratched nővére a *Száll a kakukk fészke*re című filmben (*One Flew Over the Cuckoo's Nest*, 1975). Otthon tükör előtt hosszan gyakorlom, csak aztán indulok el az Eötvös utcába.

A hölgy megnézi a nevet: Tarhányi Oszkár János Ödön Soma Huba, rendnek kell lennie, tehát közli a fentit („a törvények ötödik paragrafus... etcetera, etcetera, etcetera, mivel Ön nem minősül egyenes ági...”), majd a fentiek után megkérdi: „Tarhányi Oszkár János Ödön

korni Zoltán politikai ellenfelei, sem jeles elvbarátai nem érezték szükségét annak, hogy ugyancsak a nyilvánosság előtt juttassák kifejezésre megrendültségüket, együttérzésüket és egyetértésüket.” *„Őszinteség, bátorság, politika.”* Index, 2020. január 16.).

Ugyanis Pokorni Zoltán könnyét mélyen beágyazódott közösségből – végre! – fölszivárgott nedvként kell elkönyvelni. Ezért van e könnyeknek oly ritka (helyi) értéke. Éppen azért, mert nem a politikus, de a gyilkos leszármasztottja szemében csillan meg. A gyilkos véréből való szembesült a gyilkossággal.

Szembesült – vagy szembesülni kényszerült (ez fontos distinkció), amire társadalmi szinten eleddig nem került sor. Ez a tény a jelenség hasadó, s a végtelenségig osztódó anyaga, s ezért kerültek e könnyek fontos történelmi dimenzióba.

Ugyanis Pokorni József nem volt egyedül a magyar zsidóság „kiszántása” műveletében – noha, mint az Rab László eseményort elindító történelmi szociográfiájából – „Pokorni József kabátja” (Mozgó Világ, 2019. július–augusztus) – kiderül, az 1944. végi budai (rabló- és kéj)gyilkosság sorozat a magyar, s talán az egész európai holokauszt legaljasabb mozzanatának számít, De Sade és Kafka legapokaliptikusabb vízióit fölülmúlva.

Vajon a rokonszenves oktatáspolitikusként megismert férfi tudhatott-e nagyapja életéről? Valószínű, nem, mert akkor nem lép politikusi pályára, annyira zsarolhatóvá válik. (A zsinagógában is összecsapnak a vélemények – majdnem itt is szavazásra került a sor –, ki tudta születésekor, hogy zsidó, s ki csak élete későbbi szakaszaiban? Ugyanis egyesek nem akarták elhinni, hogy a családon belül legalább ilyen meghatározó események és körülmények titokban maradhatnak.) Amihez kiadóként, fo-

lyóirat-szerkesztőként annyit tehetek hozzá, hogy a magyar zsidók rögtön a holokauszt után ontani kezdték az emlékezéseiket, s nem sokra rá irodalmi feldolgozásaikat, mostanában pedig divattá vált, hogy a holokausztot átélő idős emberek a családjuk számára összefoglalják túlélésük krónikáját, sőt, a túlélők másod-harmadgenerációjának tagjai interjúk formájában kutatják és rögzítik a nagy („minden”) eltérés valamennyi részletét. Mert a túlélés, s vele a lehetőségekhez képest egészséges élet, elengedhetetlen kulcsa a trauma kibeszélése.

A Pokorni-felfedezés kapcsán fölbujránzó kommentek többsége azt harsogja: unják a megszámlálhatatlan és leállíthatatlan zsidó kibeszélést.

Ezzel az aránytalansággal, s akár nehezen viselhetőségével, egyet kell érteni. Hiszen nem áll az áldozati traumaoldás-gyógyulással – szemben? mellett? – az elkövetők hasonló el(ki)beszélése. Sem szóbeli és írott emlékezésben, sem szociográfiai jellegű feltárásokban, sőt, a szépirodalomban is szórványosan, az úgynevezett kánonban biztosan nem. Nem protokolláris beszédekre, politikai nyilatkozatokra gondolok, hanem a „kollektív” elbeszélésbe szövés természetes reprezentációjára. Ebben a keretben a kibeszélés kórosan egyoldalú. Csak az a kérdés, hogy ez kinek a betegségére világít rá?

A történelemtudomány szerint 200 000 (magyar) ember hajtotta végre tevélegesen a deportálásokat, ami egy átlag családot számítva egymillió embert érint. (Az is köztudott, hogy a Világ igazai díjból – amit a zsidómentésért ad ki a jeruzsálemi Jad Vasem Intézet – a magyarok kapták a legkevesebbet.) Például majd minden női deportált nemi szervébe fölnyúltak ellenőrizendő, hogy nem rejtett-e el benne (magyar) értéket, hogy magával vigye nem maga választotta-elhatározta külföldi

Soma..., látom..., ő az Ön édesanyjának apukája?" Agyam automatikusan kap levegő után: ha nem tévedek, a nagyapámat kérdezi ő. Kicsit elvesztem angolos hidegvérem: „Hölgyem, én nem akarok a Maga értelmi szintjére..., well... *megjegyzést tenni*, de mondja, kérem, ha komoly a kérdése, mit keresek én még itt?” – Tehát először akkurátusan megkeresi a kákán a csomót („nem egyenes”), kiteszi elé a tiltó táblát, majd megkérdezi, hogy Tarhányi Oszkár János Ödön Soma Huba a nagyapám-e. Nem mertem mondani, hogy de, kislánykorában még az volt, *a nagyapám*, de aztán lassan-lassan derekatlan, egyenetlen, távoli, zordonbordon rokon lett belőle, majd új nevet választott magának: a Vorazlicki Klára Nóra Annamária Olgát (de persze otthon mi csak Kuksinak szoktuk becézni).

Az arcom, „e folyton előmerészkedő, gazdátlan tárgy” (Kertész Imre) nyilván árulkodott (beszélni fogok vele!), ez kínos. Mondja nekem a hölgy, félre ne értsem őt, fő a kérelem és a kutatás, ő ezt jól tudja, de szemé-

lyiségi jogok is vannak a világon. *Yes, indeed.* Kérdi, Tarhányi Oszkár János Ödön Soma Hubának vannak-e gyerekei? Mondom, ne haragudjon, ez most talán irrelevant, azt szeretném tudni, mit csinált ez az ember, egy felmenőm – névvel, arccal, hús-vér alakjában, az ún. valóságban, 1944-ben, Budapesten, Raoul Wallenberg társaságában és azon kívül. Azt mondja, ez meg nekik irrelevant, nekik a személyiségi jogok az elsőrendűek. Mondom, meg vagyok lepve. Nem lehet, hogy akik ezt a szétbátolt, nagyon finoman szólva is nem eléggé átgondolt törvényt meghozták, azok a feltételezhető bűnösök jogait jobban óhajtják védeni, mint az áldozatokéit, az egyenes ágiakéit vagy a nagyon görbe betekintőkéit?

Hogy ez már nem órá tartozik, és nyugodjak meg, más törvények is ilyenek, a betekintési kérelmet susogó papírt visszaadja, és legyen nagyon szép a hétvégém.

Itt jöttem el. Az Oktogonig kipróbáltam magamon, mire képes a magyar nyelv átkozódásban. Meglepően

útjára? Egyetlen bábaasszony emléke nem ismert e gyakorlatról, ahogy a magyar kiskatonák sem, akik a kassai állomáson fölkapaszkodtak a vagonokba, s az utasok (egykori) magyarságára hivatkozva, vagy csak ivóvízért cserébe, elkérték értékeiket. (Ez a magyarságtól való búcsú-leitmotiv szerepel minden irodalmi feldolgozásban Ember Máriától Kertész Imréig, vagy megannyi családnak átadott memoárkönyvben.) Mintha csak áldozatok népével (a zsidókkal, zsidónak minősülőkkel) esett volna meg mindaz, amit a magyar zsidók Nobel- és Oscar-díjig emelkedően megörökítettek tapasztalatukról.

A hermetikusan elzáródott-fojtott elkövetői „kollektív emlékezet” páncélján ütött át a Pokorni Zoltán szeméből kibuggyant könny. Ami több, mint a bármilyen szépen, vagy pontosan, sőt, igazul kimondott szó. Erre a legjobb példa – vajon alakját, történetét nem az Örökkévaló küldte tanulságul? – éppen maga Pokorni Zoltán. A történelmi léptékekkel is cselekvő politikus. Jellemzően megdöbbenő, hogy a vele kapcsolatos friss diskurzus nem emlékezik a holokauszttal kapcsolatos Parlamentben elmondott, a mostaninál bátrabb, fundamentálisabb szavaira, különben nem kószolhatnák az újdonság erejével. Lehet, erről csak közvetetten tehetnek, de ez valóban az „elit” – ha a médiumok irányítása hozzájuk tartozik – szakmai és erkölcsi bűne. Amely pártpolitikai-hatalmi alapon iktatta ki az egész magyar társadalom közdiskurzusát a rendszerváltás korában (1988–2018) az úgynevezett „oldalaktól” függetlenül. Hadd idézzem fel – a la copy paste –, hogyan bukkantam Pokorni Zoltán szavaira, „véletlenül”, pedig nem népbírói poros akták közül kellett kikotoranom. (Korántsem „véletlenül”, éppen akkor is György Péter ellenében. Akkor egy riportban interjúalanyként a Fideszt vádolta a Holokauszt Múzeum Páva

utcába sinkófálásáért. Valaczkay Gabriella: „Messze van-e Cegléd Auschwitztól?” Népszabadság, 2012. augusztus 26.)

„György Péter emlékezet-eltérítése még »az igazat mondd, ne csak a valódit« szintjén sem hajazza a valóságot. Ugyanis a ma is aktív Fidesz-politikus, Pokorni Zoltán 2001-ben felvette a hivatalos állami emlékünnepek sorába a Holokauszt Emléknapot (az év április 16. napját, az első Auschwitz-váróterem-gettó – az ungvári – föllálítása napját). Azaz: hiteles dátummal szakralizálta a magyar holokauszt emlékét – ami az e napon tartott Élet Menete rendezvényen spontán hagyománygyűjtésszerűen. Szakminiszterként bevezette a középiskolákban a kötelező holokauszt-oktatást. Eredményessége hogy maga után kívánni valót, de intézményi lehetőséget nyújt a benne megfogalmazott cél betöltésére. E keretben minden évben középiskolai tanárok egy csoportja a Jad Vasem kéthetes történelmi és módszertani tanfolyamán vesz részt.”

Érdemes felidézni Pokorni 2003. április 16-án, az első Holokauszt Emléknapon mondott beszédét a Parlamentben – annál is inkább, mert ma valóságos gyógyírként hat, ahhoz képest, hogy frissen munkába állt, szimpatikus gesztusokkal indító államelnökünk – igencsak szakrális helyen: Jeruzsálemben – a magyar állam és társadalom szerepét a holokausztban – tétlen, „nem megvédő” (ki ellen? – K. J.) (már akkor is Áder János – K. J.) nézőként pozícionálta – ellentétben a tapasztalattal és emlékekkel, mely e szerepet az „elkövetői” oldalon tudja.

„Április 16-át jelöltük ki erre a napra, mert ezen a napon állították föl 1944-ben, az akkori Magyarországgal területén, Kárpátalján az első gettót. Nem egy távoli kisváros a világtörténelem zugába számúzva, nem mások

sok idióma eszembe jutott. A máramarosi öreg medve húzzon téged a, etc. Nem vagyok dühös, hanem tehetetlen, azt is tudom, hogy az emberek jó része semmilyen okból, soha nem fogja fölkeresni a Történeti Hivatalt. Minek idegesítenéd magad fölöslegesen. De hogy akik tényleg mindenre kiterjedő, tiszta kíváncsiságból fölkeresik majd, jobbára kényszerűen elintézetlen ügyek utáni már-már kötelező, kifejezetten rossz szájjal kell, hogy eljöjjenek, abban biztos vagyok. Ahogy abban is, hogy az a hölgy, akinek öt percen át kellemetlensége volt miattam, mert érveimet viszonylag értelmesnek találhatta, de hivatalból nem akceptálhatta azokat, nem tehet semmiről. Nem tehet, természetesen, egy alapvetően elhibázott, átgondolatlan, „a múlt teljes megismerését” egyáltalán nem szolgáló törvényi szabályozásról. „Félre ne értsen, én nem haragszom Magára” – mondtam még, részben az igazságnak megfelelően, részben teljesen fölöslegesen. Sikerült az ásító nagy semmiről beszélgetni egy idegen, részvétlen emberrel, akit az én történetem

nem fog gazdagítani, hozzon elém a hivatal és múlt bármit is. Pici irritáció maradok számára, melyet nem tudok munkára fogni (ahogy ő sem), ez zavar. Az Oktogonon már egy átlag magyar szürke marha ballagott.

SZOMORÚ KONKLÚZIÓ I:

Ha a közvetlen őseid makulátlanok, hogy úgy mondjam, mind emberileg, mind szakmailag, mind történelmileg, mind politikailag, mind erotikusan (mi van még), akkor nagyon örülj, sőt, nyugodtan légy majdnem teljesen boldog. De ha, feltéve, de meg nem engedve, majdnem mindenki más följebb, *srégen*, kicsit fölfele kell bámulnod, a családfádon – mondjuk – véreskezű gyilkos volt és / vagy virtigli antiszemita (a nagyapád bátyja, anyád nagybátyja, nagymamád öccse etc.), akkor sem nézheted meg a rájuk vonatkozó hálózati jelentéseket, mert nem vagy egyenes ági leszármazottjuk. Ha senkijük nem

ügye a holokauszt, hanem a magyar nemzeti történelem része. Akiket megöltek, magyar emberek voltak. És akik ebben a munkában segédkeztek, nem kevesen, szintén magyarok voltak. Ahogyan egy felnőtt ember, úgy egy felnőtt nép is őszintén szembe kell hogy tudjon nézni a saját hibáival, sőt, bűneivel, ahogyan büszke lehet a saját erényeire és dicsőségére is. Ettől leszünk felnőttek. Azt gondolom, Magyarország ebből a szempontból felnőtt. Nem azért alkottuk meg, vagy nem azért javasoltuk a holokauszt emléknapját, hogy büntudatot keltsünk a felnövekvő fiatal generációkban, hanem azért, hogy felelősségérzetet. Nincs más reményünk; a technika semmilyen újdonsága, fejleménye nem óv meg bennünket attól, hogy holokauszt vagy ahhoz hasonló népirtás előforduljon. Nincs más reményünk, csak az, ha minden egyes felnövekvő generációban és a saját lelkünkben újraépítjük az egyéni felelősségtudatot és tartást. Ehhez kívánok magunknak, önöknek néhány másodpernyi csendet. Ahogyan széderezte az apák parancsa: »Beszélj el fiadnak!«, úgy tegyük ezt meg mi is ezen a héten, a holokauszt emléknapján. Kérem, hogy a fölszólalás után ne tapsoljanak, használják ki azt a néhány másodpercet, ki-ki, hogy végiggondolják saját személyes teendőiket, felelősségüket ebben az ügyben.»

„A holokauszt-emléknap csak részben arra való, hogy tiszteljen az áldozatok előtt. Nagyobb részben, talán én személy szerint ezt tartom a fontosabbnak, arra való, hogy a saját gyerekeinkben, minden egyes felnövekvő korosztályban fölépítse, újraépítse azt a gátat, erkölcsi tartást, ami ahhoz kell, hogy ellenálljon a gonosznak [...] ez véd meg minket a következő évtizedekben, semmi más” – nyilatkozta egy évvel később Pokorni a Napkelésben.

A közelmúlt történelme – mindig ez a leghomályosabb – felidézése mellett hadd említsek meg egy jelenhez fűződő megvilágítást. Hozzászólásom írása közben a Google keresőprogramban ellenőrzöm rendszeresen az emlékezetemet, amely természeténél fogva végzi a maga tényektől elmozdító emlékmunkáját. E műveletnek nemcsak az az előnye, hogy nem hagy elvonatkoztatni a tényektől, hanem más tényeket és összefüggéseket is felkínál. Pokorni beszédére is így találtam. (Amire nem emlékeztem, csak arra, hogy szerepe volt a holokauszt-oktatás bevezetésében.) Lényeges társadalomtörténeti adalék, hogy a számomra oly üdítően azonosulásra készítő idézetekre nem baloldali és liberális médiumokban – politikai és kulturális erőterekben –, de a legszélsőségesebb jobboldali fórumokon bukkantam: „2003. április 16-i beszéd Pokornitól, amelyet a Parlamentben mondott el, azon a napon, amelyen mindannyiunknak emlékeznünk kell – és Pokorniék törvénnyel köteleztek is erre minket – az áldozatokra. Természetesen nem a sok száz-ezer magyar honvédre, akik meghaltak az I. vagy a II. világháború harcterein. Nem, nekünk a zsidókra kell emlékeznünk ezen a napon.” Ezekkel az idézetekkel azt dörgölték a Fidesz orra alá, hogy miért vesztette el 2002-ben a választásokat. Ha a párthoz kötődő holokauszt-emlékezettel kapcsolatos tevékenység miatt egyetlen szavazó is eltántorodott a Fidesztől az igen kevés szavazattal elvesztett választásokon, ezt a maga helyi értékén kell kezelni. („Kitörölhetetlen rádióhullám az éterben.” Múlt és jövő, 2012/3, de rövidebb változata a Népszabadságban is megjelent.)

Vajon azokat a 2003-ban elmondott, általam 2012-ben felfedezett, s rám komoly hatást gyakorló szavait befolyásolta-e a minapi – 2019-es leleplezés háttér-,

él már, akkor pedig a Hivatal mindörökre megőrzi az ő titkait, függetlenül attól, hogy mire vagy kíváncsi (*min-denre*) és mennyire vagy kíváncsi (*nagyon*).

Vagyis olyanok a jelenlegi törvények, hogy megismerheted a múltad, családtörténeted, csak rendkívül korlátozottan. Annyira korlátozottan, hogy *a végén semmi sem marad neked*. Illetve azt igen, minden további nélkül megismerheted: amit már eleve is tudtál (családi szájhagyomány újra meg újra ellenőrzése, nem problémátlan), de ezért egyetlen papírt sem érdemes kitöltened. Hiszen éppen ott izgalmas igazán a dolog, ahol már a szüleid sem tudnak segíteni, mert nem is tudhatnak, vagy hiteles papírt keresel, vagy több mint egy tanút, vagy Bibó Istvánt, Radnóti Miklóst, Fejtő Ferencet, Kertész Imrét, Fenyő Miksát, Márai Sándort, Nádas Pétert olvasol. Ők jutottak most eszedbe, mások is vannak persze, tudod.

SZOMORÚ KONKLÚZIÓ II:

A történelmet és igazságot orálisan is, textuálisan is megcicerelő sehonnaik vagytok, ti, akik e törvényeket megszövegeztétek, benyújtottátok, majd megszavaztátok és elfogadtátok. A teljes igazság elolvasását, megismerését, befogadását, áldásos hatásának a magyar közösségre gyakorolt gyógyító, rekreáló erejét éppen e törvények akadályozzák. Ha így van, két feltételezés lehetséges: (1) Cinikus, álszent, egyben gyáva emberek vagytok, és kétségtelenül a rossz szolgálatába szegődtek, ti, akiknek bármilyen közötök van e törvényekhez. (2) Amennyiben nem látjátok e törvények következményeit *a magyar közjó* állapotára, akkor ti dilettáns, jogász-kodó, írni-olvasni alig tudó emberekként írtatok törvényeket. Állampolgárként is így látom, meg a történeti stúdiumok, bizonyos családtörténeti szálak, mindenfajta mesélés iránti kíváncsiságom és a magyar emlékezetkőzösség iránti tisztelem okán is.

vagy akár tudatalatti ismerete? sejtése? – horgadt fel bennem Rab László szociográfiáját olvasva.

S most a könnyek mediatizálása során: vajon csak a könny, a brutális örökség szelencéinek személyre szabott fölnyitása fakaszthatja fel ama végzetesen elmaradt gyász munka lehetőségét? Amelyet nem lehetett hitelesen elvégezni, amikor a holokauszt elkövetői és áldozatai közöttünk éltek. Hiszen a kibeszélés megszabadít a traumától, de nem a társadalom „kollektív emlékezet” hiányából fakadó traumától, amelynek többségi közössége nem beszélte ki betegségét. És ezért nem kaphat feloldást. Sem gyógyulást.

Nem voltam még nem zsidó, de írói mesterségem kötelez a mások helyzetébe való beleélésre. „Ne kívánd azt felebarátodnak, amit magadnak nem kívánsz” – ez a judaizmus alaptétele és igazsága. Én szívesebben pusztulnék el – az Ernst Nolte szerint amúgy is humánus – gázkamrában, vagy akár Pokorni József kezei között, mint hogy egy Pokorni József kínzó örökségétől próbáljak megszabadulni nap mint nap.

S akkor hogyan kívánhatom ezt a szembesülést társadalmi szinten? Társadalom-társaimtól, akiknek nemcsak gyilkos örökséget kell cipelniük, de még olyat is, amiért az eredeti elkövetők, szüleik, nagyszüleik nemzedéke nem vállalta az elszámolást. A felelősséget értük utódaira hagyta.

A Pokornik három nemzedékének sors(talanság)la ezért rám is nehezedik. A megkövetés-megbékélés hiányától ellehetetlenült magyar zsidó jövőt is egzisztenciálisan sújtja. (A polkorrekt – „magyarok magyarokat” – szereplőket azonosíthatatlanná oldó mantra csapdáját kikerülve.)

Az eddig világosnak tetsző elvárásaimat, amiért vagy

harminc éve szólok – szembenézés, közös gyász munka, megbékélés –, ez az érzelmi kitörés alapjaiból forgatja ki. Ugyanis a történelemkönyvekből ismert valóság-valóság ezekben a könnyekben más igazságot nyert. Az elveszettekért kiontott tengernyi könnyet ismerem, s nem egyszer az én szememet is megrezegtette – ezt a fajta könnyet azonban eddig nem ismertem, de katarzishoz el nem vezető gyötrelme most megmutatta magát.

S ezért nem kívánhatom egyetlen felebarátomnak sem.

HVG online, 2020. február 1.

*

Eloolvastam írását, János. Visszakerestem, én egy cédu-lára ezt írtam föl 2020. január 24-én:

kicsi januári pokornizás

Uram, Ön téved. Nincs a világon olyan hely, ahol ne lehetne arról gondolkodni, hogyan lesz gyilkossá az ember. A mentegetés nem használna semmit sem, ebben igaza van. Meg kell érteni, mi történt (egy részét soha nem fogjuk tudni, felfogni főleg nem), fel kell dolgozni, ehhez bátorság kell, állhatatosság és nem könnyekre van szükség, hanem tiszta tekintet. Munkára. Ugyan lehet olyat mondani, hogy „egyek vagyunk a fájdalomban”, szép, megható, retorikus – és hazug. Velejéig hazug. Az áldozatok leszármazottainak fájdalma soha nem lesz ugyanolyan, mint a gyilkosok leszármazottaié. És ez nagyon jól, felszabadítóan, illúziórombolóan van így. Megemlékezésen nem könnyeznie kell a beszélőnek, hanem tisztán beszélnie. Gátlástalanul szabadon. Mert egyet mindenki tud: az ő keze vértelen. A nyelvét azonban meg kell tisztítani, ez alól senki és semmi nem fogja felmenteni.

(Kuroi László e-mailje, 2021. január 11.)

Kuroi László

Több olyan folt

וּנְתַתִּי לָהֶם בְּבֵיתִי וּבְחֹמֹתַי יָד וְשֵׁם טוֹב מִבְּנֵים
וּמִבְּנוֹת שֵׁם עוֹלָם אֶתְּנֶנּוּ לָאֲשֶׁר לֹא יִכְרַת:

„Adok nekik házamban és falaimban emlékhelyet és névoszlopot /
Jobbat fiaknál és leányoknál, világörök nevet adok nekik, mely ki nem vágatik.”¹
Jesájá 56,5

„Nemhogy a másokéban, a saját családi labirintusában is eltéved az ember.”²
Nádas Péter

Amiért írok, nem érdemel tán különösebb figyelmet, próbálom mutatni én is, amit az Olvasó nagyon jól tud: milyen vészesen vékony a jégtábla, a történelem, amelyen iringálunk – akkor is, ha nem akarjuk. Egy lidércnyomás, melyből újra és újra próbálunk fölébredni, hogy James Joyce Stephen Dedalusát kicsit átírjam. Mennyire nevetséges volt eddigi hitem, hogy a családom minden tagja makulátlanul tiszta maradt, mondjam most így: vérben s viharban. Az alábbi vázlat szerény állampolgári illusztráció Kertész Imre és mások kérdéséhez: vajon miért kell örökké valamilyen gyalázat felé fordult arccal élnünk? E kérdés, mint az igazán jó kérdések általában, úgy van feltéve, hogy sehol ne tudjunk rá megnyugtató választ lelteni. A zsidó-keresztény kultúra mint régi-régi szégyenkultúra funkcionál: a *Hamlet* is, összes kínzó kérdésével, ebből a hagyományból is származik. Az anya–fiú jelenet egyik legsúlyosabb mondatát méltán idézik sokan: „O Hamlet, speak no more. / Thou turn'st mine eyes into my very soul, / And there I see such black and grainèd spots / As will not leave their tinct.”³ Arany János kihagyja a *folt* két súlyos jelzőjét, éppen ebben áll minden *kivehetetlen* folt lényege: a bűn textusba ragadt metaforáját eleve feketének látjuk, levakarhatatlannak hisszük; a költő-fordító elviselhetetlenül tautologikusnak érezhette. Mert ott belül egyikünk sem lehet egészen otthon, Arany tehát ennyit hagyott: „Hol több olyan folt árnya látszik, amely / Soha ki nem mén.”

2014. február 26-án meglátogattam Hévízen nagyanyám, aki épp azon a napon lett 86 éves. Kék

a szeme, a neve is olyan, mint egy szépséges virág: *Φεφελίκη ≈ aki győzelmet hoz*, kövek hasadékaiban nő, szereti a gyümölcsös túrótortát, és sok olyat tud, amit én nem [és más verziók is vannak]. Nagyszerű, sokat tűrt ember, ünnepeltem őt, ő meg ünnepelte önmagát, az időt és emlékeit: mesélt és hallgatott. Ahogy majdnem mindenki. Ő volt anyám anyja, 2017-ben halt meg. Veronika édesanyját Csehi Máriának hívták, Mária édesanyját Dolgos Erzsébetnek (1872–1945), Mária legkisebb öccsét pedig Ferencnek, [...], az anyai családban Csehi Feri volt a legjobban tanuló gyerek, das Sorgenkind des Lebens, tout simplement, mondanám alig gonoszkodva. Ferenc az 1932/33-as iskolaévben négyes eredménnyel teszi le vizsgáit a pápai református főgimnáziumban. Egy ideig teológiával is, még így a legpontosabb: kacérkodik, kicsivel felszentelése előtt ugrik, vetkőzik ki, mert a veszprémi kis szemináriumban, ahol már reverendában jár-ke, konfliktusba kerül egyik előljárójával. A felmenőimtől mindig így hallottam, gyanútlanul el is fogadtam, aztán 2018 nyarán utána mentem az értesülésnek⁴. Jelenleg a vaszari temetőben, Pápától nem messze, Veszprém megyében, van. Nagyapám egészen tárgyyszerűen tudta mondani egészen különféle emberekről, hallatlanul egységesen, a túlélő szemernyi önteltségével, *má' aís a főd alatt van*.

Csehi Ferenc hosszú, mozgalmas, mozgalmas életet élt, sok mindenbe beöltözött, a *nyugszik* ezért is túlzás lenne. A sírján az „1912–2004” alatt fekete alapon, arany betűkkel alapon ez áll: **ÚJSÁGÍRÓ**. Nagybetűkkel ott is: az ember tiszteli a sírfelirato-

kat⁵. Ragaszkodott hozzá, hogy ez a szó ott legyen, és teljesítették végakarátát. A család nagy részének ma sincs fogalma róla, milyen újságcikkek bűzlenek a szó és az ember mögött. Hosszú ideig még büszke is voltam kamaszként: hírt mondó, újságot író ember, egy rendes, tisztelnivaló foglalkozás!, gondoltam akkoriban – írástudó, mint Ady Endre, Kosztolányi Dezső vagy Babits Mihály. Az ember úgy nő föl, jó esetben, hogy a tekintete fölfelé irányul, és nagy jótétemény, ha láthat ott olyan embereket, akikre mindig fölnezhetsz⁶. Hogy úgy élhet, majdnem nyugodtan, hogy ezek az emberek eleve ott vannak a látókörében, elérhető közelségben vagy szeretnivaló távolságban.

A történelem iránti felfokozott érdeklődésünk, azt hiszem, intellektuális perverzió is, a szellem gőgje (konstrukciókkal takargatjuk, de örökösen kilóg valami, jobbára halottak, kétségbeesett vagy félenk árnyak az útszélen), veszélyesen élni, szaladni bele nyitott késbe, a lélek örökös nyugtalansága, valami kompenzációigény is munkál itt. Miért és mit kompenzálunk, és mekkora árat kell ezért fizetnünk? Ahogy Hévízen faggatom nagyanyám a harmincas, negyvenes évekről, Máték, Gubiczák, Csehik úsztak elő megint, egyszer csak azt találja mondani, józan hangon, mint amikor elmondja valaki, hogy esős, szeles idő talált lenni tegnap, az aggódásnál éppen csak árnyalatnyival mérsékeltebb hangon, „Feri bátyád, biztos tudod, nyilasvezér volt.” Néztem egy pillanatra rá, mint kő nézhet az emberre, nem tudom rekonstruálni, mire gondolhattam. Kő még nem voltam. Hogy Feri bátyám micsoda volt? A szó hangalakjához hirtelen nem tudtam értelmet rendelni. Nagy csönd lett.

Mire ezt mondja a nagyanyám, szellemileg ekkor még mindig friss ember, „hát nem tudod?, zsidókat bújattak, barátja volt ez a nagy... jaj, nem gyut mast [dunántúli dialektus] az eszembe... na, ilyen németes neve van... Híres ember, díjakat is kapott..., na, segíts kinyökögni...” Mondom, egészséges-engedelmes lexikon-címszó: „Wallenberg?” Azt mondja, hallható örömmel: „Az, az, Wallenberg!, de jó, hogy eszedbe gyutott [ism., dun. dial.]” – Öregek és gyerekek tudnak ennek ennyire örülni: íme, megvan egy név! Hogy ha eszükbe jut, ki tudják ejteni a szájukon. Tele van a földi létünk nevekkal⁷. A mesélő mögött mindig szereplők állnak, de az elmeséltek mögé ugyan ki áll oda? Mamám, azt akarod tán mondani, hogy negyvenkét évesen kell megtudnom, hogy anyai ágon, az én rendes, becsületes anyám viszonylag egyenes ágán, szóval azon az ágon, ahol te is, én is üldögélünk a Nagy Semmi fölött a korhadt, nyikorgó családfán, *nyilas* van a családjában? Amit azonban nem kérdeztem, csak

gondoltam: mondd, eddig mi a búbánatos ősfátumot fabrikáltak magatoknak mesélés örve alatt? Vagy próbáltatok mindent kihullani hagyni a semmibe? Zuhanjatok, emlékek? Az utolsó életszakaszunkban mentálisan már úgyis minden mindegy? „Sans teeth, sans eyes, sans taste, sans everything?” Éppen akkor, amikor legbőszesebb élettapasztalataink birtokában néznénk vissza mindenre és mindenkire, amivel és akivel dolgunk volt és mindarra, ami velünk is történt az életben, emlékezetünk nem egyszer [vagy: egyszerre csak] csődöt mond? Éppen a teljes elsötétedés, elsötétítés lenne Isten óvó, bársonyos keze értelmünk fölött? *A tenebrae* mint mentális kijárási tilalom? Majdnem mindenki engedelmessé válik? Amint Friedrich Nietzsche is felejthetetlen erővel írta bele az európai gondolkodásba emlékezet és felejtés azon mozgását, mely nélkül nincsen emberi élet⁸.

Megnéztem, hol publikált az „újságró”: *A Nép* (1939), *Pesti Újság* (1939–1943) és *Összetartás* (1943–1944), tehát főképp a Szálasi Ferenc-féle nyilaskeresztes párt és hungarista mozgalom lapjaiban. Tényleg, mit vártam. Tán még szerkesztette is egyiket-másikat. Ezek a szövegek máig megvannak a levéltárakban, közkönyvtárakban, dossziékban, szeretném hinni: *meglapulnak*; nem tudom, jók-e még bármire is. Hosszú ideig halasztgattam, hogy elolvassam, Csehi Ferenc miket írt le. De aztán ruhacsipeszt raktam az orromra a Történeti Hivatalban és olvastam, mint a kisangyal⁹, referensem Soós Mihály, higgadt, okos férfiú. Hol több, hol kevesebb, de úgy tűnik, folt nélkül nincsen történet, sem család. „Némely foltok nem távolíthatók el az anyag megsértése nélkül”, ahogy Bohumil Hrabaltól tudjuk. És árny csak ott van, ahol fény is van, próbálok vigaszképp mondani magadnak. A történelem egyik leggonoszabb és legártatlanabb fintorát lehet sejteni abban, hogy akiket meggyilkoltak, kiirtottak, megerősakoltak, kardélre hánytak, elégettek, elfüstöltek, szélbe szórtak, megsemmisítettek, éppen azok, éppen ők: foltalanok. Bizonyos értelemben makulátlanok. Olvass sokat a túlélők rettenetes idegenségéről, ürességérzéséről, magányáról, mit-keresek-még-itt-jéről. Pilinszky János szavával: „Az utolsó ítélet sokkal szörnyűbb lesz. Mert tudod, az csak annyi lesz: Táblára írva nyakadba akasztják történetedet, de az igazít barátom, nem azt, amit a világ számára összehazudtál.”

Csehi Ferencnek a rendszerátváltozás idején egy magyar államminiszterhez írott leveléből eltűnt levelei miatti aggodalma és az eltűnés miatti vádaskodása olvasható ki. Levelét teljes terjedelmében lehozza a *Bevezető*, főszerkesztő Kőszeg Ferenc. A szerző élete valószínűleg egyik legsértődöttebb szö-

vegét produkálja, csakhogy mindezt a nyilvánosság előtt: „Azért tudtam, hogy ügyemben nem történhet semmi, mert a fent említett három beadványom elutasítását ugyanaz a személy írta alá, aki a mostanit¹⁰. Igaz, hogy akkor az illető még szakosztályvezető volt. Ma már vezérigazgató-helyettes. Az elveszett londoni levél nekem rendkívül fontos. Azoknak írtam, akik az örült emberirtás idején Raoul Wallenberg munkatársaként, az általam alapított és vezetett Összetartás Menekültügyi Irodának köszönhetik az életüket. Ezzel a mentési munkával volt kapcsolatos a levelem. Minden hasonló tartalmú levelem elveszett. És ez nem véletlen. Szervezett, tudatos gáncsoskodás. Eltűntették az akkori esztergomi Bíboros Érsek Úrnak és a Népszabadság akkori főszerkesztőjének írt két levelemet is.” (Forrás: *Bevezető*, 4. szám, 2. évfolyam, Csehi Ferenc: „*Tisztelet Államminiszter Úr!*”) – A digitális korszak előtt elveszett levelekben az a legzavaróbb, hogy sosem tudod bebizonyítani *utólag*, hogy tényleg megírtad volt őket. Minden nyom nélküli eltűnés mögé gyerekjáték a fantázia szüleményeit vagy egy összeesküvés-elmélet csonkjait elhelyezni. Ha a címzett hallgat, vagy már meghalt, s ezért hallgat, hogy úgy mondjam, *duplán hallgat*, már semmi esélyed sincsen. *Örült emberirtás*: nyilván akkor van szelíd, nem örült, már-már értelmes emberirtás is, de ez az 1944-beli népiirtás még [már] a szerzőnek is sok volt. Túl volt egy határon. Miközben szerző előzőleg sokat püfölte *Triumph* márkájú írógépet, Cicerótól, Horatiustól, Ovidiustól Szálasi Ferencig, a pápai bencésektől a nyilasházig szállt, igen nagy feszítvén ez, pont annak érdekében, hogy e határ kerüljön *lehetőleg minél közelebb* az örülethez. Éppen a hiperkorrekt, finomkodó frazéma mutatja az akkori mindennapi, törvényesített, elfogadtatott borzalmat: mely világrenddé állt össze¹¹. Egy olyan időszakot próbál a szó megnevezni, mely a teljes vidéki magyar zsidóság kirekesztését, megalázását, kifosztását, deportálását és meggyilkolását jelenti. Nincsen szó, nincsen erre szó, az „örült”-nek akkor van csak értelme, *ha van honnan* józanul megnézni a szót, *ha az író én nem vagyok örült*, és amit az jelent, és ha nincsen ilyen hely sem a nyelvben, sem az elmében, akkor újságíróként is le kell húzni a rolót. Le kell tenni a tollat.

Raoul Wallenberg közvetlen munkatársaként embereket menteni: ez morális értelemben tiszta munkának lett volna nevezhető. *Ha így lett volna*, nyilván nem egyszer életveszélyes manőverekbe is kormányozták volna magukat. Barátjaként, kötődtem is, barátok voltak ők?, „a francnak se volt barátja a lópikula” (Ottlikból), Mamám, kit nevezel te *barátnak*? Az embernek vészhelyzetben soha ne

legyenek barátai!, mondom cinikusan. Raoul a biográfiák, visszaemlékezések és történészi szakmunkák szerint sem ismert lehetetlent (a határait, lehetőségeit, a mindennapi praktikum erejét viszont pontosan ismerte¹²), büszkén kihúzhattuk volna magunkat: ez igen, ez nagyon szép, példás, derék cselekedet lett volna! Mindig tudtam, hogy tiszta, rendes társaság *lett volna* az én családom – csakhogy se nem tiszta, se nem rendes nem lehetett. Inkább évtizedeken át mélyen hallgató, szemlesütő, elfojtó, viselkedni próbáló, önmagát csöndben fojtogató. Borbély Szilárdnak ezért külön hálás vagyok: „Hát úgy, hogy semmi. Nincs ott semmi. Érted: sehun semmi, csak a szar füstöl” (*Nincstelenség*). – Wallenberg természetesen mindenkivel szóba állt, akin láttott segítőkészséget, akiben érzett iparkodó, tette fogható szolidaritást. Nagy kreativitással, elképesztő tempóval dolgozott, ugyanakkor a zsebnoteszébe nem jegyezhetett fel minden találkozót. Ha egy személyben vagy az amerikai *War Refugee Board* megbízottja, a svéd külügy homályos státusú küldöttje és a *Königlich Schwedische Gesandtschaft* titkára, akkor Adolf Eichmann SS-Obersturmbannführer, az *RSHA* „IV-B-4” osztálya vezetőjének telefonszámát persze felírod magadnak (mindkettőt); a nyilas összekötőid, bizalmas kapcsolataid nevét azonban nem. Nevek jönnek, nevek mennek; vacsoravendég és vacsoravendég között bizony nagy különbségek adódnak. Bengt Jangfeldt három forrásra támaszkodva számol be róla, hogy Raoul egyszer alig ért oda a saját, Ostrom utcai villájába szervezte vacsorára. Éppen Eichmann-nal kellett találkoznia, vagy, mert rengeteg munkája, lótni-futnivalója adódott, vagy, *tout simplement*, elfelejtette a randevút, de svádája, határozottsága, kifogástalan németje ismét csak kihúzta a kellemetlen helyzetből. Nem állítható, hogy egyáltalán ne élvezte volna e szcénákat¹³.

Soha eddig nem kellett azon töprengnem, hogyan lesz nyilas az ember. Az ember nem lesz nyilas soha, vannak dolgok, amiket soha nem csinálunk, vannak dolgok, amikbe soha nem megyünk bele – de már látható, ez bonyolultabb. Elképesztő felhozatal nyilaskeresztesek között *értelmiségi*kből, doktori fokozattal is rendelkezőkből, ha eddig még nem kezdtem volna el gyanakodni a szó jelentését illetően, most akkor is meg kellene tennem¹⁴. Hogy értelmes, ambiciózus, iskolázott emberek hogyan tudták erre odaadni agyukat, szívüket, életüket. Nem gondolom, hogy minden este Immanuel Kant *Kritik der praktischen Vernunft* című művét olvasgatták volna. Mert most, máshol, ezt kell olvasnom: „A Pannónia szálló svájci védettséget és rendőri őrizet alatt állott, mert ott lakott a román diplomáciai tisztség és a követségnek százfőnyi személyzete. He-

tényi Béla rendőrfogalmazó, aki most a hatodik kerületi kapitányságon teljesít szolgálatot, nem vette észre, hogy a Pannónia tele van bujkálókkal. A szobafőnökök: Feuchtinger József és Kaufmann Sándor egyre-másra fogadták be az irat nélkül vagy a hamis néven szereplő menekülteket, baloldali bujkálókat, szökött katonákat, zsidókat. Mintegy nyolcvan bujkált a szállodában. Egyik szállodai szolga a bujkálók közt felismerte a Rákóczi-úti Imperiál-szálló tulajdonosait, Keleti Andort¹⁵ és Keleti Oszkárt. Elrohant a Hűség Házába és feljelentette őket. A nyolcvan bujkálónak nyomban menekülni kellett. Keleti végső kétségbeesésében a szállóban lakó Csehi Ferenchez, az Összetartozás [sic!] felelős szerkesztőjéhez fordult, aki húszezer pengőért menedéket adott neki a fürdőszobájában. E kapcsolat megteremtése után a bujkálók elhatározták, hogy Csehi testvér védelme alá helyezkednek. Heti ötezer pengőben állapodtak meg vele.¹⁶ A fenyegető razziát Csehi elhárította olyképpen, hogy a Hűség Házában¹⁷ vállalta a Pannónia szállóbeli razzia vezetését. Délután két teherautóval, géppisztolyos nyilasokkal, rendőri karhatalommal jelent meg a szállodában. Persze senkit sem talált ott a bujkálók közül. Hogy a heti ötezer pengőt zavartalanul megkeresse,

»Összetartás nyilas menekültügyi irodát« rendezett be a Pannoniában, és nyilas karhatalmat vezényeltetett a ház elé. Persze a busás költségeket a bujkálók fizették.¹⁸ Kétségtelenül órála van szó, akkor is, ha több helyen roszszul van írva a neve.

Az akkori bulvár: *olyképpen, vállalta, zavartalanul: zavartalanul* fintorgok. Arany Griff, majd később Pannónia Szálló, Rákóczi út 5–7., ma a bölcsészkarra is be lehet itt jutni. Ki- vagy összetartás: szavakat nem lehet örökre eltüntetni soha. Az *Összetartás*-nál havi 800-1000 pengőt húzott főszerkesztőként. Borbíró Hugó és Fiala Ferenc után, a nyilas puccsot követően, 1944. október 22-én lett ott, Csűrös Zoltán főszerkesztő mellett, minden szó ura.

Csehi Ferenc az igazsággal elképesztően kreatívan bánik a *Bevezető*-levélben (vajon ekkor már nem tartja magát újságírónak?), azaz hazudik, nem embermentés lehetett az elsődleges célja, hanem egyszerűen jól akart

keresni: heti 5000 pengő 1944-ben sok pénznek, napi 5000 pengő pedig irdatlan nagy pénznek számított. Szép öltönyök, fehér ingek, konzumnők, pezsgős vacsorák, tehát hibátlan magyar ficsúr volt bájdorongos képességekkel. Az *Arizona bárba* járt (ahol majd később sokak szerint Wallenberg is megfordul), részint hogy a kor legledérebben öltözött, gyönyörű nőit bámulhassa, részint, hogy Mici (született Senger Mária) zsidó férjét, Rozsnyai Sándort zsarolhassa, vagy, ahogy a korban mondták: 'csak úgy, a hecc kedvéért'¹⁹. Micit férje miatt többször sikeresen zsarolta meg, azaz megvágta, az Arizonában heteken át potyázott, ételt-italt, éneket, zenét, konzumnőt zabált. Amikor Senger Mária menyé társaságában megjelenik és botrányt csap a

1945. április 16.

A RE

Magyaróvárott elfogták Csehi Ferencet,

az Összetartás szerkesztőjét, aki lapjában pogromra uszított — a Pannónia-szállóban heti ötezerért zsidókat bujtatott

A nyilas vezetők legtöbbjét nem az eszmék hevítték, hanem a *vagyonzerzés, dűskáló élet, a rablás vágya*. Jellemző példája a nyilasok erkölcsi zsüllőtségének *Csehi Ferenc, a szállási-féle hivatalos »Összetartás« laplap felelős szerkesztője*, aki

az este került rendőrkézre Magyaróvárott.

Csehi testvér, amíg szennyos hasábjain pogromra uszított és a szociális tisztaságát követelte, Pannónia-szállóban lévő lakásán a háromhónapos *betjáróvilág* alatt

heti ötezerért zsidókat rejtegetett.

A Pannónia-szálló svájci védettség és rendőri őrizet alatt állott, mert ott lakott a román diplomáciai testület és a követségnek százfőnyi személyzete. *Hetényi Béla* rendőrfogalmazó, aki most a hatodik kerületi kapitányságon teljesít szolgálatot, nem vette észre, hogy a Pannónia tele van bujkálókkal. A szobafőnökök: *Feuchtinger József és Kaufmann Sándor* egyre-másra fogadták be az irat nélkül, vagy a hamis néven szereplő menekülteket, *baloldali bujkálókat, szökött katonákat, zsidókat*. Mintegy nyolcvan bujkált a szállodában. Egyik szállodai szolga a bujkálók közt felismerte a Rákóczi-úti Imperiál-szálló tulajdonosait, *Keleti Andort és Keleti Oszkárt*. Elrohant a Hűség Házába és feljelentette őket. A nyolcvan bujkálónak nyomban menekülni kellett. Keleti végső kétségbeesésében a szállóban lakó *Csehi Ferenc*hez, az *»Összetartás«* felelős szerkesztőjéhez fordult, aki *húszezer pengőért menedéket adott neki a fürdő-*

szobájában. E »kapcsolat« megteremtése után a bujkálók elhatározták, hogy

Csehi testvér védelme alá helyezkednek. Heti ötezer pengőben állapodtak meg vele.

A fenyegető razziát Csehi elhárította olyképpen, hogy a Hűség Házában vállalta a Pannónia-szállóbeli razzia vezetését. Délután két teherautóval, géppisztolyos nyilasokkal, rendőri karhatalommal jelent meg a szállodában. Persze senkit sem talált ott a bujkálók közül. Hogy a heti ötezer pengőt zavartalanul megkeresse,

»Összetartás nyilas menekültügyi irodát«

rendezett be a Pannoniában és *nyilas karhatalmat vezényeltetett a ház elé*. Persze a busás költségeket a bujkálók fizették. Igen nagy pénzekért

ez a nyilas iroda látta el a Pannónia bujkálóinak egy részét hamis iratokkal.

Tizenhat rendőr védte itt a románokat, *kilenc nyilas nemzetőr pedig a zsidókat*. Minden további razziát a bujkálók most már *nyilas őrség segítségével* usztak meg. Egy Gestapó-razzia alkalmával harminc német katonát hatolt be a szállodába, órákig kutattak a pincében, a padláson, a mellékhelyiségekben, nem is gondoltak arra, hogy az étteremben és a szállodai szobákban tartózkodnak a bujkálók. Karácsonykor *Csehi testvér* búcsú nélkül továbbállt: *Nyugat-Magyarországra szökött*, Magyaróvárott szerkesztette tovább az *Összetartást*, ahol is az este a politikai rendőrkirendeltség kezére került.

Pesti Újság szerkesztőségében, Maróthy-Meizler Károly fogja a Csehi-ügyet eltussolni²⁰, aki a *Pesti Újság* főszerkesztője 1939. január 1-től. Ugyanaz a Maróthy-Meizler, aki 1937-ben otthagyja a Keresztényszocialista Pártot és Matolcsy Mátyással közösen megalapítja a Keresztény Nemzeti Szocialista Frontot. Ugyanő az 1941. évi XV. törvénycikkely azon passzusát javasolja majd, hogy zsidók és nem zsidók között a házasságon kívüli nemi kapcsolat fajgyalázasnak minősítessék, és ez minden zsidó férfi esetében büntetendő legyen; ugyanő követeli a vegyes házasságok azonnali felbontását és fajbiológiai intézet felállítását²¹. – Egy ilyen ember vette őt a szárnyai alá. A szerkesztőségben talán mohón itta a szavait. Karcsikám, kérlek alássan, köszönöm, amit értem tétél, csaholta, és talán mindvégig lelkesen csóválta igaz magyar farkát. – Az embermentés már elkerülhetetlen következmény volt, a szűkebb morális vonzata a leszedett sápnak. *Cultural trivia*: az Endre László által gründolt Fajvédő Szocialista Párt székháza; majd a Hűség Háza, még később az Államvédelmi Hatóság rettegett központja, ma a Terror Háza Múzeum – nevek jönnek, nevek mennek, de a cím változatlan: Magyarország, Budapest, VI. kerület, Andrásy út 60. És van egy másik folyomány is: ha Máté Veronika pontosan, hitelesen emlékezett arra, hogy nagybátyja mit mesélt neki *később*, akkor Raoul nem átallott közönséges gazemberek, azaz nyereszkesedő, gátlástalan, más emberek életveszélyéből szemfülesen hasznot húzó nyilasok társaságába is befordulni. Ennél lejjebb nyilas már csak az van, aki gyilkolt is, valóságos jégtáblák közé lőtt be valóságos embereket, az akkori irgalmatlanul hideg télen. Hármával összekötözve őket, a középsőre célozva: kímélni akarták a löszert. Wallenberg nevének makulátlanságához nem fér kétség. Kénytelen volt mindenkivel szóba állni, aki szóba állt ővele, és tudott vagy csak akart neki segíteni. De e *mindenki* minőségi, morális konzekvenciáit Ember Mária, Lévai Jenő, Karsai Elek, Karsai László, Lajos Attila vagy Bengt Jangfeldt érthetően nem emelheték ki munkáikban. Csehi Ferenc „*újságíró*”-ként nagyon sokat tett azért, hogy a Svéd Követség Vöröskeresztes részlege századosának minél több munkája legyen. Hogy több munkájuk legyen. Hogy aztán a kilencvenes években a *Beszélő*ben Wallenberg nevébe kapaszkodjon: szármalmas morális fuldokló a tiszta szalmaszálba. *Wallenberg* ekkor már *A Perfect Brand Name* a holokausztról szóló morális diskurzusban is, talán jól is esett takarózni vele. Ekkor már azt is tudni lehetett, hogy a *brand name* mögött álló személynek nem áll módjában tiltakoznia sem nyilvánvaló hazugságok, sem kisszerű kisajátítások, avagy az igazság mintá-

inak kreatív átrendezése ellen. Sajnos tele van a földi létünk nevekkal.

*

Lajos Attila *Raoul Wallenberg i muntliga källor* című dolgozatában többek között ez olvasható: „Även intervjuer med Pilkorspartiets f.d. medlemmar, som samarbetade sporadisk med Raoul Wallenberg finns. »Detta blir den mest fantastiska delen av min aktion«, påstår Ferenc Csehi att Wallenberg har sagt när han anställde några pilkorsare på den svenska legationens humanitäravdelning.[19] Han träffade dock sällan Wallenberg. Han höll framförallt kontakten med den svenska legationens humanitäravdelnings judiska anställda. Andor Zsögöd påstår i sin tur att han träffade Wallenberg en gång, då han fick 30 bianco skyddspass från honom.[20] Skyddspassen skulle överlämnas till en rik jude, Zimmermann.» A 19. lánjegyzet: „RWP intervju 317. Csehi var journalist på den högerextremistiska tidningen Összetartás.”²²

„*Raoul Wallenberg és a szóbeli források*”, ez a dolgozat címe. Egy Svédországban élő barátném így fordítja magyarra: „Interjúalanyunk, a korábbi *Nyilas-keresztes Párt* tagja, szórványosan együttműködött Raoul Wallenberggel. »Ez lesz a legcsodálatosabb része akciónknak«, Csehi Ferenc [19] szerint Wallenberg ezt mondta volna, amikor alkalmazott néhány nyilast a svéd követség humanitárius osztálya számára. Ritkán találkozott Wallenberggel. Elsősorban a svéd követség humanitárius részlegének zsidó alkalmazottaival tartott kapcsolatot. Zsögöd Andor viszont azt állítja, hogy egyszer találkozott Wallenberggel, mikor 30 bianco védőútlevelet vett át tőle. A védőútleveleket egy tehetős zsidónak, Zimmermann-nak adják majd át.” [19] RWP, 317. interjú, Csehi a szélsőjobb oldali újságnál, az *Összetartás*-nál volt újságíró.

Zimmermann Nándor és Dr. Zsögöd Andor ügyvéd neve több helyen is szerepel a budapesti Történelmi Hivatal vizsgálati dossziéjában²³. És még valaki, aki vagy „szds.”-ként vagy „az ember, aki nem nevesíti magát”-ként szerepel, aki akár a Svéd Követséghez is tartozhatott, a találkozások során polgári ruhát viselt, és ha megszólalt, hallj csodát, folyékonyan beszélt magyarul. „1944 végén közelebbről meg nem határozható módon kapcsolatba került egy állítólagos svéd követségen dolgozó, magyarul beszélő századossal, aki számára vöröskeresztes igazolványt szerzett abból a célból, hogy ennek felhasználásával üldözött személyeknek nyújtson segítséget.” Akiből évtizedekkel később a fantázia nem túl nagy megerőltetéssel szívárvá-

nyosan Raoul Wallenberget lehetett csinálni, a családi konfabulálások során is. Mindez később nagy élethazugsággá, finomabban szólva magánmitológivá is vált. Lásd még veszprémi püspöki szeminárium.

Az „újságíró” élete utolsó részében is úgy érezte, meg kell osztania gondolatait a nyilvánossággal: *FI-GYELŐ. Volenszky Paula mustrája. Válogatott bibliográfiája az 1992. május–július közötti időszak zsidó vonatkozású irodalmából, sajtójából* (122. oldal). www.multesjovo.hu. A Wallenberg-irodalom alatt rögtön az első tétel: CSEHI Ferenc: *A magyar nép nem volt antiszemita!* (Wallenberg halálának 45. évfordulójára.) In: Új Magyarország, 1992. jún. 20. Írását a debreceni nyugdíjas egyesület elnökhelyetteseként publikálja. – Kifejezetten gyenge, magyarázkodó cím. Logikai előfeltevése, természetesen, hogy a szerző szerint előzőleg olyan állítás tétessen (tétett volt), hogy a magyar nép *en bloc* antiszemita volt/lett volna, és most (1992) emiatt, tán lelkiismeret-furdalásból is, szerzőnek magyarázkodnia kell. Szerző tehát magyarázkodik. Nem az *én*ről beszél, hanem „a magyar nép” mögé bújik. Mivel minden *én* megelőzi a magyar népet, mindnyájan jobban járunk volna, ha Csehi Ferenc először mer önmagáról beszélni és csak *aztán* tesz a magyar népről merész ívű állításokat: intellektuálisan, morálisan mindenképpen tisztább művelet lett volna. Így azonban mindez csak eltolás, hártás, maszatolás. *Wallenberg halálának 45. évfordulóján* a szerző is elfogadja a moszkvai álláspontot: a Kreml évtizedeken keresztül állítja, hogy Raoul 1947-ben szívrohamban meghalt a Lefortovo börtönben. Wallenberg halálának évfordulója kapcsán éppen ezt a címet választani ordító aránytalanság, *Grobheit*. Mert másról beszél, mint amiről beszélnie kellene. De miért? Ha a barátjáról/munkatársáról ír az ember 48 évvel később, nem ilyen címet ad a szövegének. Nem azt kellene írnia, hogy „*Én* nem vagyok antiszemita, soha nem is voltam”? De lehet, hogy ekkora hazugságot nem mert leírni; könnyebb néha az egész magyar népről beszélni, mint önmagunkról. Nem kellene már 80 évesen csak az igazat írni? Szerényen megelégedni az igazsággal? Nyilas voltam, ekkortól eddig, ezek és ezek voltak a szempontjaim. Ebben és ebben hittem, ezt és ezt tettem; ilyet és ilyet pedig nem tettem. Fáj, amit megtettem. És az is fáj, amit nem tettem meg. Ha tudtok, bocsássatok meg. Ezek szerint nemcsak a *Beszélő*ben publikált. – A halottak nem tudnak már megbocsátani; az élők egy része pedig nem akar vagy nem tud; de éppen a magyar emlékezetközösség ügye lenne sokkal előbbre.

*

Ma már nem ennyire sűrű, zsúfolt az emberlét: „Csehi testvér, amíg szennyes hasábjain pogromra uszított és a szocik kiirtását követelte, Pannónia szállóban lévő lakásán a három hónapos betyárvilág alatt heti ötezerért zsidókat rejtegetett.” Egy tisztességtelenségben megőszült magyar mondat. *Három hónapos betyárvilág* – irdatlan understatement²⁴. Szennyes hasábjain, pogromra uszítás és kiirtás: *amíg* szennyes itt, ezeket, addig ott, *azokat*... Nyilván a Jad Vasemben nem ültetnek majd örökzöld fát a nyilasvezérnek (hogy ízléstelenkedjek). Egy debreceni szerző 2011-es blogbejegyzésében nem adja meg forrásait, de az általam szárazított családi narratíva szerint valószínűleg nem ír elképesztően vad hazugságokat: „1944-ben a budapesti Pannónia Szállóban megalakul a »Hungarista Összetartás Menekültügyi Iroda«. Ennek az irodának a feladata menekültek útbaigazítása, igazolvánnyal való ellátása volt. Így sok ember életét mentették meg. Több üldözöttnek a svéd követség által kiállított igazolványokat adtak. Volt rá eset, hogy a kiüríteni szándékozott csillagos házból hoztak ki embereket. Volt, aki saját lakásán bújtatta őket. De arra is volt példa, hogy egy pesti kávéház tulajdonosának hívták fel a figyelmét, hogy ne énekeltesse Kazal László feleségét, mert a rendőrség már figyeli. Egy házaspáron úgy segítettek, hogy a férj a kiállított papír szerint az »Összetartás« című lap külső munkatársa, a felesége pedig ennek a lapnak a pénzbeszedője. Ugyanígy segítettek a katonaszökevényeknek is, hamis papírokkal, élelemmel látták el őket. Együttműködtek Wallenberggel is. Aki az iroda vezetőjét igazolvánnyal látta el, mely szerint diplomata státusban a vöröskeresztes osztály tagja lett. Az Összetartás hirdetését és előfizetését gyűjtő igazolványai hasznosak voltak, mert amikor már más igazolványt nem fogadtak el, ez jó szolgálatot tett. Ilyen újságírói igazolvány mentette meg a kommunista Kállai Gyula életét is. És másokét is. Nem kis feladat volt az üldözöttek és a mindenfelől, Erdélyből, a Felvidékről is menekültek élelmezése, ellátása, netán bújtatása.” *Netán*, e, set, leg; ne adj Isten, hogy kiszolgáltatott embereken kelljen segítened! Mi lenne akkor. Most nem fanyalgok, noha a szerző hozzátesz még két mondatot: „Mindezeket csak tényként írom le, és nem jelenti azt, hogy szimpatizálok velük. Ilyen események is történtek akkor.”²⁵

*

Csehi Ferenc a nagyanyámnál töltött gyerekkori nyaraim állandó, mindig izgatottan várt és kedvesen fogadott vendége volt, feleségével együtt, jöve-

telüket kalligrafikusan megrajzolt levelezőlapok is jelezték [„Édes Karcsi és Veronka, ti már megint dolgoztok, szórjátok ki az egész muc-muc bandát az örök kárhozatra! Pénteken érkezünk Hozzátok, kicsipekedünk és indulunk a Platánba. Csók: Feri, Valika”, ti. hogy nagyapámék hagyják már a nyulakat és nyugdíjasként tanuljanak meg már végre élni, azaz semmit tenni, korzózni, elegáns pápai vendéglőbe járni, Chateaubriand-bélszint enni, szépnnek és könnyednek lenni, vulgo: kimosakodni a tyúk- és nyúlzarból, azaz elegánsan áttangózni ezen a sóhajnyi életen], finom, józan, derűs hangra emlékszem, hajnalba nyúló kvaterkázásokra, természetesen történelmi vagy politikai narratíva vagy arra való mégoly halovány referencia nélkül. „Nem kell mélyre menni dolgokban, táncolj, udvarolj, utazz, olvass, zongorázz, túl rövid az élet, hogy mindennek a fenekére menjünk, kicsit érts mindenhez, okosan, finoman, elegánsan”, mondta egyszer; borozgattak. Komoly, zárkózott fiú voltam: elpirultam, bolond vénember, ne igyál annyit, morogtam befelé, és ott hagytam. Hölgyekkel gáláns, társaságban elbűvölő, tehetséges ember, méghozzá több tekintetben is az. Született *raconteur*, hozzá hasonlóval nemigen találkoztam – ahogy Leopold Bloom mondja az idősebb Dedalusról. Szívesen nevetett, de csöndesen, szinte befelé. Jó társaság volt, kedves, figyelmes, minden érdekelte, az ügyetlen dal-szövegek is, melyeket épp a magnóról leírtam egy kockás noteszlapra [szégyelltem, hogy megnézi ezeket a nivótlan semmiket, 11 éves voltam, ő épp 70, és elképesztően komolyan vett, felnőttnek tekintett]; jelentős gurmand is, egyben anyai ágam valószínűleg legokosabb, legnépszerűbb alakja – és nyilas. Megáll az ész, írnám mechanikusan, de az ész, tapasztalataim szerint, sosem áll meg.

*

Ha 1944 utolsó három hónapját minden vonatkozásban átnézzük, mely csak lehetséges, a huszadik századi magyar történelem minden bizonnyal egyik legsötétebb, leglyukasabb évét látjuk, Csehi Ferenc ekkor 32 éves, Raoul is éppen annyi, Gyarmati Fanni is, Ottlik Géza is, Kádár János is, Örkény István is; Márai Sándor negyvennégy éves, Kertész Imre éppen élete legnagyobb utazásán van túl, egyelőre még életben (tizennégy évesen), Bibó titkár úr éppen krisztusi korban, mennyi név tartozna még ide. Mindegy, majdnem mindegy. A Radnóczi Miklós nevű költő ekkor már halott. És azok is halottak, akiknek a nevét soha nem tudjuk már meg. Én meg (teszem azt) mínusz 27 éves vagyok ebben az esztendőben. Ott él, van, lélegzik, mozog, ágál, strabancol benne ez az eufemizmussal szólva rakoncátlan ember, aki „újságíró” korában gördülékenyen, folyékonyan beszélt az antiszemita nyelvet is. Egyfelől azért, mert ezt akarta beszélni: ha meg akarunk szólalni egy nyelven, nincs senki, aki viszsztatartana bennünket attól, hogy azon beszéljünk. Másfelől meg azért is, mert az ott és akkor, azon a sajtófelületen alapkövetelmény volt. A papír sok mindent meglepően hosszú ideig megőriz, fénymásolt vagy laminált újságcikkek garmadája, a fotokópiákon a név: Csehi Ferenc. Sajnos, rendesen olvasható, néhol csak nehézségekkel tudtam kisilabizálni, és ahol nem tudtam, sajnos, ott is kitalálható, mi állhatott az eredetiben.

Valamikor 1944. május 20-a és június 5-e között Ehrenfeld Adolf orthodox rabbival készít „interjút” a nyilasvezér és „újságíró” – a miskolci gettóban²⁶, az Arany János utca 8. szám alatt²⁷: kétségtelenül az iromány-kollekció mélypontja. Ízléstelenül szólva ez Ehrenfeld Adolf utolsó médiaszereplése. Nincs okom rá, hogy betűhíven ide ne másoljam a cikk kilencvenkilenc százalékát. Nem tudtam magam lebeszélni a kommentálásról sem.

Látogatás a miskolci gettóban Mit mond a rabbi a háborúról, – a sárga csillagról – és a megváltozott időkről?

Látogatás a rabbinál
[...] Benyitunk a rabbi szobájába. Öreg²⁸, szakállas, középtermetű, zsidóember. [Nyilas többes. A harmadik vessző elhelyezése: finom bevezetés antiszemitizmusba, kezdőknek és haladóknak. Nem elég,

hogy rabbi, de még zsidó is. Bár embernek tekinti, igaz, nagyon fölülről.] Hellyel kínál. Megkérdezzük, hogy mi baja ennek az óbégató asszonynak [ti. a rabbi özvegy leánya a konyhában].

– Fél a lelke. Ugy van ám, kérem, az ilyen nő-

személy, az hamar megijed. Attól fél, hogy az urak énérttem jöttek. Engem akarnak elvinni.

– *Debogy visszük. Isten ment. Mit csináljunk mi egy zsidó rabbival? Az egyik testvért megkérjük, hogy menjen ki és magyarázza meg a sűrű asszonymnak, hogy nem akarjuk az édesapját bántani. Csak egy kicsit diákurálgatunk vele.*

– *Nemcsak a lánya fél, maga is reszketve ül. Nincs erre semmi oka. Ha már itt járunk, gondoltuk, hogy meglátogatjuk magát is. [Első olvasáskor azt hittem, hogy az első mondat afféle színpadi utasítás akar lenni, de nem.]*

– Hát uraim, én már harminckét éve, hogy rabbi vagyok – mondja fátyolozott hangon, szakállát simogatva, – de én még soha életemben nem bántottam senkit és nem ártottam senkinek. [A nyilas sajtó nem szenved kurzív-pedantériában, mert a szövegben ez következik:] Zsebéből összegyűrt iratokat huz elő, származását magyarázza. Fiai fényképét mutogatja. Amint kigombolja mellén a gunyáját: piszkos földszínű inge még jobban elővillan. Egyik anyakönyvi kivonatot erőszakosan elének tolja:

– Tessék csak nézni – mondja hízogóan – az apám is magyar volt. Itt az írás. Mutatja, hogy Karcagon született. [Erőszakosan, majd hízogóan: lám, ilyenek „ezek”. – Egyébként is szívbemarkoló a helyzet: azzal hízeleg a magyar rabbi, egy nyilasnak!, hogy magyar apja volt.]

– *Nem rabbi úr! [Tiltakozik vehemenssen; a vesszőt lebagyja.] Az ön apja magyarországi zsidó volt. [Értsd: jöttment²⁹, idegen, betolakodó, messzi földről szalajtott, ideiglenesen itt tanyázó, egy senkiházi. Egy másodlagos frissességű zsidó.]*

– Igen, igen. Magyarországi zsidó.

– *Hagyjuk ezeket az okmányokat, nem érdekelnék bennünket. [A jellegzetes csótlátás: ami felborítja előítéleteit, az őt nem érdekli. Vagy talán eszébe jut, hogy az ő szülőfalujához, a Veszprém megyei Vaszarhoz képest Karcag bizony egy virágzó metropolisz.] Mondja meg őszintén, mi a véleménye a változásokról, a sárgacsillagokról?*

– Nincs véleményem. Az Isten megpróbáltatásának veszem. [Szép archaizmus: az Isten által ránk rótt megpróbáltatás, ld. a Gen 22,1-et: והאלהים נסה את־אברהם, Isten próbára tette, próbának tette ki, megpróbálta, megkísértette Ábrahámot.] Majd csak megsegít bennünket. < öncenzúra > Én mindég egy Isten ígését hirdetem. Nem a zsidók, nem a keresztények Istenéhez, hanem a minden nemzet és minden nép egy igaz Istenéhez imádkoztam. [Tisztán látható, hogy Ehrenfeld Adolf 1944-ben mennyire progresszív-katolikus álláspontot képviselt; a szerzőnek bizony be kellett volna kurzíválnia az egyet, ld.

שמע ישראל יהוה אלהינו יהוה Deut 6,4, de, be kell lássuk, a nyilasvezér nem volt Tóra-érzékeny.]

– *A sárgacsillag sértő a zsidóságra az Ön véleménye szerint? < öncenzúra >*

– Hát bizony nem kitüntetés. Én nem szégyelem. De a fiatalabbak. Különösen a nők, megalázónak veszik³⁰. [Én nagyon szégyenlem; ezt is. Az utolsó mondat előtt hosszabb szünetet hallok, nehéz sóhaj, kinéz az ablakon, vagy a szakállát birizgálja.]

– *Nézze rabbi úr! Önök azt mondják, hogy a zsidóság vallás, felekezet, nem faj. Ha ezt önök komolyan hinnék, akkor a sárgacsillagot nem szégyenlenék. Mi keresztények vagyunk. Varrhatnának a mi mellünkre, akármilyen keresztet, nem szégyenlenénk. [Bonyolult kor: van, aki ezt árnyaltabban látja, és nem kizárt, hogy pont az a keresztény, aki a szót idézőjelbe meri rakni.³¹]*

– Igen, igen... [Nem hiszem el, hogy ezt választotta volna. A szerző tán meg akarta erősíteni bitükben nyájias-nyilas olvasóit, hogy ők derék, igaz, keresztény magyarok. Az is látható, hogy nem érdekli, mit mond a Másik. Ő a nyilas propagandát jött terjeszteni – a rabbiboz.]

– Hallott „valamit” Szálasi Ferencről?

– *Rabbi úr! őszintén válaszoljon, mit tud, mit hallott, vagy olvasott Szálasi Ferencről?*

– Ujságot nemigen olvasok. Azt tudom, hogy az Önök vezére. Azt is tudom, hogy antiszemita. Hallottam azt is, hogy kemény, katonás ember.

– *Gyűlöli vagy becsüli Ön rabbi úr Szálasi Ferencet? [Elképedve látom, hogy a kérdező érzelmi kultúrája kizárólag két opciót enged meg a kérdezettnek és hogy kurzíválja a nevet. Szervilizmus, hatásvadászat, egyszerű seggnyalás.]*

– Én nem gyűlölök senkit. Hiszen csak valamit hallottam róla. Nincs semmi okom gyűlöltre. [Szerző fentebb gúnyos idézőjelbe teszi a valamit szót: a kérdező ún. Grammar Nazi is; minden hardcore nyilas bitte, hogy „a zsidók” egy mélyen elfajzott magyar nyelvet használnak³². A kérdező nem hallja, de Ehrenfeld Adolf pontosan és röviden ezt mondja: Hisz épp hogy csak hallottam róla valamit, hogyan tudnám így őt gyűlölni.]

– *Csak röviden és pontosan rabbi úr. Igennel, vagy nemmel válaszoljon. [kihúzza: Hanem a ti beszédek legyen / igen igen, nem nem, / ennek felette valami esik, / az a gonosztól vagyon. Máté 5,37³³]*

– Mit mondjak. Ugyse hiszik el az urak.

– *Az igazságot meg úgyse meri megmondani! Ugy-e így van? Mióta a sárgacsillagot és a gettót elrendelték, mennyiben változott meg az Önök élete?*

– Sokban. [Sírni valóan elegáns understatement.]

– *Mi az a sok? Épügy mebetnek a templomba, mint az-*

előtt. *Épügy vásárolhatnak a meghatározott időben. Levelezhetnek. Dolgozhatnak*⁵⁴. **[Különösen aljas példák, hiszen pontosan tudja, hogy mit NEM csinálhatnak.]**

– *Megérdemelték Önök az utóbbi időkben hozott rendszabályokat, vagy pedig igazságtalan büntetésnek tartják?*

– Én nem érdemteltem meg, mert soha életemben senkit nem bántottam. **[Megborzongtam itt a sajtóhibán. Ehrenfeld Adolf mint életember: hadd tartsam meg, Olvasóm! Legyen ez az én kavicson az ő nem létező sírján. Sírt ásni a sajtóhibák egébe.]** Itt a prédikációm, – huz ki a zsebéből egy iratsomót – tessék csak elolvasni, mit prédikáltam a legutóbbi istentiszteleten. Békéért, minden ember békéjéért imádkoztam. Arra buzdítottam híveinket, hogy azok is ezért könyörögjenek. **[A nyilast nem érdekli Ehrenfeld Adolf hitvonzóklata; a rabbi – talán szándékosan – egy régi, katolikus szót használ, prédikáltam; a szónak 1944-ben még nem volt ironikus jelentése a magyar nyelvben.]**

– *Na és a gazdag zsidók?*

– Azokról mi nem sokat tudunk. Azok nem ortodoxok, hanem neológok többnyire. Azokkal nem érintkezünk. A legtöbb haragszik ránk.

– *Mi is haragszunk azokra*⁵⁵. Elég okot adtak a haragra. Mióta sárgacsillagot hordanak, csökkent vagy növekedett az Ön jövedelme? **[Egy régi poént kibúzni, mert a kérdezett visszakérdez: Szerinted?]**

– Csökkent bizony, mert a jövedelem nagyrésze a házasságokból eredt... Ilyen időben pedig nem házasodik senki.

Körülbelül egy óráig beszélgettünk. Sok kényes kérdést feldobtunk **[, azaz kérdéseinkkel gyötörtük, megaláztuk a Másikat, szándékosan okoztunk fájdalmat egy embertársunknak; lám, nemcsak kijelentő mondatokkal lehet hazudni és csalni],** amiről sokat, oldalakat lehetne írni. Az a benyomásunk, hogy megijedt, fél ez az öreg rabbi. De lelkében éppen olyan, mint régen volt. Semmit sem változott. **[Nekem pedig az a benyomásom, hogy megpróbáltad az Úristen helyére tenni magad, te aljas gazember.]** Majd talán később, az új gettóban, ahova a rabbi állítása szerint rövidesen beköltöznek, majd lesz ideje elmélkedni és megváltozni.

CSEHI FERENC

(*Összetartás*, 1944. június 15. csütörtök)

Re. Majd talán később: nem tudni, hogy Ehrenfeld Adolfnak mennyi ideje, kedve, lehetősége maradt „elmélkedni és megváltozni”, de bizonyos, hogy az „interjút” követő hetekben a harmadik deportálási zónába, VII. csendőrkerületbe tartozó, 13 500 fős

miskolci közösséggel, szeretett feleségével, Ehrenfeld-Reinitz Eszterrel együtt, ő is Auschwitz-Birkenau kéményein keresztül tér haza Teremtőjéhez⁵⁶. – Hogy ezt a cikket és összes lehetséges következményét később Csehi Ferenc hogyan látta, azt hevesen vágyom tudni, írásos nyomát, sajnos, egyelőre sehol nem találok.

Az akkori bal- és jobboldali sajtó egyaránt, e tekintetben különbség, minden skrupulus nélkül, természetesen hajlandósággal, mintegy magától értetődően beszélt a rasszista nyelvet. Folyékonyan úsztak piszkos fogalmak a szövegekben, nagy, hideg, merev jégtáblák a Dunán. Azt majd a Magyar Népköztársaság kérdező tisztje fogja kérdéseivel érinteni, vajon a folyékony antiszemita nyelv Csehi Ferenc meggyőződéséből, saját tehetségéből fakadt-e, *buzgott föl gazdagon*, vagy megfelelési vágyból, oportunitizusból [„cikkeimet azért irtam nyilas szelvényben, mivel nyilas lapnál dolgoztam, s ezért kaptam a fizetést”], a lap uralkodó dialektusának szolgái, mechanikus másolásából eredt. 1938-ban a Devecserben megjelenő *Somlóvidék* politikai, társadalmi és közigazgatási hetilap felelős szerkesztője és kiadója (Devecser, Miskei u. 26.). 1941-től a *Pesti Újság* belső munkatársa (Budapest, VIII. Vas u. 18.). Az *Összetartás* felelős szerkesztője Csehi Ferenc, kiadója Kassai Ferenc volt. – Közli a 3960/1944. Me. sz. rendelet. Lásd: Budapesti Közlöny 258. sz. 1944. november 12. 1. o.⁵⁷. – Karrierje előtt kísérletet tesz irodalmi igényű mondatok megalkotására is⁵⁸; nem volt kényes stilszta. „Még az Avasról lefutó szél is huncutabban cibálja meg a járókelők hajfűrtjeit.” „A nap az imént dugta ki kócos fejét bodros felhőpárnái közül.”⁵⁹ Ha csak úgy nem. Mohón ellenőrizni akarni még a Napot is: biztosan tudom, hogy Csehi Ferencnek ez nem sikerült.

„A Baross Szövetség szisztematikus adatgyűjtő munkája az egész országban közismert volt. Tekintettel a kiterjedt tagságra, megkockáztatható az az állítás, hogy az általuk felállított kataszter totálisan átfogta a magyar kereskedelmet. Amikor a német megszállás hatására lehetővé vált a teljes gazdaság árjásítása, sokan kétségbe estek, hogy hogyan lehet ezt a nagy feladatot zökkenőmentesen megoldani. Csehi Ferenc 1944. április 25-én az *Összetartás*-ban elárulta a megoldást: »Sürgősen vegyék elő a jó öreg Baross-szövetséget. A zsidók cipő üzleteit is ők számolták fel. Egyedül ők tudják ebben az országban megmondani, hány zsidó üzlet van, szakmák szerint mennyinek kell végleg megszűnnie, melyik ágban van túltermelés, egyszerűen kidolgozott tervek csak az ő iratszekrényekben vannak. Kaposvárott, Győrött, Szombathegyen és több vidéki városban a hatóságok a Baross-

fiókok segítségével számolják fel a zsidók üzleteit.⁴⁰ Az idézet fölött Ungváry Krisztián könyvében a 166-os szám, lent a 166-os lábjegyzet a lap alján: »Csehi Ferenc, 'Régi érdemeiért autonómiát és kizárólagos érdekképviselőt a Barossnak', *Összetartás*, 1944. április 25. 7.« *Egyedül ők tudják ebben az országban megmondani*, itt megszedültem. Szakszerűen kidolgozott tervek. Zakatol tovább a történelem-velki, ekkor még nem tudja, hogy decemberben részben ugyanezeket az embereket fogja majd büjtatni, a többségüket pénzért, a szegényebbeket ingyért. Mikor kezdett neki derengeni? Megijedt-e, megrettent-e? Mit érzett, mikor elkezdte és mikor gyulladt ki először elméjében egy kis piros, kellemetlen 'állj, ne tovább' lámpácska? Döbbsenten olvasom, hogy 1940-ben elkíséri Szálasi Ferencet Erdélybe egy riportkörútra Szécsi Istvánnal⁴¹, még döbbsentebben, hogy ő írta Szálasi beszédeit „közérthetőbbre”. Vajon hisz, kezdetben, egy eszmében⁴², vagy 1916. január 7-én betegségben meghalt apja (Csehi Vendel, 42 évesen, ekkor ő 4 éves) helyett keres magának egy pótapát? – Betűhíven másolom: „CSEHI FERENC, dunántuli paraszt család sarja. Jóeszű, logikus, nagyratörő, iszákos, nőbolond. Felkerülve a fővárosba, a különben igen éles látású CSEHI csakhamar elszakad a földtől, a paraszti sorstól. Minden tehetségével belemerül a fővárosi élet – politikai szerelmi és gazdasági alvilágába. Nagy fantáziát lát az egyre erősödő szélsőjobboldali mozgalomban. Belekeveredik a szélsőjobb társaságokba és minthogy ujságírói karriert ígérnek neki, a csillogó életért – csatlakozik.” Jelenti majd „Barna”, a belügyes szakici decens kisprózára szakosodott munkásembere és Bodrogi László őrnagy Budapestén, 1959. június 17-én (ld. a 14. lábjegyzetet). – Nagyobb baj, hogy az egyre erősödő szélsőjobboldali mozgalmak láttak fantáziát *őbenne*.

Úgy tűnik, sokkal több olyan folt árnya látszik, amely soha ki nem mén. Az idő úgy oszon tova, mint a bárdolatlan, édes, merész, ellenállhatatlanul vonzó Madame Chauchat. Hevesen óhajtom, hogy ne maradjon a történetben, a történelemben egyenes ág, sehol. Sehova ne lehessen se fölkapaszkodni, se leülni. Félnék árnyak vagyunk az útszélen, röstelkedve húzódnunk meg árnyék-biztonságunkban, semmiképp sem akarunk sem panaszkodni, sem felelőtlenül csúszkálni, iringálni: idevezetett bennünket az elbeszélés szelleme. „Und wir sind scheue Schatten am Wege, schamhaft in Schattensicherheit, und keineswegs gesonnen, [...]” Thomas Mann: *Der Zauberberg*.

JEGYZETEK

- 1 Tatár György *Az edények széttörése* című, Komoróczy Gézának ajánlott írásában (1994) teszi fel újra azt a kérdést, amelyet Jeruzsálemben 1961-ben, pontosan az Eichmann-per idején, a Buber és Rosenzweig által frissen elkészített német nyelvű zsidó *Biblia* meghitt ünneplése során Gershon Scholem nagyjából ezekkel a szavakkal kérdez meg: Kinek szól ez a fordítás? Tatár pompás eszszéje legvégén a judaizmus és kereszténység közötti Nagy Szakadás varrat nélküli összefoltozására tesz kísérletet: „Egyelőre meg kell elégednünk egy hipotetikus válasszal. E feltevés szerint ez a fordítás annak a két – még nem létező – olvasónak, zsidónak és kereszténynek szól, akik miközben együtt olvassák *Ézsaiás/Jesájá* 56,5-öt, ugyanazt olvassák és ugyanazt értik. Ezen a helyen Izrael Istene azokhoz beszél vigasztalón, akik utódok lehetősége nélkül pusztulnak el. Így hangzik: Adok nekik házamban és falaimban emlékhelyet és névoszlopot / Jobbat fiaknál és leányoknál, világörök nevet adok nekik, mely ki nem vágatik. Annál a szónál, hogy „emlékhelyet és névoszlopot”, mindketten tudni fogják, hogy az így fordított héber szó: *jād va-sém*, az örökre elpusztítottak jeruzsálemi emlékhelyének neve. E feltevés szerint ennek a két együttovasónak „szól” ez a fordítás.” Tatár György: *A nagyon távoli város*. Vallásfilozófiai írások és viták. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2003. 114. (Az írás első megjelenése: *Holocaust Emlékkönyv*. A vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából. A TEDISZ kiadása, 1994.) A *jād* szóhoz: „Yād is used in various special, technical senses: – a. *sign, monument* 1Sám 15,12 and 2Sám 18,18” In: *The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon*. Coded with Strong's Concordance Numbers. Hendrickson Publishers Marketing, LLC, 1906; 2015 (16th Printing), p. 390. – A fenti Izajás-vers Perls Ármin fordításában így hangzik: „Adok nekik házamban és falaim közt emléket és nevet, jobbat fiaknál és leányoknál, örökké tartó nevet adok nekik, mely ki nem irtatik.” *IMIT-Biblia*. Szerk. Raj Tamás. Makkabi Kiadó, Budapest, 1993. 134.
- 2 Nádas Péter: *Világló részletek. Emléklapok egy elbeszélő életéből*. Jelenkor Kiadó, Budapest, 2017. I. kötet, 309.
- 3 Shakespeare, William, *Hamlet*. Oxford University Press, 1998, 281.
- 4 Csehi Ferenc veszprémi éveiről semmit nem őriz a pápai református levéltár. Diákkorában írott, 1933-as színművét nem tették el, ebben az időben nem volt szokás. Az interneten elérhető az iskolai értesítők között a pápai főiskolai értesítők is, benne a gimnáziumi résszel. A szemináriumba jelentkezők névsoraiban 1933 és 1938 között nem található Csehi Ferenc neve, ugyanitt a szemináriumi hallgatók év végi értékelésében sem bukkanhatunk rá; a kiadott névtárakban (1931, 1938) sem szerepel. A korszakban megjelent szemináriumi értesítők még nem tartalmaznak hallgatói névsorokat, de az egyes cikkek szerzői között sem fordul elő Csehi neve. Nagy valószínűséggel kijelenthető ezek alapján, hogy nem volt a veszprémi püspöki szeminárium tagja. – A makacs családi legenda szétosztatásáért dr. Hudi Józsefnek, a Pápai Református Levéltár igazgatójának és Karlinszky Ba-

lázsnak, a Veszprémi Érseki és Főképtalani Levéltár igazgatójának itt mondok hálás köszönetet.

⁵ „A fehér és aranybetűkkel felírt nevek láttán azonban hamar elillant a rémület, és Grönewald úrnak eszébe jutott, hogy lám, mégiscsak a temetők a legnagyobb könyvtárak, telis-teli megíratlan könyvekkel. Mintha egy könyvtárból csak a katalóguscédulák maradtak volna meg, vagy még inkább mintha csak a könyvek címdala, semmi más. Minden név, amely könyvek fedelén áll, egy-egy történet jele, de ezeket a történeteket soha senki nem fogja megírni. A felejtés jelei lesznek, és talán jobb is így, jobb, hogy minden életet bekebelez a felejtés, mert minden élet védtelen, senki sem mentheti meg attól, hogy az őt fürkésző kíváncsi arc ne változzék idővel ijesztő grimasszá.” Schein Gábor: *Svéd*. Kalligram Kiadó, Budapest, 2015. 57–58.

⁶ „Én nem néztem föl az apámra, nem volt ő példaképem, de néztem őt, tanultam tőle, és mindenestül szerettem (ahogy persze most is – jaj, evvel most mi lesz?; megint siratom magam). Azt is gondoltam – írtam is –, hogy valamelyest helyette is beszélek. Büszke voltam rá. Hogy nem bírták begyűrni (!), nem lett frusztrált, sértett vesztes, hanem *szabad vezztes*, ez nekem nagyon sokat jelentett. Rajta keresztül tudtam büszke lenni a családomra – és én ettől (is) voltam erős. Vagy inkább laza. Lazán, vagyis fontoskodás nélkül magabiztos. Nyugodtan lehettem bizonytalan és magabiztos. Úgy lehettem az utóbbi, hogy nem magamra kellett gondolnom. Nem kellett kóserolnom magamat. Mert ott volt egy nagy (családi) hinterland – és ehhez minden út rajta át vezetett.” Esterházy Péter: *Javított kiadás*. Magvető Kiadó, Budapest, 2002. 15–16.

⁷ Amikor ezt leírtam, nem sejtettem, hogy egy nekem igen fontos könyv 125. lábjegyzetében ezt fogom majd olvasni: „Talán akadnak majd, akik éppen hogy keveslik a neveket, számokat, hivatkozásokat. Tudom, többféle irányba mozdul ez a szöveg, egyes szakaszai mintha alapkutatókat feldolgozó értekezések lennének, máskor meg történeteket próbálók elbeszélni. De hát ez volt, ezt csináltam ezekben az években, neveket és számokat kerestem, és közben időről időre képeket, arcokat, hangokat is találtam.” Zoltán Gábor: *Szomszéd. Orgia előtt és után*. Kalligram Kiadó, Budapest, 2018. 243.

⁸ A sokszor idézett, híres szövegrész: „Minden cselekvéshez felejtés is tartozik, ahogyan a szerves élethez nem csupán fény, hanem sötétség is. Aki minden porcikájában csak történetien érzékelt, ahhoz hasonlítana, akit az alvástól való tartózkodásra kényszerítenek, vagy egy olyan állathoz, melynek csak kérődzésből, mindig csak kérődzésből kell élnie. Lehetséges tehát csaknem emlékezet nélkül élni, sőt boldogan élni, amint az állat tanúsítja; az azonban teljességgel lehetetlen, hogy felejtés nélkül egyáltalán éljünk. Vagy, hogy még egyszerűbben fogalmazzak: van egy olyan foka az álmatlanságnak, a kérődzésnek, a történeti érzéknek, amely minden eleven lényt károsít, s végül elpusztít, legyen az akár ember, akár nép vagy kultúra.” *A történelem hasznáról és káráról*. In: Friedrich Nietzsche: *Korszerűtlen elmélkedések*. Ford. Tatár György. Atlantisz Kiadó, Budapest, 2004. 99.

⁹ ÁBTL V-146501, Csehi Ferenc háborús bűntett ügyé-

ben 10-52.280/59 számú vizsgálati dosszié. A Magyar Népköztársaság Belügyminisztériuma tárgykörbe sorolta 1971. VII. 28-án, aláírás: Fehérváriné. – Más egyebek mellett tizenegy darab ordenáré, primitív és antiszemita iromány fotókópiája található a dossziében, közülük 1 *A Népb*ben, 4 a *Pesti Újság*ban, 6 az *Ösvetartás*ban jelent meg. Antiszemita, ordenáré, primitív. Antiszemita, primitív, ordenáré stb. Hibbant papagáj, nem tudok dönteni a szórend fölött. – Csehi Ferencet 1941-ben a horthysta bíróság antiszemita tartalmú és hamis adatú cikk alapján 100 pengő pénzbírságra ítéli. A róla szóló vallomásokból elegendő három: „Írásaiból csöpögött a szovjetellenesség és az antiszemitizmus”, „Éleshangu cikkekben követelte a zsidókérdés megoldását [a jelentés reflexiótlanul átveszi a náci frazémát], a magyarországi zsidóság likvidálása útján.” A „hétpróbás fasiszta egyén” a kor kommunista szakzsargonjában ugyan súlyos ítélet, de ma bohózatba illően ügyetlen jelzős szerkezetnek hallok.

¹⁰ 1990 januárjában írja mindezt. *Az ugyanakkor a személynek* nevét, talán félelemből, nem írja le a levelében. De elenyészően csekély rosszhiszeműség kell csak hozzá, hogy azt gondolhassam, hogy mindig is úgy élt, úgy csinálta, hogy kerül, amibe kerül, mindig valamilyen ügye legyen. – 1944. december 22-én Nyugatra menekül, francia tábornoki egyenruhájában Mosonmagyaróváron fogják el, megszökik, majd 1945-től 1958-ig illegálisan él az országban; sógora, Bálint Ferenc személyi igazolványát használja. 1956 után az elsők között lép be az MSZMP-be, majd a debreceni Csokonai Színházban díszítő, kellemes, főkéllékes, majd színpadmester lesz, havi 2400 forinttal. Szabadidejében Mensáros Lászlóról, Latinovits Zoltánról, Márkus Lászlóról ír beszámoló jelentéseket belügyes megbízóinak. A jelenlegi adatvédelmi törvények nem engedik meg, hogy elolvashassam e szövegeket, pedig nagyon szeretném. Egyetlen fotó van róla a gépemem ebből az időből:

- ¹¹ „Elmúlt egy kor, egy bizonyos emberi magatartás immár visszahozhatatlannak látszik, akár az életkor, a fiatalság. Mi volt ez a magatartás? Az ember ámulata a teremtés fölött; az áhítatos csodálkozás, hogy a felbomló anyag – az emberi test – él, lelke van; a világ fennállásán való csodálkozás múlt el, és vele – tulajdonképpen – az élet tisztelete, áhítat, öröm, szeretet. A gyilkosság, ami e régebbi korszak helyébe lépett – nem mint gyakori rossz szokás, mint kihágás, mint » eset«, hanem mint létforma, mint az étellel, és a másik élőlényrel szemben felvett és alkalmazott »természetes« magatartás –, a gyilkosság mint létszemlélet, a gyilkosság magatartásformája tehát kétségkívül gyökeres változás – életkortünet avagy végső körtünet, mindegy. Ellene vethető, hogy az emberirtás találmánya éppenséggel nem új találmány; de a *folymatol*, az éveken, évtizedeken keresztül folytatott és így *rendszerré* vált emberirtás, a mellette zajló úgynevezett normális, hétköznapi étellel, gyermekneveléssel, szerelmes sétákkal, orvosi rendelőkkel, karrier- és egyéb vágyakkal, a boldogság vagy boldogtalanság érzéseivel, civil kívánságokkal, alkonyi mélabúival, gyarapodással, sikertelenséggel vagy sikerrel stb. stb.: ez, együtt a megszokással, a félelemhez való hozzászokással, a beletörődéssel, a legyintéssel, sőt az unalommal – ez már új, sőt a legújabb találmány. Ugyanis – és ez benne az új: *elfogadtattott*. Bebizonyosodott, hogy a gyilkosság létformája élhető és lehetséges létforma: hogy tehát *intézményesíthető*.” Kertész Imre: *Gályanapló*. Magvető, Budapest, 1992. 305–306.
- ¹² Vö. „Az igazság persze az, hogy Raoul Wallenberg mindenkiel kiabált, akinek a lábán nem volt bármilyen bakancs. Hiszen ezt korábban tudtam. Ez a tudás minden bizonnyal a legelső tudott dolgok közé tartozik a saját univerzumomban, így, Raoul Wallenberg svéd diplomata nevével összefűzve. Neve és a parancsolat volt talán az első abszolútum, olyan jellegű praktikus intés, amivel kapcsolatban azóta sem érkezett cáfolat. [...] Vegyen, szerezzen, kerítsen bakancsot magának. Ha nincsen, kann ich Ihnen sicher nicht helfen, gnädige Frau.” Nádas Péter: *Világoló részletek. Emléklapok egy elbeszélő életéből*. Jelenkor Kiadó, Budapest, 2017. I. kötet, 189. 191.
- ¹³ Bengt Jangfeldt: *Raoul Wallenberg élete*. Ford. Tótfalusi István, Park, 2013. 321–323.
- ¹⁴ „A Történeti Hivatalban általam megvizsgált 85 fontosabb értelmiségi nyilas aktivista között alig találtam priuszost, és azt a néhány személyt is az állami és társadalmi rend erőszakos felfogatásáért ítélték el 1944 előtt, nem köztörvényes bűncselekményekért. A Nemzet Akaratának Pártja (Szálasi első pártalakulata) budapesti tagnévsorában már 1938 legelején 99 doktori fokozattal rendelkező egyén szerepelt, miközben összesen 466 budapesti párttagot tartottak nyilván! Sajátos módon ekkor még olyanok is nyilasnak vallották magukat, akik a későbbiek során szembefordultak a totális nyilas állammal, mint például Esterházy Pál herceg, Frei András hírlapíró, Ottlik György, Odessalchi Károly herceg, Kóródy Tibor és Payr Hugó parlamenti képviselők. Az, hogy 1937–38 fordulóján nyilasok voltak, csak azzal magyarázható, hogy ebben a pártban látták egyfajta társadalmi reform lehetőségét. Ara Jerezian és helyettese, Szalai Pál a há-
- ború után a zsidóság mentéséért a Jad Vashem kitüntetését is megkapták, holott 1938-ban mindketten a nyilas ifjúsági szervezet vezetői voltak.” Ungváry Krisztián: *Kik azok a nyilasok? Beszélő*, 2003. június.
- ¹⁵ Keleti Andor 1901-ben született, Cohen Rafaella, Alpár Imrével, Décsi Lászlóval, Szathmáry Kálmánnal és Klór Lászlóval országos csapatbajnokságot nyer 1934-ben és 1935-ben a Fészek Klub versenyzőjeként. A magyar bridzsválogatott országos hírű tagja, 1934-től 1937-ig minden évben dobogós helyezést ér el Bécsben, Brüsszelben, Stockholmban vagy Budapesten. 1934-ben Európa-bajnokságot nyer a bécsi Grand Hotelben, a magyar csapat tagjai Keleti Andor, Klór László, Cohen Rafael, Alpár Imre, Décsi László és Leitner Ferenc. Az eseményről a *Budapesti Hírlap* állandó belső munkatársa, Ottlik Géza küld ihletett, szakszerű tudósításokat. Keleti Andor később jelentős budapesti műgyűjtőnek számít, még feleségének első férje, Reisch Ödön ügyvéd vásárolja meg gyűjteményének első képeit. A nagyszámú Vaszary János-mű mellett kollekciójában szerepel Czöbel Béla, Ámos Imre, Böhm Lipót, a kortársak közül Czumpf Imre is. Gazdag ember, ezért megússza az 1944-es véres korszakot, de már a kitelepítést nem, végül saját, de államosított szállodájában portásként dolgozik.
- ¹⁶ Fenyő Miksa is majdnem így tudja, nem teljesen kizárható, hogy ez még ugyanaz a történet. „December 17. Az éjjel szakadatlan ágyúszó, közvetlen közelből. Ágyúdörgés, robbanások robaja, gépfegyverkattogás, istenítélet. Még most reggel is szól, de már csendesebben. A német Gestapo már elhagyta a várost, miután a nyilasok és Baký csendőrei megnyugtatták őket, hogy amit a Gestapo nem egészen dicstelenül kezdett, azt ők teljes dicsőséggel folytatják. S állják szavukat. Hogy hogyan pusztítják a gettó és az úgynevezett védett házak zsidait, azt már senki sem kérde és senki sem jegyzi. (Inkább jegyzi azt a nagylelkű ténnyt, hogy egy öttagú nyilas csoport napi ötezer pengőért elvállalta egy védett ház védelmét.) De már ezekre megy – állítólag nyolcezer közül van – azoknak a nem zsidóknak száma, kikkel a nyilasok itt Pesten végeztek.” Fenyő Miksa: *Az elodort ország*. Naplójegyzetek 1944–1945-ből. Park, 2014. 463.
- ¹⁷ „Ami viszont bizonyos: a körülbelül egy évtizeddel korábban épült ház az 1880-as évek végén került az annak idején igen sikeres festő, Perlmutter Izsák családjának birtokába. Miként az is dokumentumokkal támasztható alá, hogy a festő 1932-ben bekövetkezett halálakor akként végrendelezett, hogy az Andrassy út és a Csengery utca sarkán álló épület jövedelmét a Magyar Zsidó Múzeum céljaira hasznosítsák. [...] Az pedig már talán a történelem ízetlen tréfájának mondható, hogy alig öt évvel később a fentiek fényében különös bérlő költözött be – egyelőre csak az első emelet egyik lakásába. Az új lakó ugyanis az akkor éppen »Magyar Fajvédő Szocialista«-ként működő nyilas párt volt, valamint annak egyik támogató orgánuma, az Összetartás című újság szerkesztősége és kiadóhivatala. A különös »együttélés« mindenesetre már akkor sokaknak szemet szúrt. Az Összetartás megfogalmazása szerint »egy zsidó lap« fricskázta meg a szerkesztőséget, megkérdezve: miért választott székhelyül éppen egy »ilyesfajta« házat? Külö-

nösen, hogy a leplezetlenül fajvédő orgánum büszkén hirdette: »Zsidó pénzt még hirdetés formájában sem fogadunk el.« Az utókor a szerkesztőség sértődött hangú válaszából tudhatja, hogy a ház akkori tulajdonosa már a sejtelmes nevű »Ali Achmed Mirza hercegnő« (valójában Perlmutterék egy török arisztokratához férjhez ment lánya) volt. A tekintetben viszont az új bérlő valóban elvszerűen járt el, hogy állítólag hamar befejezte a bérleti díj fizetését, és ehhez hű is maradt. [...] A korszakot kutató történészeknek több feltételezésük is van arra, hogy mikortól és miért kezdték el használni a Hűség Háza elnevezést. A legelfogadottabb változat szerint a nevet Szálasi találta ki, amikor bejelentette, hogy a hozzá a hosszú börtönhónapok során is hűséges embereit azontúl »mindig szívesen látja az Andrassy úti Hűség Házában«. A pesti aszfalton viszont igen hamar a »hülyeség házaként« emlegették a nyilascentrumot.” Forrás: http://www.terrorhaza.hu/hirek/rolunk/andrassy_ut_terror_haza.html. – Amikor Horthy Istvánt kormányzóhelyettesé választják 1942-ben, a fényképet Csehi Ferenc úgy szerkeszti a lapba, hogy a behajtott újságban éppen a kép alá kerüljön a „sem fogadunk el.” Minderre később is büszke marad. Hogy megpróbálkozott a képi humorral és éppen így próbálkozott meg az ő elképesztően szubtilis képi humorával.

¹⁸ *Magyaróvárott elfogták Csehi Ferencet, A Reggel*, 1945. április 16. 5. o. – Köszönöm Zsoldos Sándor figyelmességét.

¹⁹ „– Scharf úr, az angyalát, csak nem akar hazajönni Solymosi Eszter, akit maga elküldött a gyertyatartóval – évődtek a parasztok, amikor észrevették, hogy az igazságkereső zsidó bosszankodik, amikor Solymosi Eszterről tudakozódnak nála. Faluhelyen hamar észreveszik, mivel lehet a »szomszédot« a sodrából kihozni. Fene jó multság az, amikor egy zsidó bosszankodik, akár a ráuszított kuttyák, akár egyéb szekatúra miatt. Ez a Scharf pedig arra született, hogy heccet csináljanak vele, mert végeredményében arra jó egy tekintélyt, hivatalos rangot tartó zsidó templomszolga. (A józan szabolcsi paraszt sokáig vagy talán sohasem akart hinni abban, hogy Solymosi Esztert az a zsidóság tette el láb alól, amelynek olyan balkezű templomszolgája van, mint »Scharf úr«. A zsidók vallásának ceremóniáiban is inkább a multságosságot látta az eszlári parasztság. Nagy hecc az, amikor a zsidógyereknek a huncutkáját lenyírják a falusi gyerekek, de még nagyobb hecc a bolond Scharf úr bosszantása.)” „A törvényszék körül alig lézengett néhány ember a délelőtti órákban, azok is csak inkább azért, hogy valamivel eltöltsék a napot, amelyet nem tudtak volna mással betölteni. A dámáknak, uraknak, a korábbi úri felvonulásoknak délelőttöknként a vármegyeházára befellegzett. Egyszerre mindenki megunta az egész »heccet«, amelynek többé nem lesz semmi érdekessége, miután Móricot leszerelték. Mit mondhatnak még, amit eddig ne mondtak volna?” Mindkét idézet: Krúdy Gyula: *A tízszázlári Solymosi Eszter*. Magvető, Budapest, 1975. 61, 554.

²⁰ Betűhíven másolom: „A Pesti Ujságnál MARÓTH keze alatt kirobban karrierje. A lap vidéki riportjainak és pártreszortjának vezetője lesz. Vidéki riportjai során – Vörösvári István kiadóhivatali igazgató segítségével – szen-

zációsan zsarol. A lap főoldalán hirdeti: zsidópénzt nem fogadunk el. Ez a közönségnek szól. Mert a lap nem finnyás. Zsaroló cikkei elhallgatásának nagy összegű díjait Csehi, Vörösvári a lap és saját külön zsebükre ugyancsak bevételezik. Budapesten is zsarol közben CSEHI. Így az Arizona bár tulajdonosnőjét – a zsidó származású férj miatt /Rozsnyai/. Megjelent rendszeresen CSEHI az Arizonában, SZÉCSI ISTVÁN fotóriporter társaságában és miután hetekig potyáznak, ételt, italt, konzumnót, végén alaposan megvágják ROZSNYAINÉT. ROZSNYAINÉ menyével megjelent a Pesti Ujság szerkesztőségében és botrányt csaptak. Minthogy CSEHI és SZÉCSI [rózsaszínnel aláhúzza:] »saját szakálukra« zsaroltak, ez esetben – Maróthy Csehi érdemeire való tekintettel – a »Csehi-ügyet« eltusolta, de Szécsit átadta a Sajtó Kamarának, amely így kénytelen volt Szécsit kizárni a Sajtókamarából zsarolásai miatt.” ÁBTL V-146501, Csehi Ferenc háborús büntett ügyében 10-52.280/59 számú vizsgálati dosszié, 142. oldal (a szám rózsaszínnel). BM. II-5-a. alosztály. Szigorúan titkos! Adta: „Barna”, vette: Bodrogi László r. őrgy. 1959. június 10. 13h. „Barna” szövegéből Bodrogi őrnagy készíti el jelentését: az ő itt olvasható szövegváltozatát egy titkár-nő gépeli le Budapesten, 1959. június 17-én.

²¹ Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege*. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944. Jelenkor Kiadó – OSZK, Pécs – Budapest, 2013. 400.

²² Attila Lajos: *Raoul Wallenberg i muntliga källor* in the book Berggren L., Greif, M., Johansson, J., Thor, M.: *Samhällshistoria i fokus*, Malmö 2010, illetve itt: <http://www.raoul-wallenberg.eu/wp-content/uploads/2008/02/Attila-Lajos-RW-i-muntliga-k%C3%A4llor.pdf>.

Lajos, Attila made his doctoral dissertation at Växjö University (Sweden) about Raoul Wallenberg's activities during the time he spent in Budapest. He is now an associate professor of history at the faculty of Culture and Society, Global Political Studies at Malmö University, Sweden.

²³ ÁBTL V-146501, Csehi Ferenc háborús büntett ügyében 10-52.280/59 számú vizsgálati dossziéjában a kilencedik kihallgatási jegyzőkönyv (41. oldal) szerint, 1960. január 15-én mondja el Csehi, hogy 1943-ban Zimmermann Nándor kereste föl (a lakásán vagy az EMKE Kávéházban, nem emlékszik már pontosan), egy polgári ruhás férfi társaságában, „kinek nevét nem tudom”, és aki a „Svéd Követség vöröskereszt osztályán dolgozik századosi rendfokozatban.” Ők ketten javasolják neki, hogy jelentkezzen az *Összetartás* című lap szerkesztőjénél. Föl is megy Fiala Ferenchez, aki ekkor már a nyilaskeresztes kormány sajtóosztályának vezetője, aki azt ajánlja Csehi Ferencnek, hogy beszélje meg felvételét Bornemissza Gáborral, a lap akkori főszerkesztőjével. Egy villámgyors nyilas karrier. – Surján (Schönberger) Sándor tanúkihallgatási jegyzőkönyvéből (1960. január 22., 74–75. oldal, szül. Ördögvágas, 1898, anyja neve Schmulowits Eszter, Surján ekkor szövőüzemi művezető, Bp., II., Hargitta u. 5.) tudható, hogy a nyilas újságíró „lakásán tartózkodott egy dr. Zsögöd nevű ügyvéd, ő is látta, amikor a 6,000.- P.-t átadtam Csehinek”, a követ-

kező oldalon pedig [nyilván] „Zsögöd is részt vesz a hamis papírok szerzésében”. Surján Sándoréknak az 1930-as évek végén a Rákóczi út 4. sz. alatt volt fehérnemű üzletük, ahova Csehi Ferenc is bejáratos. „1944 decemberében a deportálásomból megszöktem”, mondja Surján Sándor, majd azt is, hogy Csehi neki és feleségének személyenként 3-3000 pengőért kétféle iratot szerzett: (1) egy olyat, mely azt tanúsítja, hogy ők ungvári menekültek és hogy Ungváron Surján Sándor újságíró volt. „Ezt az igazolványt egy menekültügyi iroda nevében állították ki”, (2) és egy olyan igazolványt, mely tanúsítja, hogy „feleséggel együtt az *Ösvetartás* című nyilas lap külső munkatársai vagyunk”, Csehi „az újságírói igazolványt nyilas bélyegzővel látta el”. A nyilas főszerkesztő egy lakást utal ki nekik, a XIV. kerületi „Nürnberg-utca 45. sz. alatt” [ma Ilka utca 46.]. A lakás egy elhurcolt zsidó nőé volt.” Surján szerint Csehi azt mondta volna Zsögödnek, hogy „a Pannónia előtt legyenek ott és várjatok rám”, illetve „a szálló pincéjében az ő védnöksége alatt 40 zsidó személy bujkál. A razziát meg fogja akadályozni, ne, hogy [sic!] a zsidóknak bántódása legyen.” – Surján, hogy mindez ne legyen ennyire egyszerű, elmondja, hogy nem tud semmilyen Zimmermannról és semmilyen svéd követségről. Komoran annyit lehetne még hozzátenni, hogy negyven ember már nem tud *bujkálni* egy pincében, csak *rettegve meglapulni* ott.

* <http://www.csillagoshazak.hu/sites/csillagoshazak.hu/files/pdfs/rendelet1.pdf>

²⁴ A „betyárvilág” mára kedélyes szó lett, pedig eredetileg is az erőszak, rablás, fosztogatás, gyilkosság szinonimája: „A víziemberek természetüknek fogva hallgatag, zárkózott emberek. Másnap se emlékeztek már arra az utazóra, akit átvittek a Tiszán. Különben is ezen a vidéken, a Felső-Tisza folyásánál szótlanabb, mogorvább a lakosság, mint távolabb a folyótól. Nemrégén múlt el a betyárvilág, amely miatt sokaknak mindenféle zaklatásban volt részük.” Krúdy Gyula, i. m., 211., a fogalmat lásd még a 302. és 324. oldalon.

²⁵ Forrás: http://multjelen.ucoz.hu/publ/nyilas_zsidomontok/1-1-0-3. – A fenti leíráshoz a legközelebb annak a Hóbor Kálmánnak a tanúsága áll, akit 1958. január 15-én hallgatnak ki a II. kerületi Zsombolya u. 4. sz. alatt, a II. emeleten, a 10-es ajtó mögött. ÁBTL V-146501, 78–79. oldal. – Csehi Ferencsel még a Belvárosi Kávéházból ismerik egymást. Csehi „egy rendőr őrnaggyal és egy általam nem ismert emberrel” „Hungarista mozgalom összetartás menekült ügyi irodát” hoz létre a Pannónia szállóban, ahol „románokkal együtt 140 zsidó származású személyt is őriztetett, nyilasokkal.” Hóbor Kálmán úgy tudja, hogy Csehi Rónai Miklóst és feleségét is megmenti, a *Belvárosi Kávéház* [Klotild főhercegasszony Korb Flóris és Giergl Kálmán által tervezett két bérpalotájából a bal oldali épület, a „Matild”, benne hosszú ideig a Casino Lido és Étterem] volt tulajdonosait, „Rónai meghalt, de felesége él.” Csehi „több személynek svéd követségi mentesítő papírt adott” egy „honvéd fhdgy.” társaságában. Amikor Hóbor megkérdezte őt, „ez ki? azt felelte, hogy ez is olyan félvér zsidó, mint én vagyok.” – „1944-ben, Európa történetének legszörnyetesebb évében

még pontosan 150 nagykávéház hitte Budapesten, hogy városával együtt elkerülheti a pusztulást. Az ostrom és a fosztogatások súlyos károkat tettek bennük, nagyobb részük mégis elképesztő gyorsasággal állt talpra. Semmi kommentárt nem igénylő tény, hogy 1945. február 18-án – Budán még közel egy hónapon át tartottak a harcok – Rónai Miklós Belvárosi kávéháza volt az első városi intézmény, amely kinyitott. (A tény megörökítő emléktábla ma is látható a Klotild palota falán!)” Zeke Gyula: *„Budapest, a kávéváros”, Mikes International*, II. évfolyam, 3. szám. 10–11. Szép, finom világlátás, hogy Zeke Gyula *nagykávéházon*, nyilván, még *embereket* értett. Már akik még életben voltak és bármilyen kávéra gondolhattak akkor. – A „félvér” már létezik a 19. századi antizsemista közbeszédben. Vö. „Malvin Ónodyra nézett. Csak azért mondom, hogy ne forduljon egyszer úgy a sors, hogy képviselő urat nem figyelmeztette senki. Én sok mindent látok és hallok. Ez a leány mintha szerette volna Ónody urat, de az volt a baja, hogy »félvér« volt, s ezért Ónody úr nem szerethette őt viszont. Malvinnak csak az anyja volt zsidóasszony. Nagy baj ez, mikor Ónody úr csak a legvallásosabb, legigazibb zsidónőként tud rajongani. Sokszor búsult amiatt Malvin, hogy nem göndörödik úgy a haja, mint a vérbeli zsidónőké. Hiányzott belőle a »rassz«, mint Ónody úr mondta. S Malvin hiába festette veresre a haját.” Krúdy Gyula: *A tiszavesszári Solymosi Eszter*, 286–287.

²⁶ „Szlávy polgármester április 26-án az izraeliták lakóhelyének bejelentését tette kötelezővé (a családtagok és a helyiségek számának megjelölésével), néhány nappal később az általuk bérelt lakásokat írták össze, ami már az elkülönítést készítette elő. Ennek helyéül kezdetben – egy május 8-ai rendelkezés szerint – a személypályaudvar melletti MÁV-telepet kívánták kijelölni, nemcsak azért, mert egységes és zárt területet alkotott, hanem „kiváltképp azért, hogy az ott lakó vasutas családok az áttelepítés folytán a légi bombázásnak kevésbé kitett városrészre kerüljenek”. Végül az egy nappal később, május 9-én megjelent polgármesteri utasítás a gettó a Szemere, Margit és Zrínyi utca, valamint a Szirma, Petőfi és Gillányi utcák határolta területen, az egykori Arany János, Csizmadia, Jósika, Kőműves, Rákosi Jenő, Vörösmarty, Asztalos, Esztergályos, Kalapos, Lakatos, Rostás, Vilma, Bádogos, Kárpitos, Mészáros, Szatócs, Ács, Bors vezér, Gubacs, Kovács, Hadirokkantak, Molnár, Zöldfa, Bogán, Cukrász és Kölcsey utcákban jelölte ki. E városrészben számos, kb. 1200 izraelita család lakott (ami szemponttá vált), akik közé 600 lakásba koncentráltak mintegy 10 000 embert. A különböző kérvényeket, melyek a rendeletekben szabályozott és jogosnak vélt „kivételes elbánás” megállapítását vagy azt kérték, hogy az öregek, betegek és nyomorékok a kijelölt területtel közvetlenül határos, ugyancsak zsúfolt és izraeliták által lakott házakban maradhassanak, sorra elutasították, a végrehajtást pedig május 11-én rendőri felügyelettel kezdték el.” Csiki Tamás: *A miskolci zsidóság a holocaust időszakában*. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XL, Miskolc, 2001. 339–340.

²⁷ „A zsidóknak kettes sorokban kellett meghatározott szállásukra költözniük, s öltözetükön kívül személyenként

egy rend ruhát, egy pár cipőt, két rend fehérneműt, a legszükségesebb ágyneműt, valamint háromnapos ételmezt vihettek magukkal. A gettósítás május 20-án fejeződött be, ezt követően adta ki Tasnády Antal főkapitány-helyettes rendeletét, amelyben az elkülönített és újra meghatározott területet lezárta. Ettől kezdve az izraeliták a gettót csak kivételes esetben, igazolvánnyal és egyéb engedélyekkel hagyhatták el (elvében ez már május 11-étől érvényben volt, amit azonban a Magyar Élet szerint nem tudtak kellő szigorral betartatni, így a zsidók »illegálisan« különböző élelmiszereket, bútorokat, fát és szemet »halmozhattak fel«); az esti óráktól az utcákon nem tartózkodhattak; valamint keresztényekkel nem érintkezhetek, akiknek – bár a gettóban szabadon közlekedhettek – a velük való érintkezést ugyancsak kerülniük kellett. [...] Mindezek végrehajtásában, illetve a kijelölt utcákban lévő lakások elosztásában a helyi zsidóság képviselőjére április elején megalakult, s az Arany János utcai héber iskolában működő zsidó tanács is részt vett, melynek élén Feldmann Mór építész mérnök, a hitközség elnöke, valamint Banet Elemér állt (a közösség spirituális vezetői Neufeld Simon, Ehrenfeld Adolf, Gottlieb Juda rabbik, valamint Spira Salamon anyakönyvvezető rabbi volt).” Csíki, i. m. 340. – *A Magyar Zsidó Lexikonban* [1929, szerk. Újvári Péter] ez áll a 608. oldalon: „A hitközség rabbijai: Austerlitz Sámuel főrabbi, Spira Salamon rabbi-hitszónok, Neufeld Simon és Ehrenfeld Adolf rabbiülnökök. A hitközség titkára Löw Jeromos, jegyzője Weizmann Salamon, főkántora Wolfgang Salamon. (Vö. Szendrey János, »M. város története« és Spira Salamon dr., »A miskolci hitközség története«).”

²⁸ Nem, nem öreg, a rabbi 62 éves ekkor. „Ehrenfeld Adolf volt a rabbinátus legifjabb tagja (1882. május 15-én született Karcagon; James Joyce is ebben az évben születik), de őt is már érett férfiként, 1927. szeptember 5-én választották meg Miskolcon rabbi ülnökké. Előbb a Búza tér 13. szám alatt, majd a szefárd központ Arany János utcában lakott ugyancsak gazdag gyermekáldásnak örvendő családjával (felesége: Reinitz Eszter, gyermekeik: Jenő, Margit, Klára, Dezső, Nándor). [Ld. B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1925/b. 31. dob.] Figyelemreméltó referenciával bírt, hiszen a megboldogult szefárd rabbi Reinitz Józsefnek volt a veje, emellett viszont az egyéni adottságaival is kitűnt, rendkívül kellemes embernek ismerték őt Miskolcon. Spira Salamon 79, Neufeld Simon 67, Ehrenfeld Adolf pedig 62 évesen vált a haláltáborok mártírjává.” In: *Miskolc története V/2. 1918-tól 1949-ig*. A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár és a miskolci Herman Ottó Múzeum közös monográfiája, felelős kiadó dr. Dobrossy István. Szerk. Dobrossy István és Stipta István, Miskolc, 2007. 303. – A hatalmas, sok ágú Ehrenfeld családnak több híres tagja már a XIX. században bírja nevét a zsidó közösség történetébe, például David Cvi Hersch Ehrenfeld, Shmuel ben David Cvi Ehrenfeld, Saul Ehrenfeld, Jesaja Ehrenfeld, Szimha Bunim Ehrenfeld és Smuél ben Szimha Ehrenfeld, rabbik, híres halákhisták, életrajzok, responsum-gyűjtemények szerzői, rabbi-tanácsok elnökei, Szikszón, Nagymartonban/Mattersdorfban, Sárospatakon, Óbudán, Jeruzsálemben és New Yorkban. Róluk és a Szó-

fér-Schreiberekről ld. Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon I., A középkortól 1849-ig*. Kalligram, Pozsony, 2012. 999–1000.

Egy másik forrásom, a *www.geni.com* szerint is Ehrenfeld Adolf Ábrahám 1882. május 15-én születik Karcagon, Jász-Nagykun-Szolnok megyében, Ehrenfeld Sándor és Ehrenfeld Amália fiaként. Felesége Ehrenfeld Eszter Ettl: Reinitz Eszti 1886. június 18-án születik. 57 éves korában, valamikor 1944 júniusában, Auschwitzban meggyilkolják. (A *www.myheritage.hu*-n olvasható, hogy Reinitz József Shlomo és Friedman Rebeka lányaként született. József Mádon született, 1840-ben, Rebeka pedig 1845-ben. Hét gyermekükből egyelőre csak Eszter, Nathan Feitel és Moshe nevét találok). – Ehrenfeld Jichák-Jenőt 34 évesen gyilkolják meg Auschwitzban. Ehrenfeld Margitot, Weinberger Mór özvegyét 32 évesen, Auschwitzban gyilkolják meg, valamikor július 25-e és 31-e között; a nyilasvezér csak ennyit lát embertársából, aki ugyanannyi idős, mint ő: „*sóbégató asszony*”. Kláráról nincsen adatom. Ehrenfeld Dezsőt 24 évesen gyilkolják meg Auschwitzban. A családból talán egyedül Ehrenfeld Nathan (Nándor) Feitel marad életben, ő 1985. március 24-én hal meg Bnei Brakban, Izrael Tel-Aviv körzetében. A Jad Vashém adatbázisa a miskolci Ehrenfeld családra vonatkozó adatok után egységesen közli: „This information is based on a List of murdered Jews from Yizkor books, found in The Martyrs of Miskolc and vicinity – Miskolc es Kornyeke Martirkonyve; (Hebrew, English, Hungarian). Benei Berak, 1970.” – A *www.myheritage.hu* oldalt utoljára 2015. október 25-én frissítették. Az adatokat Maxwell Charles Preston New York-i ügyvéd bízta a világhálóra. Igen kedvesen válaszolt kérdéseimre. Max anyai nagymamája Reinitz Margit néven születik 1920. ápr. 23-án Szabolcs-Szatmár-Bereg nagykállói járásának Balkány nevű falujában és Margaret Schwartzként hal meg 1978. július 21-én Silver Springben, Montgomeryben, Maryland megyében, az Egyesült Államokban.

²⁹ Egy, *Az asszimiláció kívánatos mélysége* című pompás esszé (2012) elemzi meglepően sok ember történeti gondolkodásának a „sikertelen” asszimilációt a Másiknak felhanyagoló automatizmusát. Maga a cím is radikális kérdőjel alá íródik: ha egy fogalomnak („asszimiláció”) nincsen kontúrja, mélysége, nincs itt mit kívánni és akkor soha nem is volt értelme, azaz használhatatlan a szó. Takács Ferenc: *Kapirgálókönyv*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2017. 209–228.

³⁰ Vö. „ÁPRILIS 4. KEDD Szomorúan eredménytelen és fájdalmasan értetlen vitatkozás Gyulával, Dezsővel. Hiába, teljesen egyedül vagyunk, ezt senki meg nem érti. A maguk anyagi pánikjával vannak tele, és Gyula mellett oktató és fölényeskedő. Aztán magától értetődő természetességgel teát kér, és leftymálja, hogy nagyon világos, gyöngye, pedig valódi teát kap. Aztán nekem támadnak, mert olyasmit mondok, hogy viselni kell minden becsületesen gondolkozó kereszténynek a sárga csillagot, hogy ezzel tüntessenek az egész rendszer ellen, és kifejezzék, hogy nem hajlandók bevenni a további rendelkezéseiket sem. Nekem támadnak, hogy ezt itt, egy ilyen országtól nem lehet várni. Ebben igazuk van.

Huszonöt éves tervszerű, alapos hülyítés és rohasztás után nem lehet várni. Aztán azzal is érvelnek, hogy ezzel kompromittálnák magukat és az eszméket azok az emberek, akikre még szükség lehet. Hát igen, igen, ez reális is, de hát Hollandiában, állítólag Prágában is mégis megtették. Végtelen letörtek vagyunk. Este komoly hányingerrel küszködve varrom fel a kabátjainkra a csillagokat.” Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: *Napló II.* (1941–1946). Sajtó alá rendezte Ferencz Győző és Nagy Zsejke. Jaffa Kiadó, Budapest, 2014. 291.

³¹ „Takarítás után megyek én is hazafelé a villamoson Anyuskához. Kicsit megnéznék, talán – azt gondolom – azt mérlegelik, hogy nem is látszik zsidónak, milyen furcsa, mégis csillagos. Összeszorítom a fogamat, és bizony buzgón keresztet vetek a Bazilikánál. Kéteyleim vannak, szabad-e így, ilyen mellékgondolattal emlékezni Jézusra, hogy ezzel tüntessenek az egész gyalázatos rendszer ellen, de azt gondolom, ezt ő is így kívánná. Hát érdemes volt ezért a kétezer éves »keresztény« emberiségért megváltást hozni? Az eredmény ez, ami ma van, ez a mocskok és fürtelem és a gonosz igazságtalanságnak ilyen dühöngő tombolása. Hát nem sokszorosan szörnyű így a keresztrefeszítés vértanúsága, hogy ezt érte el? Édes Jézusom, maradj velünk! Úgy érzem, Jézus, hogy bennünk vagy, és szinte egyedül csak bennünk érezlek. Csak borzadózni tudunk, de bosszúvágy semmi sincs bennünk. Talán mi vagyunk az abnormis emberek, és ezek minden örületükkel közöttünk a természetesek, az épek?” Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni, i. m. 292.

³² Vö. „Pedig, ha jól megfigyelem magam és őszintén akarok beszámolni, akkor meg kell vallanom, hogy még a rendőr tekintetére is figyelek a villamos-megállónál, hogy vajjon zsidónak néz-e? S igyekszem olyan arcot vágni, hogy ne nézzen annak, ne vessen meg engem s igyekszem oly tisztán beszélni magyarul a feleségemmel, amennyire csak bírok. Szóval tetszeni szeretnék és kibékíteni a világnak ellenem való gyűlöletét – s a legegyszerűbb emberét is, – itt tartunk.” Füst Milán: *Teljes Napló*, II., idézi Schein Gábor: *Füst Milán*, Jelenkor, 2017. 548.

³³ Egy Machiavelli-idézet alatt *A harmadik kiballgatás* elején Arthur Koestler is idézi, *Sötétség délben*. Ford. Mesés Péter. Magvető, Budapest, 2019, 185. – ld. még Esterházy Péter: *A próza iszkolása. Bevezetés a szépirodalomba*. Magvető, Budapest, 1986. 9.

³⁴ Ó, valóban. „A diszkriminatív rendeletek megszegése (a sárga csillag nem viselése, vagyonrejtegetés stb.), valamint szökési kísérletek vádjával 131 embert internáltak (a névsort a *Magyar Élet* közölte); s a lap május 24-ei közlése szerint az elzárások mellett, néhány nap alatt 192 izraelitát köteleztek 60 000 pengő bírság kifizetésére különböző „kihágások”: pl. keresztény cselédek alkalmazása, adatszolgáltatás megtagadása vagy közveszélyes munkakerülés (!) miatt. (Ugyanakkor Borbély-Maczkó Emil főispán arról számolt be május közepén gúnyosan, hogy „ma minden zsidó kapálni szeretne”, miután szabályozta az izraeliták mezőgazdasági munkaszolgáltatát. Eszerint 30 fős egységekben, katonai felügyelettel mehettek ki a falvakba dolgozni, amit majd a deportálás előtt Endre László tiltott meg.)” Csíki, i. m. 341. 28

³⁵ Vö. „Meg a nyomorult kis púpos Halák Miska. Meg

mink, villamosvezető, villamoskalauz! Mind testvérek a nemzetben. Abból a kis fizetésből még hozzájárulást is fizetni – hát nem volt könnyű, de megérte. Az Összetartás összes számát megvenni hétről hétre! Az első sortól az utolsóig elolvasni. A magyarázatokból megérteni, hogy semmi se úgy van, ahogy a sima szavú gazdagok mondják. A nagyképű zsidók. A pimaszok. Az Aladárók. Bizony nem hitték, hogy ez lesz! Csak mi hittük. A hit éltetett éveken körösztil.” Zoltán Gábor: *Szomszéd. Orgia előtt és után*. Kalligram, Budapest, 2018. 142.

³⁶ Randolph L. Braham: *A népiértés politikája. A holokauszt Magyarországon*. Harmadik, bővített és átdolgozott kiadás. Ford. Zala Tamás, Berényi Gábor, Sz. Kiss Csaba, Garai Attila, Seres Iván és Hernádi Miklós. Park Könyvkiadó, Budapest, 2015. I. kötet. 778. 786–787. – Vitéz Ferenczy László alezredes 1944. június 12-én saját kezűleg a Jaross Andor M. Kir. Belügyminiszter Úrnak írott és Hatvanból földott bizalmas, „*A III. tisztogatási akció 2. sz. eseményjelentéséből*” tudjuk, hogy a VII. csendőrkörületben 5 gyűjtőtábor állítottak fel, ahonnan „51 829 zsidó kerül elszállításra” és „a szállítások június hó 15-ével befejezést nyernek”. Vagyis pontosan azon a napon, amikor a fenti „interjú” megjelenik.

³⁷ Az adatokért dr. Simon Zsoltnak, a Veszprém Megyei Levéltár Pápai Levéltára és a Budapesti Fővárosi Levéltár kutatójának mondok köszönetet.

³⁸ „1933. október 15-én nagy sikerrel mutatta be a vaszari ifjúság a pápai református gimnáziumban az elmúlt tanévben érettségizett CSEHI FERENC *Nem szimpatizálunk* c. színművét. Bár a darabnak voltak kisebb dramaturgiai hibái, az életet »meglepi realitással« ábrázolta, ezért a közönség lelkesen fogadta. [1548. lábjegyzet: Pápai Hírlap, Színdarab bemutató Vaszaron, 1933. október 21.] A fiatal ember irodalom iránti érdeklődését bizonyára a református gimnázium tanára, SÁNDOR PÁL (1881–1978) keltette fel, aki maga is számos vígjátékot, népszínművet írt.” *Vaszar köztség története*. Szerk. dr. Hudi József és Mezei Zsolt. Vaszar Köztség Önkormányzata, 2010. 363.

³⁹ Sajnos, nem nehéz a szerző irodalmi mintáit visszakeresnem, egy lehetséges példa: „Gyors, beteg kergetéssel hajszolta ki magából a szavakat. Azután elbágyadt, ásítozni kezdett. A besütő nap egy tincse most az alvó íróasztalra esett. Miklósbán felugrált az öröm.” Szabó Dezső: *Az elodort falu*. Lazi Könyvkiadó, Szeged, 2011. 41.

⁴⁰ Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege*. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944. Jelenkor Kiadó – OSZK, Pécs – Budapest, 2013. 362.

⁴¹ Szécsi István a *Pesti Újság* fotóriportere [„mint fotóriporter eseményképeket készítettem”, 1944. június 15-én például *Budapest, óvóhely szentelése* címmel csinál egy 8 x 22 cm nagyságú fényképet, mely a Kálmán Imre 16. alatt lévő Ex-Libris Antikvárium 58. aukciójának 109. tételként kelt el 2017. március 24-én], fényképész stúdiója volt a Dohány utca 30-ban. 1909-ben született, 1938-ban ismeri meg Csehi Ferencet. Hamar eszme- és ivócimborák lesznek, jó barátoknak tartják őket a korban; fotóriporterként ő is ott van Szálasi Ferenc erdélyi propaganda-körútján. Csehi az októberi nyilas puccs után körül-

belül két nappal felkeresi Szécsit Csűrös Zoltán társaságában. A Klauzál tér közelében Csehi azonnal leváltat egy házparancsnokot, mert valaki besúgja nekik, hogy az illető férfi zsidó. Majd mindhárman a Klauzál téri csarnokba mennek, ott lesből [„ismeretlen eredetű helyről”] lövést adnak le rájuk, amit Csűrös puskával, Csehi pisztollyal viszonz. Tizenhat évvel később Csehi háborús bűnököt tárgyaló perében, *betűhíven*, ezt mondja a Magyar Népköztársaság kihallgató tisztje Szécsi Istvánnak: „Csehi Ferenc vizsgálata során vallotta, hogy 1944 novemberében kérésére Ön segítséget nyújtott gépkocsijával együtt Csehi egyik zsidó nő ismerősének a gettóból történt elhozatalában.” Szécsi magabiztosan cáfolja Csehi állítását, arra hivatkozván, hogy 1948-as ügyének tárgyalásán megemlítette volna, ha mindez így történt volna, de nem tette, egyszerűen, mert Csehi állítása nem felel meg a valóságnak. A jó barátok.

⁴² 1944 augusztusában riportot készít Gergely Gyulával, ilyeneket kérdez tőle: „– Szerinted mik a biztosítékai nemzetünk fennmaradásának és fejlődésének?” „– És véleményed szerint, hogyan valósulhat meg a Hungarista Munkaállam?” „– Mik küzdelmünk legközvetlenebb céljai?” – Az örökkévalóság, nyilván. Idemácsolom a himnikus zárlatot: „A győzelem után pedig a nemzeteltartó paraszt, a nemzetépítő munkás, a nemzetvezető értelmiség és a nemzetvédelmező katonaság; közös erővel, közös akarással fogja kiépíteni azt a belső munkabékét, a Pax Hungaricát, amelyben minden dolgozó egyformán megbecsült tagja a nemzetnek. Szálasi Ferenc nélkül nincs Hungarizmus, Hungarizmus nélkül nincs totális honvédelem, totális honvédelem nélkül nincs győzelem, győzelem nélkül nincs élet... Tovább nem akarjuk fenntartani Gergely testvért. Kezet szorítunk. Éljen Szálasi! Búcsúzunk. Szinte látjuk magunk előtt ezt a kemény

fából faragott embert, amint választási körútján szeretné magához ölelni a nagylétai kerület szorgalmas, dolgos magyar népét, amint kitárja előttük lelkét, mondván: Testvérek! Nézzétek! Ez vagyok! Szálasi Ferenc hűséges katonája, a Hungarista Munkaállam rendíthetetlen harcosa, mint képviselő még többet, még elszántabban, még kegyetlenebbül akarok harcolni értetek. Biztosra vesszük, hogy a nagylétai magyarok megértik és megérik magyar szívének dobogását és egy emberként felsorakoznak a hungarista zászló alá, amelynek a nagylétai kerületben most Gergely Gyula a hordozója.” (Csehi Ferenc – *Összetartás*, 1944. augusztus 20.) – *Testvérek, nézzétek, ez vagyok*. Látható, a saját szavait sem vette komolyan.

(Folytatás az 1. oldalról)

„kollektív büntetést” mind az öt földrészt. S még ma sem ébredt fel bajainak erre a kiindulási forrására, mert a *so called* „normális életbe” visszatérő igyekezete még mindig alig tartalmaz olyan elemeket, amellyel a vírust kitermelő viszonyain változtatna.

Azonban a vírus és „mutációi” a múltnak más „mélységesen mély” – vagy nem is annyira, csak három generációval arrébbi – „kútjaiból” is mérgeznek. A holokauszt kataklizmáiból eregetik föl döglletes-traumatikus bomlástermékeiket.

Ennek az az – agyonismételt – oka, hogy Magyarországon a holokausztot elkövetők és áldozataik között nem történt meg a katarzist-megbékélést előidéző szembenézés s következményeként a

gyázmunka. (Lehet, máshol sem igen, vagy csak ímmel-ámmal, de azért nem mi vagyunk felelősek.)

A holokauszt traumaoldó kibeszélése – s ez is világszerte – csak az áldozati oldalról történt meg. (Az ünnepi beszédek, ígéretetek, „egyedül Európában itt élhetnek háborítatlanul a zsidók”-lózsongok nem ide tartoznak, a gábrieles, turulos szobrok árnyékában.)

S most talán történik, történt valami.

Új mondanivaló. Új emberek. Ezt a jelenséget, kulcsmozzanatot ki kell emelni. Annál is inkább, mert nem a szerkesztő érdeme. Ezeket az embereket nem ő kérte, hogy mondják el, amit csak ők tudnak, amit ebben a számunkban most olvasha-

(Folytatás az 99. oldalon)

*Linda Pastan**Hegyi séta*

*biszen lassan elfelejtem
bogy volt itt régen egy kápolna
majd úgy jár mint a domb
aminek a helyén most a házunk áll*

*elrejtteni a világot az ég alá
pedig a végtelen hasadékokkal teli
gondosan lyuggatott szita alá*

*magamat is elbűjlatnám
nedves női vádlik hálójában
vagy a cigarettám füstjébe
a völgyben az út elején
a kis presszó teraszán
üres korsók közé
és az mégis mindig
fölfelé száll*

*itt ez a bicikli – már évek óta –
majszolja a rozsdá mégis vár
sötétedik és lassan esni fog*

*ma éjjel nem alszik isten
csak egy kibűlt kávé mellett klikkelget
bele sem gondolok – talán nem is merek –
bogy milyen könnyen rám kereshet*

*megéget bár így tart meg
a képernyőből áradó zavaros fény
– rajta lenni a meghajtón –
mint törölt mégis kallódó
szüntelen böngészési előzmény*

Balesetek

*Ezúttal nincs gyermek,
csak
a saját életem pólyába
bugyolálva,
visszaadatott nekem,
hogy a két karjaimban tartsam
mint valami új dolgot,
hogy a horpadt melleimbe szorítsam
és megígérjem neki,
hogy dédelgetem.*

*A levágott virágok
illata bejárja ezt a szobát,
átható, mint az érzéstelenítőszer.
Tavasz van.
A kórházi ablakon kívül
az első levelek megnyitották
csillámló éleiket,
és álmukban egy tucatnyi baleset
forgolódik várva,
hogy bekövetkezzen.*

Kisebb műtét után

ez a főpróba

*amikor a test
mint egy állhatatos kedves
első alkalommal kacérkodik
a hűtlenséggel*

*amikor a test
mint egy hosszú utazáson az utazó
meghallja ahogy a kalauz
bemondja
az első állomás nevét*

*amikor a test
minden félelmével és ravaszságával
olyan ígéreteket tesz nekem
amikről tudja
hogy nem képes megtartani*

Mozaik

1. Az áldozat

*Ezen a csempén
a kés
úgy lóg, mint egy holdszarló
a kifestett égen,
mintha magától megtanult
volna egy táncot,
mint egy fiú
az élénk, színes
virágok között,
mint Ábrahám
a sziklák között,
két lába nehéz,
mint a kövek.*

2. Szináj közelében

*Itt Isten keze
akkora, mint egy kis felhő,
és szótlán, kinyújtott
kőtáblája
görbe, mint a templomajtó.
Mózes felér addig,
az üres felületükön látnia kell
a kidolgozott törvényeket
gondolataiban,
a sivatag örök szelében,
a káka szelében.*

3. Egyiptomi repülés

*A glóriákból tudjuk, amik
körbejárják ezeket a fejeket,
mint a gyűrűk a bolygókat,
hogy a kis számár
tovább vitte terhét,
távol az Ószövetség
mennydörgésétől
az Újnak
a fényességébe.*

4. Az örmény csempeboltban

*A fényes zománcok alatt
Ézsau nézi Jákobot,
Káin nézi Ábelt.
Ugyanazokkal a szűrős szemekkel,
amelyekkel a csempés Arab segédje
néz engem, ahogy
mindannyian csodálkozunk,
miért jut minden
párnak csak
egy áldás.*

Vasas Tamás

Betegágyból írni a fényt

– Gondolattöredékek Linda Pastan költészetéről –

Ki és mi szól hozzánk ezekben a sorokban? Egy nagybeteg ember, akinek a hangját elnyeli a kórházi gépek mechanikus zaja? A vihar közeledése, az eső kopogása az ablakpárkányon, amely szorongással tölt el minden egészséges lelket? Egy kis sárga „sticky note”, ránk hagyva elutazott szerelmünk üzenetét a kutya etetési rendjéről? Angyalok, akiknek az énekében szüleinknek tett, de be nem tartott ígéreteink visszhangzanak? Egy hatalmas mozaik darabkái tülekednek a fejünkbe, melyek villámot alkotnak egyesülésük által?

Mindegyik és egyik sem.

Linda Pastan munkássága a távozás költészete. És miután egy húsbavágóan XX–XXI. századi költőnk alkotásait vizsgáljuk, korunk általános egzisztenciális szorongására asszociálva rögtön gondolhatnánk: a távozás eredménye csak az üresség, az elmúlás, a magány és a fájdalom lehet, így az efféle versek sem mozoghatnak másféle árnyakkal, mint a melankólia és a fekete érzelmek vetületeivel.

És valóban, lehetne ez így, de ezek a költemények mégis, valahogy másképpen funkcionálnak: Pastan versei távozó vándorok dalai, átutazók eltűnéseinek félálomban érzékelt neszezései; éjszaka hagynak magunkra minket, a kérdés csak az, hogy észreveszünk-e: mennyire nagyvonalúan hagyták nyitva résznyire hotelszobánk ajtaját, hogy azon mégis bőségesen beáradhasson a kinti folyosó szüntelen fénye, onnan, ahol mindig ég a villany?

Mert keressük ezt a fényt. Ha leülünk verset olvasni, de tehetjük ezt a metrón állva is, ezt a fényt mindig keressük, és első látásra Pastan versei nekrológok és rekviemek tömény sorozatainak tűnhetnek ezen fény hiánya fölött mondva és énekelve. Vagyis egyértelmű *agendát* kaptunk Pastan művészetével: dolgoznunk kell a szövegeivel.

*„Now what light is left
comes up — a stain in the east,
and sleep, reluctant
as a busy doctor,
gives me a little
of its time.”*

– olvashatjuk a költő *Insomnia* című 2008-as versében: „Most feljön a megmaradt fény –”.

A szerző 2016-ban nyíltan beszél egy interjúban arról, milyen mély *insomniában*, álmatlanságban szenved személyesen ő maga is, ahogy véleménye szerint korának rengeteg felnőtt embere, és ahogy ő fogalmaz, ennek oka talán abban lehet fel, hogy az álmatlanságban szenvedő ember előtt még mindig ott áll az a bizonyos hosszú és utolsó alvás, ezért igyekeznek a teste és a lelke is minél tovább és minél többet ébren maradni. Amiről Pastan beszél, azt egy szóval így nevezhetnénk: félelem.

„*I am tired of angels,*” – „Elegem van az angyalokból”, írja az 1992-es *Angels* című versében, „*their star-infested sashes*” – „csillagokkal teli díszöveikből”. Hirtelen nem hiányzik a fény, sőt, bosszantó. Persze, ahhoz, hogy megérthessük, mi a valódi természete ennek a lelkiállapotnak, újra csak a költemények mélyébe kell hatolnunk. Különösen alkalmas és eklatáns mű ennek megértéséhez a fentebb olvasható *Mosaic* című versciklus.

Pastan 1932-ben bronxi zsidó családban született, mély zsidó-keresztény kulturális gyökerekkel rendelkezik, tudatos költő, művész, aki Maryland államban átmenetelig szünetelteti költői tevékenységét, hogy egy másik, apró, de talán indokolt tautológiaiával élve, „éltető életmissziót” teljesítsen: családot alapítva élni, valódi, kvázi *thoreau-i* értelemben élni a férjjel, teljesen együtt lenni és felnevelni a gyermekeket. Költészet és valódi élet. Művészet és valóság. Mindkettőben elkerülhetetlenül megbújik a csalódás, a félelem és a fájdalom lehetősége, ugyanúgy, ahogy a boldogságé is. Ez a kettőség járja át Pastan alkotásait. De a *Mosaic* már versnél is több, vers és valami többlet: költői hitvallás a gondviselésről. Remény: itt a hotelszobába beáradó fény a folyosóról nem más, mint maga a hanuka fényesége, a feltámadás beragyogása a sötét zugokba.

Az 1978-as *The Five Stages of Grief* (*A gyász öt szintje*) című kötetének megjelenése után May Sarton író azt nyilatkozta Pastan munkásságáról, hogy eléri a sötétség önsajnálattól, szentimentalizmustól mentes befogadását, az igazság szellemes beengedését, ezáltal „kifejlődött”, „felnőtt” költészetnek nevezi műveit. Miért tarthatjuk ezt különösen is fontosnak egy alkotó lírikus munkásságában? Minden vallásnak, filozófiának, a világot megismerni törekvő bölcséleti

irányzatnak az egyik legfőbb antropológiai probléma-origója a halál és az elmúlás kérdésköre. Vagyis a nyers, empirikus szembesülés azzal, hogy életünkben váratlanul bekövetkezik egy pillanat, amikor a test elfárad, megbetegszik, betegágyba kerül, elsorvad, a lélek legyengül és hirtelen eluralkodik rajta egyfajta honvágy, ami súlyos mértékű félelemmel társul. Hogy akaratlanul és törvényszerűen is egyszer csak olyanná válunk, mint egy távozó, aki már kabátban van, és a fogastra nyúl a kalapjáért.

Dávid király bűnbánati zsoltárainak, akár első olvasatra is, érzékelhető sajátossága, hogy keletkezési motivációjukban nem csak az Istenhez való visszatérési vágy, hanem a bűnök halálos büntetésétől való félelem is mennyire mélyen és erőteljesen munkálkodik (*Ments meg a vértől, üdvösséget Isten, s nyelvem áldani fogja igazságosságodat. Zsolt 51 (50).16* – egyik értelmezési lehetősége: „Szabadíts meg a haláltól és én örökké hálás leszek Neked”). A mai napig a Korán hagyománya szerint az idős, haldokló embernek szavakkal kell tanúságot tennie Istenről („*Nincs más Isten, csak Allah!*”) üdvösségéhez, és ha erre már fizikailag képtelen, ezt a betegágya körüli családtagoknak kell megtenniük az ő érdekében és nevében. Weöres Sándor fordításában Lao-ce mondja: „*Ha a nép nem fél a haláltól, ki rémítetné a halállal?*” A páli nyelvű szútrák tanúsága szerint Buddha akkor érzett életében először félelmet, amikor tudomást szerzett a halálról és arról, hogy ő is részesülhet benne, hiszen dúsgazdag és nagyhatalmú apja palotájuk falain belül eltitkolta előle ennek a létezését. Mielőtt Jézus teljes Fiúi engedelmességgel alárendeli magát az Atya akaratának, és aláveti magát a keresztre feszítésnek, halálos félelem tölti el, és a Getszemáni-kertben imádkozni, és nem túlzás mondani, könnyörögni kezd Istenhez: kerülje el őt ez a sors („*Atyám, ha lebeteges, kerüljön el ez a kehely, de ne úgy legyen, ahogy én akarom, hanem ahogy te!*” Mt 26.39).

A zseniális francia filozófus, Foucault, életének utolsó, igazmondásról szóló párizsi előadás-sorozatában hosszasan elmélkedik egy érdekes kérdéstről, amely *Szókratész védőbeszédével* kapcsolatban vetődik fel benne. Miért mondja vajon Szókratész, a mester igazságtalan, koholt vádak által kimondott ítélete miatti kivégzése előtt barátainak cinikus, mondhatni, szinte nihillista jókedvvel, hogy emlékére áldozanak fel egy kakast Aszklépiosznak, a gyógyulás és a gyógyítás istenének? Foucault-t mélyen magával ragadja Platón szövegének ez az enigmatikus részlete. Miért kér áldozatot a gyógyító istennek halála előtt a legnagyobb antik bölcs, miért nem Hadeszhoz készül kivégzése előtti szellemi alámerülésében? Talán Szókratész valójában a halállal szemben teljesen közömbös epikureizmus irányzatának lett volna az ősi „előhírnöke”, akinek halála előtt vic-

celni támadt volna kedve a halállal? Habár tudjuk, hogy Szókratész személyisége és gondolkodása nem volt mentes az iróniától és a humortól, ez mégis, egyértelműen igazolhatatlan állítás. De a kérdés marad, miért pont Aszklépiosznak küldi halála előtt áldozatul azt a kakast a nagy mester? Foucault kérdésfeltevésében, Szókratész „testamentumában” olyan kérdőjelek pecsétjei rajzolódnak ki, amelyeknek a lassú oldódása, megnyílása nagyon is érzékletessé válik Pastan költeményeit olvasva.

A gondviselésre hagyatkozó, a halál tényét elfogadó, „a sötétséget beengedő”, de a reménnyel botladozó ember számára a halál misztikus szellemi átmenetként esik át, még a maga félelmet hozó szörny, démoni mivoltában is. Sok bölcs filozófiának, és lényegében minden vallásnak, ez a végső konklúziója az elmúlással járó tudatállapotról.

Miért hiányozna ez a reflexió emberi *metalétünk* legelemibb szegmenseit kutató dimenziójából, vagyis pont a művészetből, így a szépirodalomból is?

Linda Pastan 2000-ben megjelent, *The Answering Machine* című versének záró sorai:

*„but compelled, I dial again
the number I know by heart,
thankful in a diminished world
for the accidental mercy of machines,
then listen and hang up.”*

(„de kénytelen vagyok újra tárcsázni a szívemből ismert számot, hálásan a lekicsinyített világban a gépek esetleges kegyelméért, majd hallgatok és leteszem.”)

A beletörődés és félelem immár kéz a kézben járnak a reménnyel, bizakodással és nyugalommal. Pastan versei távozó versek, betegágyból íródó versek, melyektől az olvasó szemében felcsillan annak a bizonyos hotelszobának az ajtóreséből beszűrődő fény. És ír erről a fényről a költő. Sőt, a költő a fényt írja, az alkotások apránként küldött kis kakasok Aszklépiosznak az elfogadott, félelemtől tisztuló elmúlás kapujában. És ezt a fényt olvassa az olvasó. (Linda Pastan amerikai költőnő 1932-ben született New York Cityben, szülővárosában nőtt fel, de élete nagy részét Potomac városában, Maryland államban töltötte. Számos rangos szépirodalmi díj [Dylan Thomas Award, Pushcart Prize, Maurice English Poetry Award] nyertese, 1992-től 1995-ig Maryland állam Kiténtetett Költője volt. 15 verseskötetet publikált. Stílusára jellemző a rövid versformák használata, írásainak visszatérő témái a családi kötelékek, az anyaság, a nőiség megtapasztalása, az öregedés, valamint az elvesztéstől és a haláltól való félelem.)

Haraszi György
A kárpát-medencei zsidóság
annotált kronológiája
1918 és 1945 között

(Történeti és módszertani bevezetés)

Post equitem sedet atra cura

Ajánlom ezt a könyvet az 1944-ben Auschwitzban meggyilkolt anyai dédapám – és valamennyi nagyszülőm – áldott emlékének

Ha a pandémia is engedi, még a nyári, kora őszi hónapokban megjelenik Haraszi György kronológia-sorozatának régóta ígért második, időrendben ötödik kötete, a *Pannóniától Magyarorszáig: V. Ezüstkor, vaskor, pusztulás. A Kárpát-medencei zsidóság annotált kronológiája 1918 és 1945 között* címen. Az ezer oldal meghaladó, a *Múlt és Jövő* eszmei támogatásával megjelenő könyv alábbi történeti és módszertani bevezetése részletes eligazítást ad az annotált kronológia célkitűzéséről, alkalmazott módszereiről. Eltekintve a befejezetlen Magyar-Zsidó Oklevéltár 77 éven keresztül rendszertelenül megjelenő 18 kötetétől és a Randolph L. Braham nevével fémjelzett, gyakran több szerző munkáját egybefogó kiadványoktól, mindmáig nélkülözünk kell az olyan, hagyományos értelemben pozitivistának nevezhető, verifikált események, adatok lehetőség szerint legszélesebb körére kiterjedő adattárakat, amelyeknél az ideológiai konstrukció nem gyúri maga alá a tényvalóságot. Így van ez a régebbi korok esetében és még sajnálatosabban így van ez a következményeiben még ma is velünk élő 1918–1945 közötti időszak esetében is. Az új kiadvány, miként a tervezett és eddig csak részben megvalósult kronológia-sorozat is, ezt a hiányt próbálja a maga módján enyhíte-

Fotó: Kőbányai János

Haraszi György és Jákov Katz
a *Múlt és Jövő* (régil) szerkesztőségében

ni. Ahogy köztudomás szerint nálunk mindenki ért a focihoz (régében úgy mondták: Debrecenben mindenki doktor), így a korszakra visszatekintve, de akár a napi események történeti megalapozásában ma Magyarországon szinte mindenki a holokausztot (az újkéletű angolszász terminológiával kiszorítva a sokkal szemléletesebb és a valóságot is jobban tükröző, a kölcsönösséget is kifejező, vészkorszak elnevezést) tekintti hivatkozási alapnak, annak szakértője. Ha ismeretei esetleg mégsem felelnek meg a tényeknek, a régi – Hegelnek tulajdonított – mondás szerint „umso schlimmer für die Tatsachen”. Bízunk kell benne, hogy egyszer ez a helyzet is változni fog. A reménykedők hálnak meg utójára.

*

A nemzetiségi feszültségek és az első világháborús vereség folyamánként a történeti Magyarország felbomlása máig ható következményekkel járt, nem csupán az immár másfélszáz éves modern Magyarország, de az egész Kárpát-medencei zsidóság további sorsának alakulására is. A külvilág számára egységesnek tűnő kora újkori magyarországi zsidóság (*Natio Hebraica*) legkésőbb a 19. század második harmadától már erősen megosztott volt. A befogadó nemzethez készségesen asszimilálódó, a kulturális életben egyre nagyobb szerepet játszó városi, értelmiségi réteg a zsidóság egyik arca volt, a hagyományörző, vallásos, többnyire jiddis vagy német nyelvet beszélő, lassan magyarosodó csoport a másik, de ennek a közösségnek volt egy – az íratlan „társadalmi szerződés” előnyeit élvező – gazdaságilag egyre erősödő (nagy- és közép-)polgári része, sőt, a 20. században már új jelenségként egy zsidó nacionalista, cionista oldala is, a számos többi belső entitása mellett.

A szétváló neológia, ortodoxia (a legkülönbözőbb irányzataival) és az egyre erősödő szekularizáció kikezdték a magyarországi zsidóság látszólagos egységét, amelynek immár legfontosabb összetartó erejévé a hajdani (történetileg ugyancsak megkérdőjelezhető) közös származáson túl immár a minden csoportot (a kitértket is beleértve) fenyegető, számos ok miatt időről időre felparázsló, különböző formákat öltő antiszemitizmus vált.

A világháborút követően hatalmas változások mentek végbe a Kárpát-medencei zsidóság életében. A háború előtti egységes országterület zsidó népességének – Horvátországot is beleszámítva – több mint fele az új határokon túlra került, a megmaradt országban a korábban enyhe többségben lévő ortodox zsidók aránya jelentősen lecsökkent, a *status quo ante* hitközségek száma és szerepe is to-

vább zsugorodott; az új generációk körében az aszsimiláns szekularizáció minden korábbi mértéket meghaladt.

A megváltozott politikai légkörre és az antiszemitizmus új, immár államilag támogatott hullámára a hivatalos zsidó vezetőség – bár egyre csökkenő belső meggyőződéssel – a korábbi, liberális korszak reflexeivel válaszolt; nem győzték folyamatosan bizonygatni, hogy az izraelita vallás követői mindig is a nemzethez hű, hazaszerető és a kötelességeiket felülreprezentáló közösség („Mózes-vallású magyarok”) tagjai voltak és maradnak.

A zsidó felekezet létszáma már a századforduló óta megfigyelhető demográfiai hanyatlás következtében a trianoni Magyarországon az elkövetkező két évtizedben tovább csökkent, amihez hozzájárultak a kitérések és vegyesházasságok is. (Ugyanakkor az elszakított területek többségében, így Szlovákiában, Kárpátalján, Erdélyben a zsidók száma, ha korlátozott mértékben is, de tovább növekedett, mert elsősorban itt éltek a térség arcukat meghatározó, nagyobb szaporaságú ortodox zsidóság tömegei.)

A trianoni Magyarország zsidósága – a magyar állameszme és kultúra összetartó ereje ellenére – 1938–1940-re egyre távolabb került az elcsatolt területeken élő hitsorsosaitól. A korábban egységesnek tekinthető hitközségi szervezetek megszűntek, a szlovákiai (és kárpátaljai), erdélyi és jugoszláviai ortodoxok és neológok a magyarországiaktól független, külön területi szövetségekbe tömörültek.

Az utódállamok hatásai megkísérelték leválasztani a korábbi nemzetiséginek számítót zsidóságot az új országokban kisebbségbe került magyarságról. Arra törekedtek, hogy a továbbiakban a zsidók ne magyar (vagy akár a felkínált „csehszlovák”, netán román vagy délszláv), hanem (a korábban ismeretlen) zsidó nemzetiségűnek vallják magukat a népszámlálásokon. Megkísérelték megtiltani számukra a magyar tannyelvű iskolák látgatását, helyette az ország hivatalos tannyelvű oktatási intézményeit írták elő, illetve paradox módon támogatták akár még a héber tannyelvű iskolák létesítését is. Mindezek következtében az e területeken fokozatosan szekularizálódó zsidó ifjúság körében – amelynek magyar kötődése és nyelvtudása amúgy is hanyatlásnak indult – minden korábbi mértéket meghaladóan megerősödtek a cionista mozgalmak, méreteiben messze meghaladva a trianoni Magyarország zsidó fiatalságának hasonló nemzeti törekvéseit.

A második világháború után hosszú évtizedekig – úgyszólván mindmáig – Magyarországon nem

születtek a hazai zsidóság két háború közötti történetét, a 20. századi magyarországi antiszemitizmus kérdését és általában az úgynevezett „zsidókérdés” egész problematikáját feldolgozó, terjedelmes, a kérdéskörrel őszintén szembenéző érdemi munkák. Sem az országban maradt, 100 000 főt meghaladó magyarországi zsidóság (körülbelül 40 000 túlélő 1948-ig elhagyta az országot), a „maradék maradéka”, sem a magyar társadalom az adott hatalompolitikai körülmények között nem volt képes számot vetni a történetekkel, a bekövetkezett tragédiával. Bibó István híres, a totális kommunista hatalomátvétel árnyékában megjelent (1948) tanulmánya – többek között a keresztény magyar középosztály felelősségéről – sem ad a problémára kielégítő választ. A kommunista hatalomátvétel után az egész zsidóproblematika évtizedekre tabusítva lett, az áldozatokat a „fasizmus”, a megszálló németek és nyilas kiszolgálóik számlájára írták.

Bár a „létező szocializmus” idején az antiszemitizmust hivatalból üldözték, a hatalom birtokosai a zsidó életet kizárólagosan a hitéletre korlátozták, és úgy gondolták, hogy néhány évtized alatt az egész probléma az össznépi szocialista integráció útján „magától” megoldódik. A történeti feldolgozások, amelyek természetesen nem pótolhatják a társadalmi párbeszédet és az elmaradt érdemi jóvátételt, külföldön születtek meg; elsősorban az Amerikai Egyesült Államokban, illetve Izraelben, mely helyeken a háború után a legnagyobb létszámú, magyarországi származású zsidó népesség élt.

Zsidó vonatkozásban a vizsgált korszak legismertebb kutatója a közelmúltban elhunyt, matuzsálemi kort megélt, az USA-ban alkotó erdélyi (a háború előtt Désen élő) Randolph L. Braham (Ábrahám Adolf, 1922, Bukarest – 2018, New York) a holokausztkutató doayenje. Braham több mint 60 könyvet írt, szerkesztett, konferenciák tucatjait szervezte, de érdeklődése elsősorban a holokauszt időszakára korlátozódott. Így foglalkozott többek között a munkaszolgálat történetével (*The Hungarian Labor Service System, 1939–1945* [New York: Boulder, 1977]; magyarul: *A magyarországi háborús munkaszolgálat. Túlélők visszaemlékezései*; szerk. Randolph L. Braham; Budapest: TEDISZ – Szt. Pál Akadémia, 1996, *Látószög könyvek*). Schmidt Máriával közösen megjelentette a *Kollaboráció vagy kooperáció? A budapesti Zsidó Tanács* (Budapest: Minerva, 1990) című visszaemlékezés-gyűjteményt. Utolsó évtizedeiben magyarországi és erdélyi munkatársaival elkészítette az egységesnek szánt – ám a rendelkezésre álló forrásanyag hiányosságai és az egyes szerzők eltérő kvalitásai miatt vegyes színvonalú – *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiáját* (3

kötet, Budapest: Park Könyvkiadó, 2007), valamint angol nyelven többször is kiadta a magyarországi holokauszt válogatott és annotált bibliográfiáját (magyarul: *A magyarországi holokauszt bibliográfiája*, 1–2.; szerk. Randolph L. Braham; [Budapest: Park Kiadó, 2010]).

Jóllehet az egész kérdéskör vonatkozásában talán legtartalmasabb az általa szerkesztett és kiadott *Hungarian–Jewish Studies* (New York: World Federation of Hungarian Jews, 1966, 1969, 1973) három kötete, amely számos szerző tollából értékes tanulmányokat tartalmaz, Braham legismertebb munkája az angolul és magyarul több kiadást megélt monumentális műve, a kétkötetes *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary* (New York: 1981). (Méreteiben többszörösen meghaladja a kelet-közép-európai zsidóság második világháború alatti sorsát feldolgozó hasonló munkák terjedelmét.) Ezt a könyvet nálunk *A magyar Holocaust* címen 1988-ban adták ki. A bővített, átdolgozott változat az Egyesült Államokban 1994-ben (New York: Columbia University Press), Magyarországon 1997-ben jelent meg, ekkor már az eredeti cím fordításával: *A népiértés politikája: a holokauszt Magyarországon* (Budapest: Belvárosi Kiadó). Braham – bedolgozókkal – állandóan bővítette könyve anyagát. A Park Kiadó 2015-ös új kiadása 1796 oldal terjedelmű, a korábbi 1474 oldal helyett. Braham műve annak az alapvető ténynek a tragikus illusztrációja, hogy – Heller Ágnes szavaival – „a magyar zsidóság a háború alatt egyharmaddal több embert veszített, mint az Egyesült Államok hadereje a második világháború minden hadszínterén együttvéve. A kétkötetes elbeszélésben ez a statisztika változik példátlan rémtörténetté.”

Sajnos, a politológus végzettségű Braham nem volt sem szaktörténész, sem levéltáros, nem látja/láttatja (őszintén szólva, nem is kísérel meg megérteni) a trianoni Magyarország társadalmát feszítő, összenemzeti tragédiához vezető antinómiákat. A háború után már nem élt, nem kutatott Magyarországon, mások anyagszolgáltatásaira, így nem utolsósorban Karsai Elek (*Klein Elek*, 1922, Miskolc – 1986, Budapest) anyaggyűjtésére és feldolgozásaira (*Vádirat a nácizmus ellen* [Dokumentumok. Szerk. Benoschofsky Ilonával, I–II., III. kötet önállóan, [Budapest: MIOK, 1958, 1960, 1967], IV. kötet Karsai Lászlóval Budapest: 1958–1967, 2014 [Balassi]; „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...”. *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon 1939–1945* I–II. [Budapest: MIOK, 1962]) támaszkodik, és az előzmények nagyon felületes főlvázolása után az 1938/39 utáni eseményekre koncentrálni, különös tekintettel az 1944-es évre. Áb-

rázolásmódja statikus, leíró jellegű, nélkülözi a mélyebb analízist. Heller Ágnes talán maga sem sejtette, hogy mennyire találóan jellemezte munkásságát, amikor *A népiértés politikája* új megjelenése kapcsán a *Múlt és Jövő* zsidó periodikában megjelent – innen az előző idézet – írásában Brahamet „a holokauszt Tinódiája”-ként méltatta.

A Braham által kitaposott ösvényen halad a debreceni zsidó gimnázium volt tanárának, az utóbb Izraelben élő Gonda Lászlónak (1910, Makó – 1985, Tel-Aviv) a munkája, *A zsidóság Magyarországon, 1526–1945* (Budapest: Századvég Kiadó, 1992) és a könyve megírása idején már az Egyesült Államokban élő izraeli vallás- és kultúrtörténész Raphael Patai (Patai György Ervin, 1910, Budapest – 1996, New York) *The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology* (Detroit: Wayne State University Press, 1996). Mindkét mű csak röviden foglalkozik az adott korszakkal, annak is inkább a második felével, és nélkülözi a mélyebb elemzést, ami Patai könyvének címe alapján elvárható volna.

Jóval értékesebb és adatgazdagabb az ortodox családból származó izraeli történész, Nathaniel Katzburg (1922, Budapest – 2006, Tel-Aviv) *Hungary and the Jews: Policy and Legislation, 1920–1945* (Ramat Gan, Israel, 1981, héberül: *Jáhádut Hungárija 1920–1945* [A judaizmus Magyarországon 1920–1945], [Jerusálajim: Jád vá-Sém, 1992]) című műve, amely utóbb magyarul is megjelent. (*Zsidópolitika Magyarországon 1919–1945* [Budapest: Bábel Kiadó, 2002]). További információ található a magyarul ugyancsak megjelent *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon* (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó 1999) című könyvében. A debreceni származású izraeli történész, Asher Cohen (*Kohn György, 1936–1996*) háború alatti ifjúsági cionista ellenállásról szóló, sok legendával leszámoló, eredetileg héberül írott monográfiája, a *The Halutz Resistance in Hungary, 1942–1944* (New York: Boulder, 1986) utóbb magyarul is megjelent (Asher Cohen: *A haluc ellenállás Magyarországon, 1942–1944* [Budapest: Balassi Kiadó, 2002]). A Bar Ilan Egyetem (Rámát Gán) professzorának, Jehuda Donnak (1930, Budapest –) utóbb magyarul is kiadott tanulmányai (*A magyarországi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete a 19–20. században: tanulmányok* [Budapest: MTA Judaisztikai Kutatóközpont – *Élet és Irodalom*, 2006]) is említendőek ebből az időszakból.

A nyolcvanas évek második felétől, a kilencvenes évektől – az egyre szabadabbá váló légkörben – Magyarországon is elindultak a kutatások, amelyek a Braham által kitaposott úton haladtak, elsősorban különböző holokauszt-tárgyú helyi és általános té-

mákra (munkaszolgálat, kényszermunka, deportáció, áldozatok száma, embermentés, illetve a népiértésért felelős főbűnösök elleni háború utáni perek) fókuszáltak. (A korai kutatók közül megemlíthető Karsai László, Molnár Judit, Szita Szabolcs neve – legfontosabb műveikről az olvasó a válogatott bibliográfiából tájékozódhat.). Ma már ezeknek a kutatóknak nagyszámú követője, folytatója van, kiemelkedik közülük a Karsai–Molnár-tanítványként indult Kádár Gábor – Vági Zoltán szerzőpáros, akik számos eredeti gondolatokban gazdag mű (*Aranyvonat. Fejezetek a zsidó vagyion történetéből* [Budapest: Osiris Kiadó, 2001]; *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése* [Budapest: Hannah Arendt Egyesület – Jaffa Kiadó, 2005]; *A végző döntés. Berlin, Budapest, Birkenau 1944* [Budapest: Jaffa Kiadó, 2013]; *Táborok könyve – Magyarok a náci koncentrációs táborokban* [Budapest: Könyv és Kávé Kiadó, 2017]) mellett elkészítették az új magyar Auschwitz-kiállítás és a Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékhely (HDKE) állandó kiállításának forgatókönyvét – az utóbbit Molnár Judittal együtt jegyzik. A múlttal való szembenézés és a magyar közigazgatás felelősségének vizsgálata jegyében jelent meg a közelmúltban Veszprémy László Bernát: *Gyilkos irodák. A magyar közigazgatás, a német megszállás és a holokauszt* [Budapest: Jaffa Kiadó, 2019] című munkája.

2001-ben látott napvilágot Gyurgyák János új utakat nyitó nagy monográfiája, *A zsidókérdés Magyarországon – Politikai eszmétörténet* (Budapest: Osiris Kiadó 2001), amely széles perspektívában a magyarországi antiszemitizmus történetét, legfontosabb szereplőit és műveiket vizsgálja. Minden érdeme mellett a könyv adós marad a népi zsidóellenesség, a tömegek antiszemitizmusának bemutatásával, motívumai és működési mechanizmusa ábrázolásával, holott enélkül szinte érthetetlen a szélesebb társadalom viselkedése krízishelyzetekben. Az ismételt feltörő tömeges zsidógyűlölet (1848, 1882–1883, 1919–1921, 1944) magyarázatára az elmúlt közel 80 évben több elmélet is született (Hermann Imre, Kende Tamás, legújabban Pelle János), de úgy tűnik, a különböző, főleg pszichológiai magyarázatok egyike sem ad kielégítő választ.

Nagy várakozás előzte meg Komoróczy Géza végül öt kötetre duzzadt, a magyarországi zsidóság egész történetére kiterjedő monográfiáját és dokumentumgyűjteményét (Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon I–II.* [Pozsony: Kalligram Kiadó, 2012]; Komoróczy Géza [őá.]: „Nekem itt zsidónak kell lenni”. *Források és dokumentumok [1965–2012]* *A zsidók története Magyarországon I–II. kö-*

tetéhez. *Szöveggyűjtemény* [Pozsony: Kalligram Kiadó, 2013]; Komoróczy Géza [ö.á.]: *Zsidók a magyar társadalomban. Írások az együttélésről, a feszültségekről és az értékekről, 1790–2012* [szöveggyűjtemény] I–II. [Pozsony: Kalligram Kiadó, 2015]), de sajnos a monográfia rengeteg tárgyi hibát tartalmaz, elfogult szemléletű és nagy terjedelme ellenére szétesik a részletekben. A két háború közötti időszak bemutatásakor nem megy túl a már évtizedek óta megszokott hagyományos megközelítésen. Nagy terjedelme ellenére Brahmához hasonlóan sajnálatos módon nem a témakör minél teljesebb, sokoldalú feldolgozására törekedett, hanem saját koncepcióját igyekezett bizonyítani a leírattal. (Ez egyébként gyakorta sokunkra érvényes.)

Ungváry Krisztián könyve (*A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus* [Pécs–Budapest: Jelenkor Kiadó – OSZK, 2012]), amely részletesen foglalkozik a Horthy-korszak hivatalos „zsidópolitikájával”, egyes nyugati minták nyomán azt a nézetet képviseli, hogy az első világháború után politikai szerepet játszó elit a magyar társadalom feszítő ellentéteit a magyarországi zsidóság anyagi kifosztásával, a zsidók visszaszorításával kívánta megoldani, és eltérés az egyes csoportok között „csupán” ennek ütemében, megvalósítási lehetőségeiben volt. 1938 után ennek kivitelezése több – egyre radikálisabb – lépésben meg is valósul, hogy aztán 1944-ben a totális kisajátításba torkolljon. Kádár–Vági, valamint Götz Aly és Christian Gerlach (*Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása, 1944/1945* [Budapest: Noran Kiadó, 2005]) könyveiből tudjuk, hogy a programnak érdemben csak az első fele – a jogfosztással, utóbb német kezdeményezésre és segédlettel, tömeggyilkossággal párosult rablás – realizálódott, érdemi, széleskörű szociális reformokra – az elkobzott vagyon felhasználásával – nem került sor.

A rövid historiográfiai áttekintés után lássuk, hogy mit tudnak, vagy inkább vélnek tudni a két világháború közötti magyar zsidóság történetéről az angol nyelven olvasó világban. Az egyik legismertebb kézikönyv a Gershon David Hundert által szerkesztett *The Yivo Encyclopedia of Jews in Eastern Europe* I–II (New Haven – London: Yale University Press, 2008) *Magyarország* (Hungary) szócikkében az alábbi rövid áttekintés olvasható a kérdéses időszakról (György Haraszti [2010, August 26]: *Hungary from 1918 to 1945*, YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe; https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Hungary/Hungary_from_1918_to_1945; utolsó hozzáférés: 2020. október 19.). Saját (visz-)fordításomban szó szerint idézem:

„Jóllehet, mintegy tízezer »izraelita vallású« katonavesztette életét az első világháborúban a csatatereteken, a hagyományos antiszemitizmus tovább növekedett a háború végére és az első világháború után. A magyarországi zsidókat a katonai szolgálat elszabotálásával, gyávaasággal, aktív feketepiaci részvétellel és hadiszállítási csalásokkal vádolták. A »zsidókérdés« ismételtlen visszatérő téma volt a korabeli sajtóban. A legnagyobb hatású az az ankétsorozat volt, amelyben a magyarországi közvélemény számos képviselője fejtette ki erre vonatkozó nézeteit a *Huszádik Század* – a kor legfontosabb, Jászi Oszkár által szerkesztett társadalomtudományi folyóirata – hasábjain 1917-ben.

Az első világháború elvesztése (és a Versailles körüli békeszerződések) következtében a történeti Magyar Királyságot feldarabolták, és az új Magyarország mind területét, mind lakosságát tekintve csak töredéke volt a korábbinak. Számos zsidó vallású vagy zsidó származású polgári radikális és szociáldemokrata jelentős szerepet játszott a gróf Károlyi Mihály vezette polgári forradalomban. Ez a jelenség a magyar társadalom széles köreiből jelentős ellenállást váltott ki, ami csak tovább nőtt, amikor a Kun Béla (aki maga is zsidó származású volt) vezette kommunisták 1919 márciusában átvették a hatalmat.

Magának a Károlyi-kormánynak is több zsidó vagy zsidó származású tagja volt, és ezek aránya – néhány hónappal később – a Magyar Tanácsköztársaság idején – annak vezető szerveiben – minden korábbi mértéket meghaladt. A Forradalmi Kormányzótanács 29 tagja közül 19 zsidó vagy zsidó származású volt. Hasonló arányokat találunk a vidéki vezetők és aktivisták között is. A bolsevik kísérlet 1919. július végére a belső nehézségek és a külföldi intervenció következtében összeomlott, és egy rövid időszak után a hatalmat a Horthy Miklós vezette Nemzeti Hadsereg vette át, amely mögött a jobboldali ellenforradalmi radikálisok és a régi rendszer követői álltak.

A magyarországi zsidóknak csak egy kis töredéke vett részt a forradalmakban, a középosztálybeli többség az első pillanatoktól kezdve szemben állt a kommünnel, és néhányan aktívan támogatták az ellenforradalmi megmozdulásokat is. Ennek ellenére a magyar társadalom széles rétegeiben minden korábbi méretet meghaladó antiszemita megnyilatkozásokra és megnyilvánulásokra került sor. Párhuzamosan az új rezsím létrejöttével, széleskörű anti-kommunista és zsidóellenes atrocitásokra került sor az ország központi régiójában, valamint a dunántúli városokban és falvakban. Az antiszemita akciók, az

ügynevezett „vörösterror” megtorlását célozták, amelyeknek a valóságban jóval több zsidó származású áldozata (számukat 3000 főre becsülik) volt, mint gondolni szokás.

Ennek az »új« antiszemitizmusnak több oka volt: bűnbakként a zsidókat tették felelőssé a világháborús vereségért, az utódállamokból származó magyar menekültek szemében ők voltak a felelősök azokért a nehézségekért, amelyekkel az új helyzetben a menekültek szembetalálták magukat, a zsidók gazdasági konkurens szerepe, továbbá túlzott jelenléte a gazdasági és kulturális életben, valamint nem utolsósorban néhány zsidó (vagy akként számon tartott személy) szerepe a forradalmakban. A zsidóellenes érzelmek legfontosabb eleme azon a tényen alapult, hogy a háború utáni Magyarország nemzeti integrációja – a nemzetiségi területek elvesztése után – etnikai elvekre épült.

A politikai helyzet 1921. évi stabilizációja után az erőszakos zsidóellenes atrocitások megszűntek, de a magyar társadalmat továbbra is nacionalista, jobboldali, zsidóellenes érzelmek jellemezték. Az új kormányzati politika – ellentétben a háború előtti liberális időszakkal – továbbra is nyíltan antiszemita maradt. A Horthy-rezsim egyszerre próbálta meg – amennyire lehetséges volt – konszolidálni és elnyomni a trianoni Magyarország zsidóságát. Ennek a célkitűzésnek az egyik eszköze a zsidók felsőoktatási hozzáféréseinek korlátozása volt.

1920-ban az antiszemita diákmozgalmak és a konzervatív keresztény körök nyomására a Nemzetgyűlés elfogadta az első világháború utáni Európa első »zsidótörvényét«, az ügynevezett *numerus clausus*-törvényt (1920:25. tc.). Jóllehet, a törvény nem említette kifejezetten a zsidókat (nemzetiségi és faji kategóriákkal operált), mégis elsősorban a zsidók ellen irányult (akiket korábban sohasem határoztak meg jogilag ilyen terminológiával). A *numerus clausus*-törvény a zsidó hallgatók arányát a felsőoktatási intézményekben 6%-ban (ennyi volt a zsidók arányszáma az ország össznépesességéhez viszonyítva) szabta meg. Ez a törvény, amely hallgatólagosan a magyar zsidóságot faji-nemzeti kisebbségként határozta meg, nagy csapást mért mindazokra az asszimilációra törekvő zsidókra, akik kinyilvánították lojalitásukat a magyar nemzet iránt. Mindezek ellenére a magyar zsidó közösség hivatalos képviselői – a magyar kormány kérésére – tartózkodtak attól, hogy segítségért a Népszövetséghez forduljanak: nem kérték, hogy a Népszövetség gyakoroljon nyomást a magyar kormányra ennek az intézkedésnek a visszavonására, sőt, elhatárolták magukat több nagy nemzetközi zsidó szervezet ilyen irányú kezdeményezéseitől is.

A zsidó közösség helyzete fokozatosan stabilizálódott gróf Bethlen István miniszterelnöksége (1921–1931) alatt; és az antiszemita politika kiváltotta negatív reakciók ugyancsak háttérbe szorultak. Jóllehet, a magyarországi zsidók asszimilációja tovább folytatódott, a magyar társadalom lebecsülte ennek mértékét, és a továbbiakban nem is tekintette kívánatosnak azt. Az 1920-as évek második és az 1930-as évek első felében a politikai életben általánossá vált az a vélemény, hogy létezik egy megoldásra váró »zsidókérdés«, és a pragmatikus szempontok csupán a szélsőjobboldali antiszemita követelések mérsékelését célozták. Ezek a szempontok magukba foglalták a zsidóság nagy gazdasági szerepét, a várható külföldi reakciókat, a megszorító intézkedések kivitelezési nehézségeit és az utódállamok problémáját. A magyarországi zsidó szervezetek tiltakozása ellenére a *numerus clausus*-törvény még hosszú évekig érvényben maradt, bár az is igaz, hogy számos esetben (különösen a vidéki egyetemek vonatkozásában) csak korlátozottan alkalmazták. Hosszas tárgyalások után 1928-ban a törvényt enyhítették (de nem törölték el teljes egészében): nagyobb hangsúlyhoz jutottak bizonyos társadalmi-gazdasági és szakmai szempontok.

1928-ban a zsidó közösség vallási gyülekezeti képviseletet a parlament felsőházában: a szegedi Löw Immanuel főrabbi választották meg a neológ közösség képviselőjének, míg Koppel Reich, a budapesti ortodox hitközség főrabija lett a magyarországi ortodoxok képviselője. 1927-ben engedélyezték a Cionista Szövetség tevékenységének hivatalos felújítását. Az 1930-as évek közepén a mozgalomnak talán 4-5000 tagja volt, idővel ez a szám (a területi visszacsatolások után) megközelítőleg 10-12 000 főre nőtt. Létrejött és virágzott egy szervezet is, amelyben cionisták és annak ellenzői filantróp alapon együttműködtek a palesztinai zsidó közösség megsegítése céljából.

A két világháború közötti időszakban a magyar zsidóság radikális demográfiai, társadalmi és gazdasági változásokon ment keresztül. A területi veszteségek következtében (amelyek a történeti Magyarország 71,5%-ára terjedtek ki) a zsidó népesség száma az 1910. évi 910 000 főről kerekén 473 ezerre csökkent. Többségük középosztálybeli iparos, kereskedő és vállalkozó, magasan képzett szakmunkás, illetve (szabadfoglalkozású) értelmiségi volt. Az elkövetkező évtizedekben folytatódott számuk abszolút és relatív csökkenése: a 20 évnél fiatalabb zsidók aránya tovább zsugorodott, míg az idősebb nemzedékek részesedése az össz-zsidó népességen belül tovább emelkedett. Növekvő mértékben folytatódott a zsidók városokba történő

migrációja, különösen a fővárosba. Az ország zsidó népességének több mint fele ekkor már Nagy-Budapesten élt, amelynek zsidó közössége a második legnagyobb volt a korabeli Európában. Magyarországon a zsidók 65%-a a neológ közösségekhez tartozott, mintegy 30%-uk volt ortodox (mivel a nagy ortodox közösségek többsége az első világháború után átkerült az utódállamokba), míg a *status quo ante* hitközségek aránya körülbelül 5% körül volt.

A magyar zsidóság helyzete Bethlen István lemondása után az egyre inkább jobbra tolódó kormányok alatt is hosszabb ideig kielégítő maradt. A harmincas évek közepét követően azonban újabb éles antiszemita fordulatra került sor. Ennek több kiváltó oka volt: így azoknak a csoportoknak (kormányzati tisztviselőknek, katonatiszteknek, egzisztenciális bizonytalanságtól fenyegetett széles középosztálybeli rétegeknek) a növekvő befolyása, amelyek élesen szembenálltak a zsidók Magyarországon betöltött gazdasági és szellemi szerepével, befolyásával; azoknak a mozgalmaknak az erősödése, amelyek revizionista céljaik megvalósítása érdekében a náci Németországtól vártak segítséget, és nem utolsósorban a nyilas mozgalom megerősödése. Annak a (szélső)jobboldali propagandának az eredményeként, amely az égető gazdasági és társadalmi problémákat »faji kérdéssé« formálta át, a »zsidókérdés« újból kormányzati szintre került.

Az 1938. április 8-án benyújtott első zsidótörvény tervezete 20%-ban határozta meg a zsidók maximális arányát az úgynevezett szabadfoglalkozásokban, az adminisztratív állásokban, valamint a kereskedelmi és ipari vállalatok körében. (A törvény értelmében azok számítottak zsidónak, akik 1919 után tértek ki, vagy ettől az időponttól számítva zsidó szülőktől származtak.) Az ellenzéki pártok hevesen, ám eredménytelenül támadták a tervezetet, amelyet a parlament mindkét háza ratifikált (1938:15. tc.). A második zsidótörvényt (1939:4. tc.) 1939. május 5-én tették közzé; ez a törvény a »zsidó« meghatározását faji alapra helyezte, és tovább korlátozta a zsidónak minősített személyek gazdasági tevékenységét. Az első zsidótörvény által megszabott 20%-os arányt a második 6%-ra csökkentette. A hivatalos zsidó szervezetek, különösen a *Pesti Izraelita Hitközség*, széles körű társadalmi tevékenységbe kezdtek, hogy segítsék azokat a zsidókat, akiket ezek a törvények kiszorítottak a gazdasági életből. A törvény által korlátozottak közül számosan megkísérelték annak megkerülését. Megnőtt a kitérések száma (az első zsidótörvény kibocsátása után mintegy ötezren keresztelkedtek ki, a »keresztény« alkalmazottak száma nőni kezdett a »zsidó« vállalatoknál, néhányan pedig úgy próbál-

ták megkerülni a korlátozó rendelkezéseket, hogy fiktív szerződésekkel »árjásították« üzleti vállalkozásaikat.)

Az első (1938) és második (1940) bécsi döntés jelentősen megnövelte a trianoni Magyarország területét. Ennek következményeképp – míg 1930-ban 444 567 zsidó élt az akkori országterületen – az 1941. január 31-i népszámlálás szerint az akkori Magyarország 14 683 323 fős össznépességéből 725 007 volt a zsidó, akik közül 184 453-en Budapesten éltek. Jugoszlávia 1941-es szétválása után további mintegy 20 000 zsidó került magyar fennhatóság alá. A rasszista harmadik zsidótörvény (1941:15. tc.) megtiltotta a szexuális kapcsolatokat zsidók és keresztények között, és további 58 320 embert, akik már nem voltak az izraelita felekezet tagjai, minősített zsidónak. A valóságban a zsidó eredetű keresztények száma ennél jóval magasabb volt: 1941 közepén meghaladta a 85 000 főt.

A magyarországi zsidóság az első veszteségeit 1941 júliusában szenvedte el, amikor 16-18 000 „hontalan” vagy kétes állampolgárságú zsidót az akkor német fennhatóság alatt álló Ukrajnába deportáltak. Többségüket Kamenyec-Podolszkij közelében meggyilkolták. A második nagyobb veszteségre 1942 januárjában került sor, amikor magyar csendőrök és katonák Bácskában mintegy 800 ottani zsidót gyilkoltak meg szerb partizánok üldözése közben. 1940–1941 során a zsidókat kirekesztették a reguláris katonai szolgálatból és munkaszolgálatra kötelezték őket. 1942 novemberére a munkaszolgálat kötelezővé vált valamennyi 24 és 33 év közötti zsidó férfi számára. A Szovjetunió megtámadása után munkaszolgálatos egységeket is a frontra irányítottak, ahol számuk fokozatosan 50 000 főre nőtt. A Vörös Hadsereg nagy Donkanyari áttörése után (1943. január) mintegy 40-43 000 munkaszolgálatos halt meg vagy került orosz fogságba.

1944. március 19-e után a Sztójay-kormány több mint 100 zsidóellenes rendeletet bocsátott ki a zsidók totális kirekesztésére, és valamennyi, zsidónak számító személyt a sárga csillag viselésére kötelezett. A zsidókat kizárták valamennyi nyilvános tevékenység és számos foglalkozás gyakorlásából, boltjaikat, üzleteiket bezárták, 3000 pengő feletti jövedelmeiket elkobozták, amiképpen autójukat, kerékpárjukat, rádiójukat és telefonjukat. Áprilisban döntést hoztak a zsidók gettósításáról, majd deportálásukról. A csendőrség – együttműködve a helyi adminisztratív szervekkel – Magyarország keleti részein és Észak-Erdélyben megkezdte a zsidók gettóiban történő elkülönítését. Ezt követte a zsidók »koncentrálása« a maradék országterületen,

Budapest kivételével. Először kisebb átmeneti helyeken gyűjtötték a zsidókat össze, majd nagyobb központi gettóba kényszerítették őket.

A deportálások május 15-én kezdődtek. A deportálásokat a magyar és a német hatóságok közösen szervezték, de a zsidók elszállítása az ország északi határára a magyar kormány feladata volt. Május 15-e és június 7-e között körülbelül 290 000 embert deportáltak az első (Kárpátalja) és a második (Észak-Erdély) zónából. Június végéig több mint 50 000 embert deportáltak a harmadik zónából, amely Északnyugat-Magyarországot és a Budapesttől északra eső területeket ölelte fel. A negyedik zóna (az Alföld és a Dunántúl központi régiója) zsidóit – mintegy 41 000 embert – ugyancsak kiszállították június végéig. A deportálás utolsó fázisában több mint 55 000 az ötödik zónában (Dunántúl) és Budapest elővárosaiban élő zsidót szállítottak el július 9-ig. Összesen 437 402 zsidót deportáltak, a túlnyomó többségüket (95%) Auschwitzba. A munkaképeseket (talán 10%) kiválogatták és a Harmadik Birodalom legkülönbözőbb helyein lévő koncentrációs táborokba küldték, a többieket elgázolták.

A magyar lakosság túlnyomó többségének magatartását a közöny jellemezte; a szerény szimpátia-tiltakozások és mentési kísérletek kivételnek számítottak. Elsődlegesen az egyházaknak állt módjában az embermentés.

Katonai vagy más érdemek alapján a magyar hatóságok néhány száz zsidót felmentettek a deportálás alól. A Kasztner Rezső (Rudolf), Komoly Ottó és mások által 1943-ban alapított Budapesti Segítő- és Mentőbizottság, valamint az Adolf Eichmann közötti egyezség alapján néhány transzportot – összesen mintegy 15 000 embert (főleg Debrecenből, Szegedről és Szolnokról) Ausztriába vittek. Ezeket a transzportokat nem szelektálták; a családok együtt maradtak, és a többség túlélte a megpróbáltatásokat. Az Eichmannal folytatott »vért áruért« tárgyalások részeként 1944. június 30-án Kasztnernek sikerült elérnie, hogy egy 1684 fős csoport kitutazhasson Svájcba, fejenként 1000 dolláros váltásdíjért. 1944. június 25-én a belügyminisztérium elrendelte, hogy a mintegy 220 000 budapesti zsidót a főváros néhány kerületében mintegy 2000, sárga csillaggal megjelölt házba koncentráljanak. Helyzetük váratlanul megjavult, amikor július 6-án Horthy kormányzó a katonai helyzetben bekövetkezett változások és a nemzetközi tiltakozások hatására leállította a további deportálásokat.

Augusztusban a zsidók helyzete tovább javult, amikor a németekkel szemben kevésbé szervilis Laktos Géza tábornok alakított új kormányt, azzal a

Horthytól kapott intencióval, hogy hozzon létre egy megállapodást a szövetséges hatalmakkal. Október 15-én azonban a náci Szálasi Ferenc Nyilaskezes Pártját segítették hatalomra. A nyilasok azonnal zsidóellenes kampányba kezdtek. A munkaszolgálatos egységeket Nyugat-Magyarországra küldték; november 6-án pedig egy mintegy 25 000 budapesti zsidóból álló – erőszakkal összeszedett – tömeget gyalogszerrel az osztrák határ közelében fekvő Hegyeshalomra hajtottak. Mások – számukat 50-60 000 főre becsülik – később követték ezt a csoportot. 1944–1945 telén a munkaszolgálatosokkal együtt mintegy 75 000 zsidó robotolt az oroszok elleni védvonal építésén az Alpokalján.

A Magyarországon szolgáló diplomáciai testületek tagjai megkíséreltek nyomást gyakorolni a Szálasi-kormányra, amely nemzetközi diplomáciai elismerésre törekedett. A még Budapesten tartózkodó zsidókat két csoportba osztották: november közepétől kezdve többségüket a központi vagy nagy gettóba kényszerítették, míg egy kisebb csoport a semleges államok védnöksége alatt álló, úgynevezett nemzetközi gettóban talált menedéket.

Az országban nem bontakozott ki nagyméretű zsidó ellenállás. Az ellenállás egyik formáját a cionista ifjúsági *báluc* mozgalom aktivistáinak tevékenysége jelentette: ők hamis személyi és más azonosító papírokkal látták el a rászorulókat, pénz, élelmiszer, ruha stb. formájában siettek támogatásukra, segítséget nyújtottak számukra, hogy szükség esetén el tudjanak menekülni/rejtőzni. Néhány semleges állam diplomatáinak mentőakciói sokkal hatékonyabbak voltak. A Budapesten maradó semleges államok követségei több tízezer úgynevezett védlevelet bocsátottak az üldözöttek segítségére, mely védlevelek tanúsították, hogy tulajdonosa az illető ország védelme alatt áll. A földalatti cionista mozgalom előszeretettel hamisította ezeket a védleveleket, így növelte számukat. Ennek a mentőakciónak fő alakjai Angelo Rotta magyarországi pápai nuncius, a svájci diplomata Carl Lutz, az olasz Giorgio Perlasca és a svéd Raoul Wallenberg voltak (az utóbbit elhurcolták a szovjet csapatok, miután elfoglalták Budapestet).

Január közepére azon a néhány tízezer zsidón kívül, akik barátoknál rejtőztek, bujdokoltak vagy elhagyott lakásokban húzták meg magukat, mintegy 70 000 zsidó volt összezsúfolódva a budapesti nagy és 30-35 000 a nemzetközi gettóban. A nyilas hatalomátvételtől 1945. január 18-ig, amikor a szovjet csapatok teljes egészében elfoglalták Pestet, mintegy 100 000 budapesti zsidó vesztette életét a halálmenetekben, kényszertranszportokban és nyilas csoportok által elkövetett tömeggyilkosságok-

ban, valamint járványok, éhezés és öngyilkosság következtében. A »zsidónak minősített« 825-850 000 magyar állampolgárból (ez kb. az összlakosság 5,4%-a) becslés szerint a magyar holokausztnak 565 000 fő esett áldozatul, közülük 297 ezren a trianoni Magyarországról. A budapesti zsidóságnak több mint 40%-a, míg a vidékieknek körülbelül 75%-a pusztult el.”

Nem elegáns dolog egy közel tizenöt év előtti – az angol fordításban erősen megrövidített és leegyszerűsített – időnként tartalmilag hiányos, a magyar társadalom ellentmondásait leegyszerűsítő, olykor a korábbi idők elfogultságait tükröző, összefoglalás kisebb-nagyobb tévedéseiért, hiányosságaiért (például a Sztójay-kormány rendeleteinek száma, az 1600/1944. ME r. ismertetése, az 1941-es népszámlálás stb.) utólag Canossát járni, ezeket itt és most fölösleges javítani is, mivel a helyes adatokat a kronológia megfelelő rovatai tényszerűen remélhetőleg tartalmazták.

Mindazonáltal azt mégsem lehet szó nélkül hagyni, hogy a fenti leírásban a zsidók nem a magyar élet egyik szegmenséeként, többségükben nem pusztán magyar állampolgárokként és kínhalálukig elkötelezett magyarokként jelennek meg, hanem csupán kívülálló, a történetek passzív elszenvedői. A hagyományos vallásos felfogás szerint az a zsidó, aki zsidó anyától születik vagy a vallási előírások szigorú szabályai szerint betér, a továbbiakban kósert eszik, körülmetélteti magát (férfiak esetében), megfürdik a *mikvé*ben és megtartja a szombatot. A közkeletű elképzelés szerint az a zsidó, aki annak tartja magát vagy a környezete annak tartja. (Ideális esetben a két feltétel egybeesik.) Korszakunkban arra a kérdésre, hogy ki a zsidó, legalább háromféle néha markánsan különböző, néha egymást átfedő válasz lehetséges: 1./ a vallását gyakorló zsidó ember; 2./ a zsidó kulturális közegben felnőtt és azt interiorizáló személy; 3./ a zsidótörvények és a faji megkülönböztetés alapján érintett egyének, függetlenül attól, hogy az illető személy szerint hogyan viszonyul a saját zsidóságához.

Az összefoglalásban nagyon kevés olvasható a zsidó élet belső gazdagságáról, sokarcúságról, a zsidók mindennapi életének gondjáról-bajáról, örömeiről, megaláztatásokról. Alig van információ a vidéki zsidóságról és a helyi életben betöltött szerepéről vagy az ortodoxia lassú átalakulásáról, a „zsidó-keresztény” interperszonális kapcsolatokról, a zsidók nagyvárosi kultúrában betöltött szerepéről, hogy a fájdalmas népi-urbánus vitáról ne is szóljunk. A lexikoncikk megkerüli a népi és baloldali antiszemitizmus problémáját, és általában érzéketlen a trianoni sokk, illetve a kisebbségi sorba kerülő magya-

rok tragikus helyzete iránt, nem emeli ki, hogy Magyarország, illetve politikai elitje az első világháború után kényszerpályára került, amelyről – többszöri próbálkozás ellenére – a tragikus végkifejletig sikertelennek bizonyult a visszafordulás.

Amikor kronológiám első kötete (*Pannóniától Magyarorszáig – A magyarországi zsidóság annotált kronológiája az előidőktől napjainkig* sorozat: I. *Hágár földjén: a kezdetektől az ország három részre szakadásáig (-1541)* [Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet, 2014] megjelent, úgy terveztem, hogy az ott vázolt időrendnek megfelelően a sorozat a második kötetrel folytatódik, amely az 1541 és 1783 közötti időszakot öleli fel. Bár az anyag jelentős részét – a későbbi időszakokat is beleértve – összegyűjtöttem és kéziratos (számítógépes) formában rendelkezésre áll, be kellett látnom, hogy a megváltozott társadalompolitikai háttér – és nem utolsósorban „hajlott korom és megromlott egészségem” – nem fogja lehetővé tenni, hogy ebben a tempóban néhány év alatt eljussak a hatodik kötet lezárásával napjaink eseményeihez. Úgy érzem, a Páva utcai Holokauszt Dokumentációs Központ (Budapest) és a mindmáig tervezés alatt álló Sorsok Háza körüli kontroverziák, valamint a holokauszt immár nem igazán méltón elmúlt 75. évfordulás megemlékezései is szükségessé teszik, hogy – bízva a jobb időkben – munkámat az 1918 és 1945 közötti időszak eseményeinek feldolgozásával folytassam, különös tekintettel a még élő utolsó szemtanúk egyre gyorsuló megfogyatkozására és arra a sajnálatos tényre, hogy a mai magyarországi zsidóság tudatát mindmáig a két háború közötti időszak és legfőképp a holokauszt, az 1944/45-ös évek emlékezete határozza meg. Pedig ellentétben a későbbi állításokkal – a magyarországi lakosság túlnyomó többségéhez hasonlóan – a hazai zsidóság a véres kezdet és vég ellenére támogatta, vagy legalábbis a bethleni konszolidációt követően elfogadta, a Horthy-rendszert. A megosztott ellenzék (legitimisták, polgári pártok, kispolgárok, szociáldemokraták) gyenge volt, a kommunista párt jelentéktelen. A harmincas évek közepéig zsidó kispolgárok közül sokan még Mussolini fasiszta, ám nem antiszemita Olaszországgal is szimpatizáltak, amely – más országok mellett – továbbtanulási lehetőséget biztosított a *numerus clausus* számkivetettjeinek. Furcsa, de logikus módon a zsidóság körében a rendszer iránti lojalitás a harmincas évek derekától még tovább is nőtt, mivel számosan benne látták az ellenszert és védelmet az egyre erősödő nyilas mozgalommal szemben. A neológia szócsövének számító *Egyenlőség* még 1937. október 10-én is higgadtságot ajánlott az olvasóinak: „Mi [...] csak azt mondjuk a magyar

zsidóságnak, nyugalom, mérséklet, kitartás, hit és reménység.” A törvények és szabályok betartására szocializált emberek közül sokan – a zsidótörvények ellenére még 1944-ben is – az utolsó pillanatig bíztak a magyar államban és személy szerint a nemzetmentőnek, országgyarapítóknak tekintett kormányzóban („a zsidók elhurcolását Horthy nem fogja engedni”), de a bekövetkező tragédia – összeszomva a kronológiában részletesen bemutatott egyes alperiódusok tényleges eseményeit a magyarországi holokauszttal – mindmáig sötét árnyként, vízválasztóként vetül az egész korszakra és névadójának megítélésére.

Mint minden ilyen jellegű munka, természetesen *A Kárpát-medencei zsidóság annotált kronológiája 1918 és 1945 között* hangzatos címet viselő is, számtalan, az irodalomjegyzékben tételesen felsorolt kutató korábbi munkáján alapul. Nem éreztem szükségét a szerzői idézőjelek kitételének, a hivatkozások pontos megadásának, konkordanciájuk összeállításának: az érdekeltek, illetve a téma ismerősei pontosan tudják, hogy – az általam vélt szükséges módosításokkal – hol vettem át vagy szálltam vitába mások nézeteivel, annál is inkább, mert tapasztalatom szerint egyes állítások gyakran ismétlődő toposzként vonulnak végig a szakirodalmi munkák egész során. A kronológia szövegében található idézőjelek mindig korabeli dokumentumokra, politikusok nyilatkozataira stb. utalnak. Minden eddiginél részletesebb – és remélhetőleg pontosabb – munkámban, amelyben természetesen minden hiba kizárólag engem terhel, nem a mindenáron való újat mondásra, hanem a rendelkezésre álló ismeretek összegyűjtésére, megrostálására, az adatellentmondások lehetőség szerinti kiküszöbölésére és legfontosabb célként a zsidó élet sokarcúságának, gazdagságának megmutatására törekedtem. Más munkáktól eltérően a kör- és korpanoráma felmutatása mellett fokozott figyelmet fordítottam az elszakított területek két háború közötti zsidóságának történetére (a lehetőség szerint kitérve az azt magában foglaló nagyobb államegységekre – Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia, Ausztria – zsidóságát érintő eseményekre is). A rendelkezésre álló adatok alapján megkíséreltem az 1918–1944-es Magyarország ortodox, neológ és *status quo ante* rabbijainak működésére, munkásságára vonatkozó adatok összegyűjtését is. Különös hangsúlyt fektettem a magyar-

országi zsidóság belső életének, szervezeti felépítésének, ellentmondásainak stb. lehetőség szerint sokoldalú bemutatására, az itt élő nem magyar állampolgárságú zsidók problematikájának ismertetésére, a legkülönbözőbb irányzatok tevékenységének megismertetésére, különös tekintettel a hazai ortodoxiára, a cionista mozgalomra, az egymással versengő ifjúsági szervezetekre és nem utolsósorban a két háború közötti zsidóság szellemi produkciójára. Mindvégig célt volt annak folytonos felmutatása, hogy az 1918–1945 közötti események nem voltak eleve determináltak, az akkori emberek nem is így élték meg.

Álljanak itt a nemrég elhunyt jeles magyar-zsidó származású amerikai történész, John Lukács (Lukács János Albert, 1924, Budapest – 2019, Phoenixville, Pennsylvania/USA) más vonatkozásban írott, de ide is illő, nemcsak a historikusokat kötelező intő sorai: „A történészek gyakran jutnak téves következtetésekre, ha utólag igyekeznek ok-okozati összefüggéseket megállapítani. Nemcsak azért, mert a jelen szemszögéből nézik a múltat, hiszen ez elkerülhetetlen. Hanem azért, mert többnyire abból indulnak ki, hogy bizonyos események, amelyek előbb történtek, törvényszerűen vezetnek bizonyos későbbiekhez. Ez pedig nem más, mint a *post hoc, ergo propter hoc* (ezután, tehát emiatt) téveszméje. Okosabban tennék, ha e helyett nagyobb figyelmet szentelnének Jézus egyik korai példázatának a magvetőről és az ő vetéséről: »És... némely mag az út félre esik; és eljövén a madarak, elkapkodják azt«, »némely pedig a köves helyre esék«, és volt, amely »elsüle, és mivelhogy gyökere nem vala, elszáradott«, vagy »tövisek közé esék, és a tövisek felnevelkedvén, megfojtják azt«. A bűnös emberi természet krónikásának tudni kellene, hogy ez az igazság érvényes minden magvető és minden kiszórt mag sorsára, jóra és rosszra egyaránt. Az ígéretes jövő magvaira és a bajok magvaira is. És érvényes a mi témánkra és a mi történetünkre is. A bajok magvait elvetették, és sok ki is csírázott, mégsem kellett volna feltétlenül termést hozniuk. Az akkor történtek nem elkerülhetetlen vezettek a későbbi tragédiákhoz.” (John Lukács: *Budapest. A város és kultúrája* [Budapest: Európa Könyvkiadó, 1991], 217–218.)

Si erravit scriptor, debes corrigere lector! Benevolo lectori salutem!

Gergely Ágnes

A férfiak nősen születnek

A mondás Székely Júliától származik, nem tudom, emlékszik-e rá valaki. Szerettem Jucit, humorát, muzikalitását, ügyetlenségét; Szigligeten, az alkotóház ebédlőjében igyekeztem melléje ülni, beleejtette a szemüvegét a levesbe, aztán nevetve horgászta kifelé. Eredetileg nem írónak: muzsikusnak készült. Bartók és Kodály tanítványa volt, írt is róluk könyvet. Jó történeteket tudott, megmutatta például Kodály első feleségének, Emma asszonynak a partecéduláját: – Ide nézz! A cédula tetején egy nagy kereszt, dőfés a kommunistáknak. Alatta a név, Kodály Zoltánné Schlesinger Emma, dőfés az antiszemitáknak. Ilyen volt Kodály!

Hiányzik Kodály bátorsága, de már annyian hiányoznak, csupa olyan író, aki átélte egyik diktatúrát a másik után, s a maga módján megpróbálta elviselni, vagy tenni ellene. Emlékszem, amikor a szegedi irodalmi folyóiratot, a *Tiszatáj*at bezúzták, mert közölt egy verset, amelynek szavai „NI”-re végződtek, ez pedig a kivégzett miniszterelnök, Nagy Imre monogramja, az írók aláírást gyűjtöttek a sajtószabadságért. Tornai Jóska az arra kószáló Mándy Ivánt is behívta a portásfülkébe, és engem is, én az épületben dolgoztam. A kiáltvány elején az írók tiltakoztak a szabad sajtó megtiprása ellen, de a szöveg így folytatódott: azt hiszik egyesek, hogy megengedhetik maguknak... – Ez minek? – kérdeztem. – Ez már kioktatás. – Hát írd alá az elejét – mondta Tornai Jóska. Aláírtam, s hozzá ezt: az én egyetértésem az „Azt hiszik egyesek”-ig tart. Mándy Iván ugyanezt írta. És amikor kimentünk, Mándy azt mondta: – De jó, Ágnes, hogy kitalálta ezt a marhaságot!

Mándyval érdemes volt mindent együtt átélni. Tóth Eszterrel és Székely Magdival is. Amikor Magdi megszomjazott, és így szólt a pincérhez a kávéházban: – Mondja, volna olyan kedves, és hozna nekem egy pohár vizet? – Eszter felkiáltott: – Ne könyörögj! Csak rendelj egy pohár vizet!

De hát mindnyájan megőriztük magunkban a háborús megaláztatások valamilyen formáját. Esztert leütötte a lépcsőházban két cigány fiú, öt-

száz forintért. Eszméletlenül feküdt órákig. Hónapokon át gyötörte magát, amiért nem tud a cigányoknak megbocsátani. Végül a csodálatos cigány cimbalmos, Rácz Aladár játéka szoktatta le a gyűlöletről.

Nekem akkoriban egy nős férfi tette a szépet, nem voltam szerelmes, csak magányos. Lefordított egy könyvet, a munka nem sikerült; megkért, hogy nézzem át a fordítást: – Két nap alatt – mondta –, különben nem kapok prémiumot! – Két nap, két éjjel olvastam a német–angol–magyar szöveget, egyik kávé ittam a másik után. Elkészültem. Végül az illető lehagyta a nevemet a fordításról: – Mit szólna hozzá a feleségem? – kérdezte. A könyvkiadó igazgatója aztán ráírta a nevemet „A fordítást átnézte” megjelölés alá. A kapcsolatnak így lett vége.

A férfiak nősen születnek, mondta Székely Juci. És ebben nincs semmi vigasztalás.

COOKIEWISE

Az idén nyáron az ablak elé szűnyoghálót szereltem. Azon át nézem az évszakok változását. Így sokkal érzékenyebbek, porózusabbak.

– *And so it crumbles, cookiewise* – mondja egy vígjátékfilmben Jack Lemmon. Elmorzsállik, mint a teasütemény. Mint a vágy, mint az emlék, mint az idegen nyelvek. Nehezen tanultam idegen nyelveket. A latin volt a kivétel, mert a latin nyelv halott. Konstruálok egy mondatot, Cicero nem felel. *Civis Romanus sum*. Dehogyan halott nyelv! Élő nyelveken az emberek visszabeszélnék. – *What is the time?* – mondtam remegve egy amerikai katonának alsós gimnazista koromban. Hány óra. Biztos voltam benne, hogy nem érti; érteni csak magyarul lehet. A katona az órájára nézett. – *Half past eight*. – Fél kilenc. Lángvörösen rohantam ki a szobából.

Aztán sorra jöttek a mondatok. Edgar Allan Poe verse: *And the moon never beams without bringing me dreams...* Mert ha kel a hold, nekem álmokat hord... Egy dal, skót tájszólásban: *By yon bonnie banks and by yon bonnie braes...* A partjaidon és a dombjaidon... Szerelmi vallomás egy filmben: *Did I tell you today that I love you?* Mondtam ma már, hogy szeretlek?

Kőbányai János fotója a Múlt és Jövő szerkesztőségében

Azok az átizzadt pulóverek az egyetemen! Azok a megszégyenülések! Nem értem az angol irodalom professzorát, motyog. Sporttolmács vagyok a Főiskolai Világbajnokságon, a kosárlabdacsapat kapitánya férrias célzásokat tesz, hebegek valamit.

– *Are you a virgin?* – kérdezi, nem ismerem a szót. Jézus anyja volt *virgin*, mondja, és végignéz. Hazakullogok.

Első rádióriportjaim félreértések. Angol nyelven dolgozom. Az atomcsendegyezményt így fordítom le: *Atomic Silence Agreement*. Kiröhögnek. *Test Ban Treaty*. Semmi nem úgy van. A „restaurálás” szót egy angol kolléga riportomban *catering trade*-re, vendéglátóiparra javítja. Megtéveszt i a *restaurant*.

Angol, német, osztrák, olasz, spanyol, görög, török, arab adás van a főosztályon. Értekezleti nyelvünk a francia. Szívósan figyelem a többiek beszédfordulatait, hanglejtését. Egy délelőtti levelet írok a főnöknőnek; anyanyelve francia. A levél-

ben ez áll: *Je suis allée au médecin*. Orvoshoz mentem. Visszajövet hangosan, mások előtt így szól: – *On porte la vache au tauréau, mais tu vas chez le médecin*.

– A tehenet viszik *au* prepozícióval a bikához, de te *chez* prepozícióval még az orvoshoz.

Örülök, hogy rám szolt.

Aztán kiküldenek Japánba, angol tolmácsnak, s rájövök, hogy tankönyvszagúak a mondataim. A leárazásról azt hiszem, *debasement*. Ott tanulom meg, hogy *sale*. De hát zárva vannak a határok, nem utazhat senki! A Szovjetunió át megyünk Tokióba. Moszkvában szállodai szobánk ajtaján kopog a londoner. Szobatársnőm, a hathetes angol nyelvtanfolyamot végzett delegációvezető azt mondja: – Majd én! – És kiszól a boynak: – *Agyin minútosz!*

Alázat kell a nyelvtanuláshoz. Beletörődés, abba, hogy nem vagy teljesen felnőtt, sem

teljesen intelligens, nincsenek szóárnyalataid, nincs pontos szinonimakészleted. Aki lelkében folyton delegációvezető, az mindig azt fogja mondani, hogy *agyin minútosz*.

Gyönyörködni fontosabb, mint társalogni. Angolul a sirály *seaguli*, németül *die Möwe*. Finnül a bagoly *pöllö*. A *Hattyúk tava* oroszul *Lebegyúnoje ozero*. Csupa szárnysuhogás.

1986 tavaszán kiraboltak a Sassnitz–Kelet-Berlin-i vonaton. A Keletiben anyám lehúzta a karikagyűrűjét meg a köves gyűrűjét az ujjáról, és nekem adta őket. – Nem fog neked fájni...? – Be sem fejeztem a kérdést, megcsapott az indulata. – De hát a gyerekek vagy!

Ezt az élesre vágott párbeszédet egyre mélyebben érzem a bőröm alatt, morphinos fecskendőt:

– Nem fog neked fájni...?

– De hát a gyerekek vagy!

Minden elmorzszállik. Érteni csak magyarul lehet.

Emlékezés Kovács M. Mária (1953–2020) történészre és Randolph L. Braham Tanulmányok a holokausztról című könyvsorozatra

Kovács M. Mária első *Múlt és Jövő* folyóiratcikke egyben az utolsó is, de torokszorító. Amikor megjelenik, már nem él. A most magunk mögött hagyott, oly végzetes év derekán, 2020. július 20-án, igen fiatalon, 67 éves korában meghalt.

Nem is tudom, hogy miért nem publikált nálunk – egy szintén Braham professzorhoz kapcsolódó tanulmánykötetet kivéve (*Holokauszt Magyarországon betven év múltán. Történelem és emlékezet*, szerk. Randolph L. Braham – Kovács András, Budapest, 2015). Ez a most oly égetően fájó hiány bizonyára az én szerkesztői hibámból ered – hogy magától nem keresett meg, mert nem találta vonzónak a *Múlt és Jövő*ben való megjelenést, vagy én nem erőszakoltam ki belőle publikációkat.

Noha már a *Múlt és Jövő* alapítása előtt tiszteltem munkáját. A *Valóság* 1985/8. számában megjelent, „Orvosok Magyarországon 1919–1945” című tanulmánya mély nyomot hagyott bennem – mind tartalmával, mind módszerével. Azt a tényt járta körül, hogy a holokauszthoz vezető két háború közti magyar társadalom egyik legantiszemitább csoportja a keresztény orvosoké volt. A gyógyítóké! Azaz annak a hivatásnak gyakorlóié, akiknek éppen a szakmájuknál és hippokratészi esküjüknél fogva kellene kizárniuk személyiségükből és tevékenységükből minden megkülönböztetést és előítéletet. Persze közelebb visz a jelenséghez, hogy arról a szakmai közösségről van szó, amelyben a zsidó értelmiség a legsikeresebb volt – s ha sikeres, akkor a meggyógyítottak részéről a legnagyobb hálát képzelne el egy bizonyos logika. Noha – és ez volt Mari revelatív, jól dokumentált felfedezése – a logika másképpen, sőt ellenkező irányban működött. A hálaérzés helyett engesztelhetetlen irigység termelődött ki. Sőt: „szabadságharcot” támasztott a (tudás- és tőke-), „monopólium” képviselői ellen, akik révén a hálára elvileg okot adó tevékenység megvalósulhatott. Ez a felfedezés a kulcs a magyar zsidóság különös sors(talanság)a értelmezéséhez. Ugyanis a magyar nemzetnek minél többet áldozó, sikeres tevékenység szította fel azt a máig izzó gyűlöletet, amely a nemzetek testéből való „kiszántatás”-verseny győzteseivé tette a modernizálódás útjára lépett magyar zsidóságot.

**Kovács M. Mária és Randolph L. Braham
a Mazsihisz székházának dísztermében
Braham utolsó budapesti előadásán, 2017. október 3.
Nagy Ákos/Mazsihisz fotója**

Ez a szerintem egyedien különös paradoxon-elbeszélés vált Mari életműve központi témájává. Történeti és szociológiai módszerek révén dolgozta fel a vezető értelmiségi csoportok – elitek – összetételét és motiváltságát – ama frusztrált „bűzlő fejet”, amely olyannyira megmérgezte a magyar társadalmat a két háború között, hogy aztán a zsidóságot az auschwitz-i vonatokra föltuszkoló mozgalomig és tettig hajtsa. Írt tanulmányt egy másik kiemelkedő szakma, az ügyvédek hasonló társadalomrajzáról, s a numerus claususról, amely törvénybe foglalta a végzetes kisebbség gyilkos kompenzációját.

Posztumusz publikációja, „Bethlen István a zsidókérdésről, a numerus claususról és a zsidótörvényekről” – itt és a *Tanulmányok a holokausztról* sorozat záró, XI. kötetében – szintén ezt a jelenséget elemzi gróf Bethlen István pályája, s tízéves miniszterelnöksége, vagy inkább az úgynevezett „bethleni konszolidáció”, tükrében.

Egy korábbi tanulmányát („Bethlen István és a zsidókérdés”, *Mozgó Világ*, 2015/7–8.) tovább kutatva-írva Mari utolsó munkája annak a magyar államférfinak a tevékenységét vizsgálja, aki végre szobrot kaphatott a Várban a rendszerváltástól, s ezt senki nem kérdőjelezte meg.

Ezen írás kérelmelhetetlen elbeszélése sodrában a magyar zsidósággal csak szolidáris olvasó kizárt, hogy szobrot emelne neki. Minden szobrot nem lehet megkérdőjelezni, megfúrni. Mint Horthyét (ha furmányosan is, de van szobra, mégpedig ama „gábríeles” emlékmű szomszédságában, amelynek felavatását senki sem vállalta, egymás narratíváját erősítendő), vagy a szintén a Várban felállítani tervezett Teleki Pálét (egy raktárba száműzte a diskurzus), s nemkülönben Hóman Bálintét, akinek a Székesfehérvárra tervezett szobra ellen még az amerikai elnök is fellépett. Ez utóbbi szobor ellen cikkekkkel, sőt, tettben is (a székesfehérvári tüntetésen) Mari szenvedélyesen vett részt.

Konferenciákról, különböző szakmai és baráti összejövetelekről ismertük egymást. Tudtunk egymás munkáiról, s el is mondtuk egymásnak a véleményünket róluk. Utolsó találkozásom vele a Lipótváros kapujában, a Jászai Mari tér és a Pozsonyi út találkozásánál, valamelyik teraszon történt. Ott ült egy társasággal, és arra haladtamban megszólított, hogy valamelyik cikkemmel mennyire nem ért egyet. Ha megfeszülök, sem emlékszem, melyik írássomat kifogásolta és miért. Emlékszem az arcára, a gesztikulációjára, a forró nyári melegre, s a kávéra az asztalán. De a kifogására nem. Lehet, fabulálom, talán a Hóman Bálint-ügy lehetett az egyet nem értés alapja. (S ha igen, válasz is, hogy nem kerestük a lehetőséget, hogy a *Múlt és Jövő*-ben publikáljon.) Mélyen nem értettem egyet a vehemenciával, ahogyan ő, s még sokan, felléptek a Hóman-szobor ellen. Egyrészt, mert mesterem, Heller Ágnes tanítása szerint úgy vélem magam is, hogy az antiszemitizmus betegsége nem a zsidók ügye, hacsak nem (a sajnos létező) önantiszemitizmusról van szó. S ami még fontosabb, ha a magyar nép, társadalom, elit vagy kormányzat egy antiszemitának szobrot akar állítani, nem tisztességes ebben megakadályozni, pláne a külföldi közvélemény vagy hatalmi tényezők bevonásával. A zsidónak sokkal keservesebb és egyben felelősebb tennivalója van ebben a kérdésben, „szer-te nézni”, s levonni annak a konzekvenciáit, hogy az antiszemitáknak szobrot állító „hon” vajon az ő honja is egyben?

Mit csinál odafönt egy történész? Amit idelent. Figyeli, hogy az általa felkutatott eredők hogyan működnek-folytatódnak a jelen időben. Mari is nagy izgalommal figyelheti a minapi fejleményeket. Például a szerencsi pótválasztást, s a PIM igazgatójának hírhedt, szerepcserés elbeszélését – és mindennek diskurzusát. Annál is inkább, mert Bethlen portréja a „zsidókérdésben” is ugyanerről a jelenségről szól – ezért aktuálisabb, mint valaha.

Ezt majd megbeszéljük az égi kávéházban, ha én is feljövök. A kávé – már csak posztumusz honorárium gyanánt is – én fizetem.

Kőbányai János

Bethlen István antiszemitizmusával Kovács M. Mária életének utolsó szakaszában haláláig foglalkozott; Randolph L. Braham kifejezett kérésére jelentkezett kutatásával a *Tanulmányok a holokausztról* sorozat XI. kötetébe. *Bethlen István a zsidókérdésről, a numerus clausuráról és a zsidótörvényekről* című kéziratát azonban már csak Braham professzor halála után adhatta le Molnár Juditnak és Tibori Szabó Zoltánnak, a sorozat záróköteté szerkesztőinek.

Braham politológusként generációkat nevelt négy év-tizeden keresztül, történészként tudósok sokaságát indította el a pályán. Az általa vezetett J. and O. Winter Fundnak köszönhetően egyetemi hallgatók, fiatal kutatók sokasága végzett tudományos kutatást és kapott publikálási lehetőséget. 2019. január 13-án a Wesley János Lelkészképző Főiskolán sokan emlékeztünk Braham professzorral, vettünk búcsút Randytól, a mestertől, tanártól, kollégától, jó baráttól. Akkor és ott Molnár Judit, Tibori Szabó Zoltán és Schmal Alexandra, a sorozat kötetének olvasószerkesztője megegyezett, hogy befejezik, lezárják a *Tanulmányok a holokausztról* sorozatot: összegyűjtik azokat az utolsó írásokat, amelyek munkálatai még folyamatban voltak a J. and O. Winter Fund támogatásával. A szerzők egy része (így Kovács M. Mária is) jelen volt az emlékülésen, így velük azonnal meg is lehetett egyezni a határidőben. Mindösszesen tíz Winter-támogatott tanulmányt gyűjtöttek csokorba (hetet Magyarországról, hármát Erdélyből). Braham professzor még 2018 nyarán azt mondta, szívesen venné, ha a XI. kötetbe Molnár Judit is adna egy írást: ezért egy 2020-ban befejezett tanulmányát beillesztette.

A *Tanulmányok a holokausztról* sorozat záró, XI. kötetében tehát tizenegy tanulmány található időrendi sorrendben. Ezeket követi Braham professzor tervezett búcsúelőadásának eredeti angol nyelvű vázlata Tibori Szabó Zoltán bevezetőjével és fordításában is. Zárásként Karsai László két írása olvasható: az egyik a 2002-ben Randy nyolcvanadik születésnapjára készült interjú, a másik búcsú a Mestertől 2018. november 30-án.

A sorozatban megjelent valamennyi tanulmány összesített tartalomjegyzéke is elkészült: kötetek szerint és a szerzők ábécérendjében a hamarosan megjelenő XI. kötet végén közöljük, illetve a *Múlt és Jövő* olvasóinak alább is rendelkezésükre bocsátjuk.

Kovács M. Mária utoljára 2020 májusában tárgyalta végig Molnár Judittal részletesen tanulmánya fejezeteit, a jegyzetek pontosításait. A *numerus clausus*-törvény fő szakértője utolsó írásában a fiatal Bethlen és a miniszterelnök Bethlen antiszemitizmusát vizsgálja, megállapítva, hogy arról már a kortársak is sokat vitatkoztak. Véleménye szerint Bethlen antiszemitizmusa már a forradalmak előtt, a századfordulón kialakult, s az idő előrehaladtával álláspontja tovább radikalizálódott; mindazonáltal a jogegyenlőség felmondására való explicit célzások 1920 után eltűntek Bethlen beszédeiből. A húszas években többször is kijelentette, hogy a „zsidókérdés” kezelése nem történhet a jogegyenlőség megszüntetése árán. Ugyanakkor az egyetemi zsidókvóta eltörlésének hét éven át, 1921 és 1928 között ellenállt, és amikor

mégis módosította a törvényt, nyilvánvalóvá tette, hogy külföldi nyomásra, és nem belső meggyőződésből teszi. Úgy vélte, a „zsidók” nem engedhetik meg maguknak, hogy nemzetközi fórumokon tiltakozzanak a numerus clausus ellen, mert a tiltakozás rontja az ország nemzetközi pozícióit; külföldi kritikusaival szemben pedig álláspontja egészen 1926-ig mereven elutasító volt. A numerus clausus 1928-as bethleni reformja – a faji és nemzetiségi kvóta eltörlése a törvényből – az első pillanattól kezdve kétértelműnek és törekenynek bizonyult. A módosítás célja nem a diszkrimináció felszámolása volt,

hanem a Népszövetség megbékítése. A tanulmány zárógondolataként a szerző megállapítja, hogy Bethlen a harmincas évek végén – immár ellenzékéből – határozottan tiltakozott a zsidótörvények ellen, amelyek szinte pontról pontra vezették be az Ébredő Magyarok 1920-as javaslatainak jó részét.

Kovács M. Mária utolsó tanulmányát a Múlt és Jövő Kiadónál hamarosan megjelenő kötetből alább közöljük.

Molnár Judit – Schmal Alexandra

Kovács M. Mária

Bethlen István a zsidókérdésről, a numerus claususról és a zsidótörvényekről

Bethlen István antiszemitizmusáról kortársai sokat vitatkoztak. A zsidó közéletben akadtak, akik Bethlen Istvánt egyáltalán nem tartották antiszemitának. Észlelték ugyan antiszemita kijelentéseit, de úgy vélték, Bethlen még akkor sem akar ártani a zsidóknak, amikor kifejezetten antiszemita hangon szólal meg. Antiszemitizmusát taktikai eszköznek tartották, amellyel Bethlen csupán a fajvédő szélsőjobboldal vitorlájából akarja a szelet kifogni. „A szavai még egyre zsidógyűlölők, a beszédei antiszemiták, – de a tettei egymás után oltják ki az ellenforradalom gyilkos tüzeit...” – írta kormányzásának első éve kapcsán Szabolcsi Lajos, az *Egyenlőség* című zsidó folyóirat főszerkesztője. „Taktikájához tartozik, hogy a zsidók egyelőre ne dicsérjék őt, mert ezzel a közvélemény felé gyanússá teszik [...] Hát kell, hogy antiszemitát mutasson.” Igaz, Szabolcsi éppen „filoszemitának” sem tartotta Bethlent. De úgy vélte, önmagában az a tény, hogy Bethlen nem szerette a zsidókat, nem tette őt politikai értelemben antiszemitává, hanem inkább politikai kényszerből „mutatott antiszemitát”.¹

A kortárs író, Zsolt Béla másképp gondolta. Illúziót kergetnek azok – írta a húszas évek végén –, akik, mint Szabolcsi, abban hisznek, hogy a Bethlentől kapott sebek csupán „...alibi sebek és csak arra valók, hogy lecsillapítsák az izgágákat, akik sokkal súlyosabb sebeket ejtettek volna a zsidókon, ha Bethlen meg nem előzi őket. Bethlen Istvánnak sejtelve sem volt az optimizmusról, amellyel bizonyos rétegek csapásait fogadták, összehunyorgatva

szemüket, mintha azt mondanák: értjük, értjük, ezt most el kell viselni, az egész megbeszélte játék, mint a bokszolóké a ringben, ahol az egyiknek programszerűen le kell feküdnie.”²

Zsolt Béla szkepszisét sokan osztották. Sándor Pál, a befolyásos zsidó politikus 1924-ben, Bethlen miniszterelnökségének harmadik évében úgy vélte, hogy Bethlen „a kaméleon színeit játssza [...] úgy-hogy valódi arcát nem látjuk”.³ Arról, hogy mi is lenne az a bizonyos „valódi arc”, Sándor Pál borúlátóan vélekedett. Láta és elismerte, hogy Bethlen komoly lépéseket tett a fajvédő szélsőjobboldal meggyengítésére. Abban viszont, hogy a miniszterelnöknek lenne valamiféle eltitkolt „nagy terve”, amellyel magát a politikai antiszemitizmust akarná felszámolni, nem hitt. „Bethlen elméleti liberalizmusa mellett olyan jogfosztás nehezedik ránk – írta az *Egyenlőség* 1922-ben, amikor a Bethlen-kormány újabb rendeletet adott ki a zsidók kiutasításáról –, melyre még nem volt példa a magyar zsidóság ezeresztendő történetében. A védtelenség érzését soha olyan erősen nem éreztük át, mint ma, amikor a miniszterelnök jobbiztonságot hirdet.”⁴

Azok, akik Sándor Pál szkepszisét osztották, Bethlent inkább hidegfejű és racionális politikusnak látták, aki a zsidókérdés és az antiszemitizmus kapcsán is aszerint válogatja meg lépéseit, ahogy pillanatnyi hatalmi érdekei megkívánják. „Amit a legravasabbnak tartottak benne – írta Zsolt Béla –, hogy ma a liberalizmussal, holnap a fajvédelemmel kokettál, éppen ellenkezője a ravaszságnak. Bátor

naivitás, mely abból indul ki, hogy ezt a képtelenséget is elhiszik neki. És – elhiszik. Jobbról és balról is elhitték, hogy tulajdonképpen nekik dolgozik.”⁵

Maga Bethlen is tisztában volt azzal, hogy a zsidókérdésben politikáját sokan, sokféle okból kétkedéssel fogadták. 1923-ban így nyilatkozott: „Azt mondják, hogy ravasz erdélyi politikát folytatok. Azt mondják, hogy sohasem lehet tudni, ki a barátom és ki az ellenségem. Még ezelőtt egy évvel azt mondták, hogy fajvédők vagyunk és antiszemita politikát csinálunk. Ma azt mondják, hogy zsidópolitikát folytatunk, a bankok szövetséges társaivá szegődtünk. [...] Ami egy évvel ezelőtt jó volt, nem lehet jó ma, ami pedig ma szükséges, egy évvel ezelőtt még felfordulást idézhetett volna elő.”⁶

Bethlen jól látta, hogy politikáján a zsidók és a fajvédők egyaránt a következetességet kérik számon. Két évvel lemondása után, 1933-ban így írt erről: „Azt bizonyítani, hogy minden körülmények között konzekvens voltam magamhoz, nem akarom, mert ez túlzás lenne, de nem is fontos. Abban, hogy mit milyen eszközökkel kívánunk elérni, konzekvensnek sohasem lehetünk, mert az eszközöket a körülményekhez kell alkalmazni [...]. Aki nem tudja, hogy valaki milyen végcélokat követ, arról sem bírhat ítélettel, hogy az illető konzekvens maradt-e önmagához és céljaihoz [...]. Gyakran a látszólagos inkonzekvencia mögött a legnagyobb konzekvencia rejtőzködik, legfeljebb a kulcs hiányzik a kezünkben a rejtély megfejtéséhez...”⁷

„MEGTENNI MINDENT MINDENKINEK”

De azt, hogy a zsidókérdést illetően miben is állt volna ez a „kulcs”, Bethlen ekkor sem fejtette meg. Elismerte, hogy politikájában vannak ellentmondásos elemek. De ezeket nem saját politikai vonalvezetésével, hanem az ország különleges helyzetével, a vesztes háborúval és a trianoni területvesztéssel magyarázta. Tekintve, hogy az ország „végső küzdelemben” van és „fennmaradása” a tét, az ország vezetői nem lehetnek válogatósak, minden szövetségesre szükségük van. „Megtenni mindent mindenkinek, mindent, akármilyen táborba tartozik, azon a ponton, ahol áll; [...] még akkor is, ha nem értünk egyet mindenben, mert háborúban vagyunk, végső létérti küzdelmet folytatunk...”⁸ Arról azonban, hogy a zsidókérdésben mi lenne az a bizonyos „végcél”, amelyet ő maga követett, ekkor sem mondott semmit.

Bethlen István tíz éven át volt Magyarország miniszterelnöke, és lemondása után is befolyásos alakja maradt a magyar politikai életnek. Ahhoz, hogy

rekonstruáljuk a zsidókérdéshez és az antiszemitizmushoz való viszonyát, át kell tekintenünk, hogy voltak-e gondolkodásának olyan állandó, visszavisszatérő elemei, amelyek mégiscsak valamilyen vezérfonalként jellemzik miniszterelnöki éveit, s amelyekről taktikai okból sem mondott le. Azt a kérdést is fel kell tennünk, hogy vajon életútja során változott-e a véleménye a zsidókérdésről és az antiszemitizmusról. Egyenként kell megvizsgálunk pályája valamennyi szakaszát, figyelembe véve, hogy a 20. század első felének során mind Magyarország helyzetében, mind pedig a zsidóság sorsában kataklizmatikus változások történtek, olyan változások, amelyek hatására Bethlen nézetei is módosulhattak. Tanulmányom erre a rekonstrukcióra tesz kísérletet.

A FIATAL BETHLEN ANTISZEMITIZMUSA

Bethlen antiszemitizmusa nem a baloldali forradalmakat követően alakult ki. Még akkor sem, ha ő maga a Horthy-korszak politikai vezéralakjainak antiszemitizmusát a forradalmakra adott válaszként jellemezte, mint például 1944-es, Horthynak írt emlékiratában Gömbös Gyula jellemzésében: „Gömbös lelke mélyén antiszemita érzésű volt ugyan, de nem antiszemitább, mint minden más jó magyar ember reakciójaként a Károlyi Mihály- és Kun Béla-féle időknek, amikor mindenki megundorodott attól a magatartástól, amelyet a zsidóság nagy része tanúsított volt.”⁹

De Bethlen antiszemitizmusa a forradalmaknál jóval korábbra, a századfordulóra datálódik. Ötezer holdas birtokával Bethlen a nagybirtokos arisztokrácia tagja volt, noha birtokának méretei helyét a rangsorban hátul, becslések szerint a hatszázadik hely körül jelölték ki.¹⁰ Agrárius politikusként főként szövetkezeti politikával, a nemzetiségi kérdéssel és a választójogi reform kérdéseivel foglalkozott. A zsidókérdésről 1918-ig ritkán, négy-öt évente, kódolt formában és röviden szólalt meg. A zsidókkal kapcsolatos nézeteit ilyenkor valamely más probléma mellékszálaként, például a nemzetiségi kérdés vagy a vámpolitika kapcsán fejtette ki. Éppen ezért – egyéb források híján – nehéz megítélni, hogy Bethlen gondolkodásában milyen súllyal volt jelen a zsidókérdés, és hogy mindazt, amit mondott róla, mennyire tartotta fontosnak. Annyi biztos, hogy antiszemita meggyőződése kellően mély volt ahhoz, hogy 1913-ban főmunkatársi pozíciót vállaljon egy radikális antiszemita csoport által alapított folyóiratnál, *A Cél*-nál, s ahhoz, hogy e pozíciójában a húszas évekig kitarson, miközben

a folyóirat egyre szélsőségesebb arculatot öltött. Mindamellett a kortársak Bethlen antiszemitizmusát nem tartották fenyegetőnek. Jó példa erre a politikai antiszemitizmust erélyesen elutasító Tisza István, aki már 1918 előtt szóba hozta Bethlent a miniszterelnöki posztra.¹¹

Ha töredékekből kell is összeraknunk Bethlen véleményét a zsidókérdésről, a különféle elemek együtteséből mégiscsak kialakul egyfajta társadalomkép és politikai álláspont.

„IDEGEN ELEM”, „TÉRFOGLALÁS”

1901-es választási beszédében Bethlen kódoltan, de egyértelműen kimondta, hogy a zsidóságot a magyar társadalomtól „idegen” elemnek tekinti, beolvasásában nem bízik. A nemzet értékes hagyományainak fennmaradását csak a földbirtokosoktól lehet várni, az ipari-kereskedelmi érdekkörök viszont a szabadversenyos kapitalizmus „idegen” eszméit képviselik. „Becsüljük és mentjük meg azt az értékes és hazafias anyagot, mely a kis- és középbirtokban van; mert ez megmutatta értékét a hazára nézve ezer év alatt más téren is, mint gazdaságin; de arról, mely helyébe lép, semmit nem tudunk még. [...] védjük meg az országot azoktól, akiknél a gazdák panasza süket fülekre talál, akik azt mondják, hogy hiábavaló minden küzdelem, a gyenge elemeknek bukniuk kell, helyüket egy más elem fogja elfoglalni, mely életrevalóbb és ügyesebb...”¹² Az „életrevaló” és „ügyes” idegenek hazafiasságában nem lehet megbízni, ezért a „küzdelemben” a birtokos osztályokat protekcionista intézkedésekkel kell megvédeni a szabadversenyos kapitalizmus ellen.

Néhány év múltán, 1906-ra Bethlen antiszemitizmusa harciasabb formát öltött. A magyarországi ipar és kereskedelem – mondta –, „idegen szellemből” táplálkozik, „internacionális és erkölcsi alapot nélkülöző” módon működik, „illojális versenyt” folytat és „idegen érdeket” szolgál. Beszédében ekkor már megjelent a zsidók „térfoglalásának” gondolatköre is. Gazdasági szerepvállalásukkal az idegenek elveszik a teret a „magyar fajtól”, és egyenesen megakadályozzák, hogy a „magyar fajból alakuljon egy független, öncélú, nemzeti kereskedelmi és ipari osztály”.¹³

„MÉREGANYAG”

Az idő előrehaladtával Bethlen álláspontja tovább radikalizálódott. 1911-ben az akkor 37 éves politi-

kus képviselőházi beszédében a zsidókérdés kapcsán már nem gazdasági ellentétről beszélt, hanem „hatalmi” természetű konfliktusról. Olyan „nagyobb küzdelem” bontakozik ki – mondta –, amely pusztán gazdasági elemzéssel már nem is írható le. „Ez a küzdelem nem a gazdasági liberalizmus, nem is a konzervativizmus, sem a politikai általános liberalizmus, vagy a klerikalizmus harca. Ez egyszerűen hatalmi törekvés és hatalmi kérdés. Én azt látom, hogy a mi társadalmunkba egy méreganyag jutott be, amely minden téren érvényesülést keres. Érvényesülést keres nemcsak a politikában, hanem társadalmi téren, művészetben, irodalomban, erkölcsi felfogásban, mindenben, ami a közélet terére tartozik, és én azt látom, hogy ez az irányzat távol áll attól, ami nemzeti. Egy nemzetközi szellemet kíván érvényesíteni ebben az országban és látom azt, hogy néha radikális, néha nemzetközi név alá helyezkedik, néha pedig szerényen meglegszik azzal, hogy csak a magyar nagybirtokot támadja. Nekünk az a meggyőződésünk, hogy ennek az országnak az érdeke az, hogy ez a méreganyag a közéletből eltávolíttassék.”¹⁴

Noha fenti beszédeiben Bethlen kódolt kifejezésekkel utalt a zsidókra, és magát a „zsidó” szót nem mondta ki, amint életrajzírója, Romsics Ignác írja: „...aligha kétséges, hogy a negatív tulajdonságokkal felruházott és ezért bírálatban részesített társadalmi csoportokat, illetve politikai és művészeti irányzatokat minden hallgatója és olvasója a magyarországi zsidósággal, illetve annak egyes rétegeivel azonosította, s hogy ez pontosan megfelelt a politikai szándékának.”¹⁵

A ZSIDÓK „ELTÁVOLÍTÁSA”

Bethlen beszédeiben tehát jóval a baloldali forradalmak előtt megjelent a gondolat, hogy a zsidók gazdasági, politikai és közéleti tevékenysége illegitim és a „magyar fajra” nézve veszélyes. Figyelembe véve, hogy ezek a kijelentések a 20. század antiszemitizmusának korai szakaszához köthetők, s nem felejtve, hogy néhány évtizeddel később Bethlen maga emelte fel szavát a zsidók kegyetlen üldözése és deportálása ellen, a századfordulón kifejtett nézetei mégiscsak vészjóslóan radikális gondolatokat tartalmaztak.

A zsidókat Bethlen egyfajta összetartó, homogén és „mérgező” tömbként jellemezte. Az a gondolat, hogy „a zsidók” akkor is közös célokat követnek, ha „látszólag” sokféle, egymással ellentétes – baloldali, liberális vagy konzervatív – politikai irányzathoz tartoznak, a Horthy-korszakbeli antiszemitiz-

musban is jól felismerhető. A zsidók politikai sokfélesége a bethleni retorikában megtévesztő, hamis látszat volt csupán, hiszen titkos céljuk minden esetben azonos, és ezt „néha radikális, néha nemzetközi név alá” helyezkedve rejtik el. Bethlen a zsidókat egyfajta rafinált szereposztású összeesküvés szereplőinek állította be, akik ellentétes világnézeti pozíciók álcája alatt játsszák ki és bomlasztják a nemzeti erőket.¹⁶ Bethlen ezzel a magyar antiszemitizmus „jellegzetes és naiv rémképét” idézte fel, amely – Bibó István leírásában – azon a hiten alapult, hogy „...a zsidóknak van egy titkos szanhedrinjük, főtanácsuk, ahol a zsidó főbankár, a zsidó főforradalmár és a zsidó főújságíró egy nagy szakállú zsidó főrabbi elnökletével együtt ülnek, s időről időre kijelölik, hogy a zsidók hogyan »viselkedjenek»”.¹⁷

Diagnózisából Bethlen radikális következtetéseket vont le. A zsidókat mint „méreganyagot” a közéletből el kell távolítani. Azt, hogy ez az „eltávolítás” miként történne, Bethlen nem fejtette ki. Nem kétséges azonban, hogy évtizedekkel a zsidóság emancipációja után a zsidókat a „közéletből eltávolítani” másként, mint a jogegyenlőség, az emancipáció felmondásával, korlátozások és tiltások bevezetésével, nem lehetett volna. Barátja és szövetségese, Teleki Pál a húszas években el is jutott eddig a következtetésig, s ezt nyilvánosan ki is fejtette, amikor magát az emancipációt történelmi hibának minősítette.

A „méreganyag” eltávolításának tervével kapcsolatban később, a Horthy-korszakban, a bethleni retorika megváltozott. Igaz, a zsidók „eltávolításának” motívuma a húszas években sem tűnt el teljesen a bethleni beszédmódból. Miniszterelnöki programbeszédében 1921-ben például olyan jövőképet vázolt fel, amelyben a zsidók „már nem lesznek nélkülözhetetlenek”.¹⁸ Arra, hogy miként lehet elérni azt az állapotot, amelyben a magyar gazdaság a zsidók „nélkül” működik majd, Bethlen ekkor nem tért ki, de szavai így is félelmet és elkeseredést szültek zsidó körökben.

„ELVI CAFRANG, LIM-LOM”

Mindazonáltal a jogegyenlőség felmondására való explicit célzások 1920 után eltűntek Bethlen beszédeiből. Korábbi nyilatkozataival szemben Bethlen a húszas években többször is kijelentette, a „zsidókérdés” kezelése nem történhet a jogegyenlőség megszüntetése árán. De a retorikai fordulatot, amelynek hátterében nyilván a konszolidáció kívánalma, a zsidó tőkés és általában a zsidóság meg-

nyugtatójának szándéka állt, Bethlen politikai lépései csak részben követték. A jogegyenlőség tagadásával létrejött egyetemi zsidókvóta eltörlésének Bethlen hét éven át, 1921 és 1928 között ellenállt, és amikor mégis módosította a törvényt, nyilvánvalóvá tette, hogy külföldi nyomásra, nem pedig belső meggyőződésből lép.

Az ellentmondásos képből tehát az rajzolódik ki, hogy Bethlen a jogegyenlőséget nem tartotta a politikai rendszer alapkérdésének, s hogy álláspontja ebben a kérdésben – különféle megfontolásokból – időről időre módosult. Ezt egyébként ő maga is világosan megfogalmazta 1923-ban a parlamentben, amikor kimondta, hogy politikájának elvi alapja nem más, mint az, hogy elveti a doktrínákat, azaz az elvi alapokat: „Igenis, mi elvi alapon állunk, amely elvi alap elveti a politikában a dogmatizmust, elveti a doktrínákat, elveti az érzelmi politikát, egy olyan elvi alapon állunk, amely hidegen akarja mérlegelni ennek a nemzetnek valódi érdekeit és realpolitika alapján akarja megvalósítani céljait anélkül, hogy eltévelyedne egyfelől az érzelmek és szenvedélyek útjára, anélkül, hogy eltévelyedne a másik oldal teóriáinak és dogmáinak útjára.”¹⁹ Hasonló gondolatokat fogalmazott meg miniszterelnöki programbeszédében: „Sutba kell tehát dobnunk sok minden elvi cafrangot, sok minden lim-lomot, amihez lelkileg talán ragaszkodunk, de amiről le kell mondanunk, mert az ország érdeke parancsolja ezt. Úgy látom, hogy még a nemzet és a Nemzetgyűlés is sok tekintetben úgy érzi magát, mint az a morfinista, aki hozzászokott a méreg élvezetéhez, aki nem tud lemondani a méreg élvezetéről, de aki azért tudja, hogy mennyire ártalmas neki az a méreg. Erőt kell vennünk önmagunkon és ki kell küszöbölnünk testünkéből, a nemzet testéből, azt a mérget, amely a lesiklásra és az ország lerombolására vezet.”²⁰

De visszatérve a forradalmak előtti Bethlenhez, 1918 nyarán, közvetlenül a baloldali forradalmak előtt még egyszer a régi hangján nyilatkozott a zsidókról. A választójog kiterjesztéséről szóló vitában Bethlen a zsidó értelmiséget ekkor azzal gyanúsította meg, hogy a választójog kiterjesztését csupán saját, rejtett „gazdasági és hatalmi érdekeinek” érvényesítése miatt támogatja: „A választójog meggyőződésem szerint nemcsak a proletár-osztály emancipációjáért folyik és folyt, hanem folyik az intelligenciában képviselt két irányzat között a politikai hataloméért, mely két irányzat közül az egyik oldalon állnak a történelmi osztályok, a magyar középosztálynak színe-java.” A másik oldalon – mondta – az a „bevándorolt intelligencia” áll, amely „...talán még nem tudta magát azonosítani a ma-

gyar állam történelmi alapjaival, mely talán erkölcsi és világfelfogásában a magyar nemzet tradícióival, felfogásával és irányjaival nem asszimilálódott teljesen és amely feltétlenül radikális zászlót követ azért, hogy a maga gazdasági és hatalmi érdekeit szolgálja”.²¹ A „bevándorolt intelligencia” által képviselt „hatalmi érdekek” emlegetésével Bethlen nyilvánvalóvá tette, hogy elfogadhatatlannak tartja a politikai rendszer pluralizálódásának és demokratizálódásának olyan irányját, amelyben a politika résztvevői között legitim, egyenrangú szereplőként tűnnek fel a rendi arisztokrácia és dzsentri körein kívül álló gazdasági érdekkörök és politikai csoportosulások.

A 20. század első évtizedeiben Bethlen ezzel megalapozta politikusi arcélének hamisítatlanul antiszemita vonásait. Arra a kérdésre, hogy a zsidóktól való idegenkedés és a kifejezett antiszemitizmus között hol húzódott a határ, Bibó István elemzését kölcsönözzük. Ebben a korban, írja Bibó, „...antiszemita alatt nem kell mindenkit értenünk, aki *nem szereti* a zsidókat, de nem elég azokat érteni, akik a zsidók ellen uszítanak, vagy a zsidókat *üldözik*, hanem azokat kell értenünk, akikben a zsidók különböző veszedelmes tulajdonságairól, mohó és csaló vagyonszerzéséről, erkölcsileg és politikailag destruktív voltáról, bosszúállásra és hatalmaskodásra való hajlandóságáról egy összefüggő kép alakult ki és rögződött meg. Az antiszemita ebben az értelemben egyaránt lehet becsületes és aljas, lehet szelíd és lehet kegyetlen, lehet ártatlan és lehet bűnös: lényege az, hogy olyan ember s az embereknek olyan csoportja, amely a *társadalmi valóság egy darabjáról* gőrcsösen megrögződött, *torz képet hordoz magában*.”²²

Bethlen nyilvános beszédei éppen ilyen képet vázoltak fel „a zsidókról”. Amikor tehát 1919 után a konszolidáció vezéralakjává vált, kétség sem férhetett hozzá, hogy Bethlen képes és hajlandó is a politikai antiszemitizmus retorikáját alkalmazni. Enélkül bizonyára nem is válhatott volna a Horthy-korszak egyik meghatározó vezetőjévé.

MEGLEPŐ FORDULAT: BETHLEN ÉS A ZSIDÓKÉRDÉS A FORRADALMAK UTÁN

A forradalmakat követően a zsidókérdésben Bethlen megnyilatkozásai meglepő fordulatot vettek. Nyilvános szerepléseiben mérséklődött az antiszemitizmus, és olykor kimondottan toleráns hangnemben nyilatkozott a „zsidókról”. Ez különösen figyelemreméltó, ha meggondoljuk, hogy Bethlen a

baloldali forradalmakat kifejezetten „a zsidók” felforgató tevékenységének tulajdonította anélkül, hogy szembenézett volna Magyarország háborús szerepével és a forradalmak mögött lévő nemzeti-ségi és szociális válságtünetekkel. „Magyarországot 1918-ban jórészt a politizáló zsidóság fedőszerveképp kiépített harcias szabadkőműves páholyok taszították a forradalomba” – írta 1944-es emlékiratában.²³

A zsidók kollektív bűnösségéről szóló tanai fényében logikus lett volna, hogy Bethlen antiszemitizmusa a forradalmak hatására a korábbinál is élesebb kontúrt nyerjen. 1919 őszére Bethlen antiszemitizmusa mégsem erősödött, hanem ellenkezőleg, mérséklődött. Ahogy Romsics Ignác írja, ebben az időben „...az ország és Bethlen bizonyos mértékig ellenkező utat jártak be. Miközben a magyar társadalom kis- és középtulajdonosi rétegeinek körében – a proletárdiktatúrára való visszahatásként – a konzervatív és jobboldali radikális törekvések erősödtek, addig Bethlen neokonzervativizmusa – a győztes államokhoz belpolitikailag is hasonulni kívánván – mérséklődött, liberalizmusa pedig erősödött.”²⁴

Hozzátehetjük, a forradalmak után Bethlennek nemcsak „neokonzervativizmusa”, hanem antiszemitizmusa is mérséklődött. Szavaiban mind ritkábban fedezni fel a korábbi radikális hangot, amellyel a zsidókat idegen, illojális, asszimilálhatatlan és rafinált összeesküvőkként jellemezte, olyan „mérgeanyagként”, amelyet a magyar közéletből el kell távolítani. A meglepő fordulat átgondolásához – Romsics Ignác gondolatmenetét követve – három mozzanatot kell figyelembe vennünk.

Először is, 1919 őszére Bethlen másodvonalbeli politikusból a Tanácsköztársaságot felváltó ellenforradalmi erők egyik vezérfigurájává, sőt, possibili vezérévé vált.²⁵ Politikusi karaktere ennek megfelelően megváltozott: már nem az agrárius részérdekek szószólójának látta magát, hanem olyan vezetőnek, aki a „»kényes kérdéseket« kerülve próbálja magát elfogadtatni lehetőség szerint minél több érdekkörrel”, hogy egyszerre bírhatta a szélsőjobboldal, a konzervatívok, a liberálisok és szociáldemokraták, a zsidók és az antiszemiták bizalmát.²⁶ Antiszemita beállítottsága ellenére Bethlen úgy vélte, a jövő konszolidációjához feltétlenül szükség lesz a zsidó körök támogatására. Erre utal, hogy 1919 őszén Sir George Russell Clerknak, a párizsi békekonferencia megbízottjának Budapesten kijelentette: „Magyarországon csak a zsidókkal együtt lehet dolgozni.”²⁷

Másodszor, az 1919 őszén kirobbant fehérterrort követően megváltozott a magyarországi antiszemi-

tizmus bel- és külpolitikai helyi értéke is. Az antiszemitizmus tombolása, a fehérterror nemcsak a zsidók, hanem az egész ország érdekeit sértette. Tudvalevő volt, hogy az antant nyugtalanul tekint a magyarországi pogromhangulatra és zsidóüldözésre. 1920 márciusában a Párizsban tartózkodó magyar béke delegáció elnöke, gróf Apponyi Albert figyelmeztette a magyar kormányt, hogy a béke delegáció tárgyalási pozícióit súlyosan veszélyezteti az országban tomboló különítményes antiszemitizmus.²⁸ Azzal kellett számolni, hogy Magyarország a nemzetközi politika porondján külpolitikai céljai közül semmit nem tud hatékonyan képviselni mindaddig, ameddig az ország vezetése nem lép fel érelyesen a lincselések és a szabadcsapatok ellen. Ennek tudható be, hogy az antiszemita különítmények tombolását éppen az a kormány fékezte meg, amelynek a vezetője, Teleki Pál maga kifejezetten antiszemita elveket vallott.

„MÁSODRANGÚ” KÉRDÉS

Akárcsak Teleki, Bethlen is a külpolitikai céloknak rendelt alá minden egyéb problémát. Köztük a zsidókérdést is, amelyet a trianoni területvesztésekhez képest „másodrangú kérdésnek” tartott. 1923-ban nyilvánosan, a parlamentben fejtette ki álláspontját és stratégiáját. Eszerint nem azzal van a baj, hogy „egyes politikai körök antiszemita követeléseket fogalmazznak meg”. Hiszen – amint mondta – Magyarországon ténylegesen „van zsidókérdés”, amellyel „foglalkozni kell”.²⁹ Azonban – így a bethleni gondolatmenet – kifejezetten helytelen volna engedni, hogy a zsidókérdéssel kapcsolatos belpolitikai küzdelmek keresztezzék a külpolitikai célokat. „A zsidókérdésnél [...] sokkal nagyobb bajai vannak a nemzetnek”, s a nagyobb bajok kezelését nem szabad semmiféle „másodrangú” problémának alárendelni.³⁰

Ez világos beszéd volt. A bethleni gondolatmenet szerint önmagában az antiszemitizmust nem lehet kifogásolni. Csak azt, hogy egyes antiszemita körök az antiszemitizmust a politikai élet középpontjába, „a magyar politikai élet egét egyedül uraló csillagzat polcára” akarták állítani, miközben megfeledeztek „a sokkal nagyobb, sokkal égetőbb, sokkal veszélyesebb és a nemzet életét is fenyegető problémákról, mintha nem azok kellene hogy a magyar politika irányítóját elsősorban irányítsák”.³¹ Bethlen ekkor már úgy vélte, hogy ezen – a zsidókérdésnél „égetőbb” – problémák kezelésében a zsidókat nem antagonizálni kell, hanem szövetségesül megnyerni.

Harmadszor, arra az időpontra, amikor 1921 áprilisában Bethlen a kormányzást átvette, Magyarországon az antiszemitizmus már állami rangra emelkedett. A Teleki-kormánytól Bethlen az intézményesített, állami antiszemitizmus komoly eszköztárát örökölte meg. Teleki-kormány 1920 szeptemberében bevezette a numerus clausus-törvényt, amely hatszázalékos zsidókvótával korlátozta a zsidók oktatási jogait, felvételüket az egyetemekre és főiskolákra. A törvény parlamenti eljárás nélkül megváltoztatta a zsidók jogállását is, hiszen a végrehajtási utasítás a zsidókat felekezettől „nemzetiséggé”, illetve „fajjá” minősítette át.³² A Teleki-kormány döntést hozott a zsidóknak mint „megbízhatatlan elemeknek” a hadseregben történő szegregálásáról, a zsidó munkásszázadok felállításáról, amelyek a korszak végén alkalmazott munkaszolgálat előzményeinek tekinthetők.³³ Elrendelte a középiskolai felvételi vizsgák bevezetését, amellyel mindjárt 1920-ban 2 ezer zsidó gyerektől vonta meg a tanulás lehetőségét.³⁴ Nyilvánosságra hozta a nyereszkes hadiszállítók „faji” hovartartozását,³⁵ és elrendelte, hogy a „zsidó fajhoz tartozó külföldieket” ki kell utasítani.³⁶ A kiutasítási rendelet nemcsak a „külföldi”, hanem az elcsatolt területekről menekülő zsidókra is kiterjedt, ha nem tudták igazolni magyar állampolgárságukat.³⁷ A kormány 3 ezer zsidó vállalkozótól megvonta az italmérési engedélyt, valamennyi zsidótól elvette a moziengedélyt, sok száztól pedig a mézárósengetélt.³⁸ Célzottan sújtotta a zsidó birtokosokat az 1920-as földreformtörvény kialakításával.³⁹ Elnézte, hogy egyes községekben kifejezetten megalázó intézkedéseket hozzanak a zsidók ellen, például azzal, hogy külön napot jelöltek ki, amikor a zsidók a közfürdőt használhatják.⁴⁰ Megindult a zsidó közalkalmazottak elbocsátása is. A nemzetgyűlésben brutális antiszemita retorika uralkodott el, hangot kaptak a gazdaság és a társadalmi élet minden területére kiterjedő zsidótörvények tervének szószólói, Gömbös Gyula pedig 100 ezer zsidó kitelepítését követelte.

Amikor tehát Bethlen a miniszterelnökséget átvette, olyan helyzetet örökölt meg a Teleki-kormánytól, amelyet nem ő maga alakított ki. Bár Teleki és Bethlen között sok vonatkozásban egyetértés volt, a „zsidókérdés” kezelésében nem volt közöttük teljes összhang. Miniszterelnökként Teleki – a kortárs Szabolcsi Lajos szavaival – „íz-ig-vérig zsidógyűlölő” volt. Noha a különítmények leszereelésében részt vállalt, a zsidóellenes atrocitások egy része ellen csak „színleg” lépett fel, „passzívan nézte az eseményeket”, mint például akkor, amikor az egyetemeken és másutt zsidókat inzultáltak.⁴¹

Bethlen 1920 után ennél mérsékeltebb volt. A zsidókérdésben önálló politikai vonalvezetése igazán csak miniszterelnökké történt kinevezése után, 1921/22 fordulójától bontakozott ki.

BETHLEN KORMÁNYPROGRAMJA ÉS A „ZSIDÓKÉRDÉS”

Bethlen 1921. április 19-én bemutatott kormányprogramjában külön részt szentelt a zsidókérdésnek. Bár a program sok vonatkozásban emlékeztetett Teleki Pál programjára, egyes kérdésekben új hangot ütött meg.

Csakúgy, mint elődje, a zsidókat Bethlen is történelmi bűnbaknak állította be. Súlyos szavakkal kárhoztatta a zsidóság történelmi szerepét, amelyet az ország „romlásának” egyik okaként nevezett meg.⁴² „A kereskedelem, a vállalkozás és a pénzügy – mondta a zsidókra utalva – olyanok kezébe került, akik a nemzet érzésével nem voltak s talán ma sincsenek úgy összeforrvva, mint ahogy az helyes és kívánatos volna.”⁴³

„VISSZA KELL SZEREZNÜNK”

Bethlen szerint a zsidókérdés kezelése nélkül az országot sújtó „társadalmi bajok” nem lesznek gyógyíthatóak. Ezek a bajok a „középosztály bukásából származtak”, abból, hogy „a magyar középosztály elvesztette vezető szerepét gazdasági téren. Ezt a vezető szerepet számára vissza kell szerezniük” – mondta a nemzetgyűlés tapsától kísérvé.⁴⁴ Azt, hogy a vezető szerepet kitől kell visszaszerezni, Bethlen csak kódolva mondta ki. Beszédét – még mielőtt a taps elült volna – így folytatta: „Én ellene vagyok minden lármás antiszemitizmusnak.” A „gazdasági vezető szerepet” tehát a zsidóktól kell „visszaszerezni”.

Bethlen programja eddig nem sokban különbözött Telekiétől. Azonban Bethlen szerint a folyamatnak másképp kell történnie, mint ahogy Teleki hirdette. A végcélhoz vezető utat Bethlen – szavakban – másképp határozta meg. Teleki a „keresztény társadalom érdekeinek intézményes megvédését” tűzte ki célul, ami azt jelentette, hogy túl lehet lépni a jogegyenlőség elvén, és megengedhető a zsidók törvény általi megkülönböztetése.⁴⁵ Bethlen retorikájában viszont már ekkor megjelent, hogy a zsidók visszaszorítása nem történhet a jogegyenlőség felrúgása árán. A későbbiekben szó lesz még arról, hogy vajon Bethlen ehhez a kimondott elvhez mennyire tartotta magát.

„VAN ZSIDÓKÉRDÉS”

Bethlen programbeszédét akár az általa jegyzett korszakban mindvégig érvényesülő kettős beszéd nyitányának is tarthatjuk. A Teleki-féle elgondolástól való visszalépést Bethlen azonnal egy antiszemita gondolattal követte. „Elismerem, hogy jelenleg van zsidókérdés az országban, de ennek megoldása az, hogy gazdasági téren azok lehessünk nélkülük is, amik velük együtt vagyunk. Ez őnekik is érdekük, mert abban a percben, amint nem lesznek nélkülözhetetlenek, abban a percben az összhang itt helyre fog állni. [...] És felhívom vállalatainkat is, hogy ebben a munkában nyissanak teret a keresztény fiatalság számára, mert ha ezt nem teszik, akkor azt az ellentétet, amely a nemzetben megvan velük szemben, tovább fogják vinni a jövőbe is és lehetlenné teszik itt a konszolidáció munkáját olyan mértékben, amint arra szükség van.”⁴⁶

A „zsidókérdés” létezésének elismerésével Bethlen tehát kimondta, hogy a zsidók helye a magyar társadalomban „kérdésessé” vált, s hogy a „kérdést” „meg kell oldani”. Kódolt kifejezésekkel érzékeltette, hogy a „keresztény ifjúság” a „vállalatokkal” áll szemben, a vállalatokat kimondatlanul azonosítva a zsidókkal. Más helyütt hasonló értelemben azonosította a zsidókkal a „bankokat”, s a „bankokat” a zsidókkal.⁴⁷

„NÉLKÜLÜK”

Miközben tehát Bethlen arról beszélt, hogy a törvény előtti egyenlőség elvét nem kívánja megkérdőjelezni, kimondta azt is, hogy a „zsidókat” nem tekinti a nemzeti közösség részének. (Arról, hogy a numerus clausus által bevezetett zsidókvóta a jogegyenlőséggel nem egyeztethető össze, Bethlen nem szólt.) Ugyanakkor Bethlen a zsidókvóta ellenfeleitől és általában a „zsidóságtól” azt várta el, hogy csendben, ellenkezés nélkül vegyék tudomásul a törvény fenntartását. Úgy vélte, a „zsidók” nem engedhetik meg maguknak, hogy nemzetközi fórumokon tiltakozzanak a numerus clausus ellen, mert a tiltakozás rontja az ország nemzetközi pozícióit. A parlamentben a szociáldemokratákat hazafiatlansággal vádolta azért, mert a törvény ellen tiltakoztak: „[A szociáldemokraták] ugyan kijelentik, hogy a magyar nemzet külpolitikai érdekeit szívükön viselik, azonban nem használják fel és kitérnek az elől, hogy összeköttetéseiket tényleg erre fruktifikálják. Mert bocsánatot kérek, nem térhetnének ki ez elől azzal, hogy tessék megszüntetni a numerus clausust... Ha valakinek a szülője bajban van,

akkor az ő felsegítését és lábra állítását nem kötheti feltételekhez.⁴⁸

A hazafiatlanság vádjával illetve Bethlen a magyarországi zsidó szervezeteket is, valószínűleg állítva, hogy ezek „egyetlen lépést sem tettek” a bajba jutott ország érdekében.⁴⁹ Az *Egyenlőség* főszerkesztője, Szabolcsi Lajos szerint Bethlen „valahogy úgy állította be a kérdést, mintha a magyar zsidók szinte túsok lennének itthon, kiknek sorsa aszerint javul vagy rosszabbodik, amint fajtestvérei a külföldön a revízióért küzdenek, vagy sem”.⁵⁰ Amikor pedig a Népszövetség a numerus clausus ügyét 1925-ben tárgyalásra tűzte ki, Bethlen a budapesti hitközséget arra szólította fel, hogy a magyar zsidók – azaz a sértettek – saját maguk tiltakozzanak a népszövetségi tárgyalás ellen.⁵¹

A kormányprogram szerint a zsidókérdés „megoldásának” módját Bethlen abban látta, hogy „azok lehessünk nélkülik, amik velük együtt vagyunk”. Ezzel nyilvánvalóvá tette, hogy két elkülönült népről beszél. A magyarok nevében beszélt tehát a zsidókról, akik nem számítanak a nemzet részének. Az *Egyenlőség* következő számának vezércikke *Nélkülikünk* címmel keserűen írt a programbeszédéről: „Nélkülik... velük... ők... őnekik [...] elkülönítve a nemzettől [...]. Olyan országot kell megalkotni, ahol nincs rájuk szükség [...]. Friedrich, Huszár és Teleki programja még ez volt: Ellenük. Bethlen Istváné: Nélkülik.”⁵²

„FEGYVERT KELLENE KONSTRUÁLNI”

A numerus clausus külföldi kritikusaival szemben Bethlen álláspontja egészen 1926-ig mereven elutasító volt. A törvény negyedik évében levélváltásra került sor közte és az angol zsidó vezető, Lucien Wolf között. A levelezésben Bethlen kimondta, hogy a törvény sorsát attól teszi függővé, hogy a nemzetközi diplomácia miként reagál a külhoni magyar kisebbségek panaszaira. (Feltevésünk szerint ehhez a témához tartoztak az elcsatolt területekről Magyarországra költözött polgárok kártérítési ügyei is.) A magyar kormány – írta – kizárólag abban az esetben fontolná meg a numerus clausus elleni panaszt, ha a Népszövetség napirendjére venné a külhoni magyar kisebbségek sérelmeit.⁵³ Arról, hogy vajon a magyarországi zsidók a magyar határokon belül joggal vagy jogtalanul, alappal vagy alaptalanul sérelmezik a törvényt, egyetlen szót sem szólt.

Az ún. zsidókérdésnek és ezen belül a numerus claususnak Bethlen szemében tehát fontos külpoli-

tikai vonzata volt. A numerus clausust Bethlen nem maga vezette be, hanem elődjétől, Telekitől örökölte meg. Az ellenzék soraiban néhányan azt remélték, hogy Teleki visszavonulása után Bethlen talán nem is fog mereven ragaszkodni az intézkedéshez, hiszen pragmatikus módon megegyezésre törekszik a zsidósággal. Különböző politikai és zsidó szervezetek egyre-másra adtak be javaslatokat a numerus clausus eltörlésére, ám hiába: Bethlen 1927-ig valamennyi ellenzéki javaslatot, amely a faji kvóta eltörlésére vonatkozott, elutasította, a numerus clausus fenntartását pedig „állami érdeknek” nevezte.⁵⁴ Fokozatosan kiderült, hogy Bethlen számára a numerus clausus nem csupán belpolitikai ügy volt, hanem olyan fontos eszköz, amelyet a külpolitika szolgálatába lehet állítani.

A törvény ötödik évében a Népszövetség vizsgálatot indított a diszkriminatív kvóta miatt. Bethlen ekkor kormányértekezletet hívott össze kidolgozandó, hogy a kormány milyen stratégiát kövessen. „A numerus clausus kérdéséből politikai fegyvert kell konstruálnunk és támadó fél gyanánt fellépni, mert föltétlenül szükséges, hogy ezt a kérdést politikai és morális szempontból győzelmesen vívjuk meg. [A népszövetségi vitát] politikailag ki kellene használni és valamely módon nexust teremteni a numerus clausus ügye és a magyar kisebbségek panasza között.”⁵⁵

Az *Egyenlőség* főszerkesztője helyesen fogalmazott: a numerus clausus által sújtott zsidók Bethlen politikai kombinációinak túsául estek. Sorsukat nem ők maguk határozták meg, de még csak nem is a magyarországi politikai helyzet, hanem olyan külpolitikai játszmák, amelyekre nem volt befolyásuk.

Bethlen tehát arra számított, hogy a zsidókvóta eltörlése ellenében kormánya valamilyen komoly külpolitikai engedményt tud kicsikarni a nagyhatalmaktól az elcsatolt területekkel kapcsolatban. Ez a számítás többé-kevésbé be is vált: 1927 őszén, amikor a Népszövetség közgyűlése tárgyalni készült az elcsatolt területeken kisajátított magyar földbirtokok tulajdonosainak kárpótlásáról, a londoni Lucien Wolf immár sokadszorra panaszt tett a Népszövetségnél a numerus clausus zsidókvótája miatt.

Wolf akciója nyomán különleges külpolitikai helyzet állt elő. A Népszövetség mindkét magyar vonatkozású ügyet felvette a következő, decemberi tanácsülés napirendjére. Napirenden szerepelt tehát egyfelől Magyarországgal szemben a numerus clausus zsidó sértettjeinek ügye, és másfelől Romániával szemben a magyar sértettek ügye. Az egyikben a magyar kormányt panaszolták be, a má-

sikban a magyar kormány volt a panaszos. A Bethlen-kormány kényszerhelyzetbe került. Ha azt akarta, hogy a kártérítési ügyben kedvező fordulat álljon be, nem engedhette meg magának, hogy a numerus clausus ügyében ugyanezen a tanácsülésen a Népszövetség elmarasztalja.

Ekkor Bethlen hirtelen fordulattal bejelentette, hogy a kormány módosítja a numerus clausus-törvényt: törli a zsidókvótát lehetővé tévő harmadik paragrafust, amely az egyes „népfajok és nemzetiségek” arányát a felsőoktatásban az illető „népfajnak” vagy „nemzetiségnek” az össznépességben betöltött arányában maximálta. Ezzel a lépéssel „a kormány azt kívánja elkerülni – mondta a miniszterelnök –, hogy a magyar delegátusok a Népszövetségi Tanács decemberi ülészakán a numerus clausus kérdése miatt esetleg kényelmetlen helyzetbe kerüljenek”.⁵⁶ Ezért tehát a magyar kormány kész arra, hogy kiküszöbölje „azokat az intézkedéseket, amelyek a magyar állampolgárok egy részénél már évek óta igen nagy visszatetszést és ellen-szenvet váltottak ki”.⁵⁷ Az egyetemek utasítást kaptak, hogy az addiginál fél százalékkal (!) több zsidó hallgatót vegyenek fel.

A miniszterelnök kezdeményezése saját pártjában is meglepetést okozott, de Bethlen személyes nyomására a kormányzó párt végül megszavazta a módosítás tervét.⁵⁸ Bethlen sikerrel járt: a Népszövetség a decemberi ülés napirendjéről törölte a magyar numerus clausus ügyét.

Számos kortárs, köztük Szabolcsi Lajos, az *Egyenlőség* főszerkesztője is igyekezett magyarázatot találni arra, hogy vajon Bethlen miért nem lépett korábban a numerus clausus ügyében, noha a radikális antiszemitizmus egyéb megnyilvánulásait igyekezett leszerelni. Emlékiratai szerint egyszer, amikor az ő jelenlétében Bethlennek valaki megemlítette a numerus clausust, Bethlen csak „legyintett, mert az ő nagy horizontokra berendezkedett látása észre sem vette a numerus clausus sötéttségét itt a magyar életben”.⁵⁹

Mások szerint a kvóta fenntartása voltaképpen megfelelt Bethlen zsidókkal kapcsolatos véleményének és terveinek, még akkor is, ha a numerus clausus bevezetésének idején nem ő volt a miniszterelnök. Romsics Ignác ennél is messzebbre megy. Értelmezése szerint Bethlen „kifejezetten szükségesnek” tartotta a numerus clausust, mert a zsidóság „kiegyezés utáni térnyerését és a keresztény középosztály »térvesztését« a magyar társadalomfejlődés súlyos anomáliájának tartotta”.⁶⁰ Romsics értelmezését Bethlen zsidókérdéssel kapcsolatos nyilatkozatai sok vonatkozásban alátámasztják. Akkor viszont azt nehéz megérteni, hogy Bethlen

a zsidó tulajdonban lévő bank- és ipari tőke tulajdonosai ellen miért nem kezdeményezett semmiféle olyan intézkedést, amely meggyengíthette volna ezek pozícióját. Sőt, a húszas évek elejének adó- és vámpolitikája kifejezetten kedvezett annak az ipari és banktőkének, amelynek tulajdonosai között magas volt a zsidók aránya.

Szabolcsi Lajos beszámolója szerint a „zsidó nagytőke” már 1921-ben felesküdt Bethlenre.⁶¹ Romsics is kiemeli, hogy Bethlen Tisza Istvánhoz hasonlóan folyamatosan jó viszonyt ápolt a zsidó nagytőke reprezentánsaival; báró Korányi Frigyes személyében miniszterei közé zsidó származásút is meghívott. De megemlíthetnénk Walko Lajost is. Walko, a zsidó Weiss család tagjának, a Kereskedelmi Bank vezérigazgatójának, Weiss Fülöpnek a veje, Bethlen kormányában a húszas évek elején kereskedelemügyi miniszter, 1925 és 1930 között pedig külügyminiszter volt.⁶²

Bethlen politikai felfogásában tehát nem volt el-
lentmondás a zsidó nagytőkével fenntartott jó viszony és a zsidó kis- és középpolgárságot sújtó egyetemi zsidókvóta között. Bizonyára jól tudta, hogy a „zsidóság” éppúgy nem alkot monolit társadalmi tömböt, ahogy a „magyarság” sem. Miközben a módos zsidókkal jó viszonyt tartott fenn, a kevésbé módos zsidók elleni intézkedéseket megengedhetőnek, sőt, kívánatosnak tartotta. Álláspontja a numerus claususról lényegében nem különbözött a fajvédőkétől: a törvény szerinte a keresztény középosztály „életösztonének” megnyilvánulása volt. Amint Romsics írja, a numerus clausust Bethlen „...olyan szükséges eszköznek vélte, amelynek segítségével a keresztény középosztály gyermekei, akik a történelmi tradíciónak megfelelő fajiságot képviselik, [...] a nemzetnek újból vezetői lesznek.”⁶³

A numerus clausus 1928-as bethleni reformja – a faji és nemzetiségi kvóta eltörlése a numerus clausus-törvényből – az első pillanattól kezdve kétértelmű és törékeny volt. Bethlen nemcsak taktikai megfontolásból hangsúlyozta, hogy a módosításra külső nyomásra, a Népszövetség pressziója miatt került sor, hanem azért is, mert el akarta kerülni annak látszatát, hogy a módosítással elvben egyetértene. Bethlen és kultuszminisztere, Klebelsberg Kunó a módosítást eleve kétértelműnek szánta, és a törvény mögött lévő politikai szemlélet vonatkozásában igazán komoly fordulatot egyikük sem kívánt elérni. A módosítás célja nem a diszkrimináció felszámolása volt, hanem a Népszövetség megbékítése. Klebelsberg kultuszminiszter ezt világosan meg is fogalmazta egy Bethlennek írott bizalmas levelében. A módosítás célja nem az, „...hogy a zsidó

egyetemi hallgatók ezreit megint nyakára bocsásuk a nemzetnek, hanem [...] hogy bizonyos racionális enyhítésekkel az intézmény [azaz a numerus clausus] lényegét megmentsük”.⁶⁴

A módosítást Bethlen olyan kényszerintézkedésnek állította be, amelyet az országra külföldi hatalmak erőltettek rá, amely tehát nem az ország vezetőinek belső meggyőződéséből fakad. Világosan elmondta, hogy a módosítás ügyében „...nem játszik [...] hamis játékot. Azok a remények, amelyeket bizonyos liberális körök a módosításhoz fűznek, a praxisban bizonyos csalódással fognak járni. Elégedjék meg a magyar zsidóság egyelőre azzal, hogy a rá nézve sérelmes rendelkezéseket, azokat, amelyeket sárga foltnak érzett, kitörli a kormány, s ezért vállalja is nyíltan a felelősséget, a többit pedig bízzák a jövőre.”⁶⁵

A zsidók korlátozásának elvi célját Bethlen az 1928-as módosítás során sem adta fel. Amint mondta, a törvény „intencióját” és „szociálpolitikai jelentőségét” a módosítás után is meg kell őrizni. Ezt az elvi célt Bethlen még akkor sem adta fel, amikor tíz év múltán, 1937-ben – immár ellenzékéből – a zsidótörvények bevezetése ellen emelt szót a parlamentben. Még ekkor is megerősítette, hogy a zsidók korlátozásának eszméjével elvben egyetért, hogy „nyíltan és őszintén” kell beszélni arról, hogy az országban „van zsidókérdés”, amelyet ha nem is a hitleri módszerekkel, de „bölcs” és „okos” eszközökkel „kezelni kell”.⁶⁶

Az 1928-as módosítás tehát inkább felszíni és látványos, semmint valóságos fordulat volt. Noha négy éven át évi egy-két százalékkal nőtt a felvett zsidó jelentkezők aránya, valójában az egyetemi diszkriminációt csak papíron szüntették meg, és a valódi jogegyenlőséget nem állították helyre. Hóman Bálint kultuszminiszter megfogalmazásában a zsidók korlátozása 1928-ban valójában csak „alaki hatállyal” szűnt meg, a zsidók korlátozását pedig most már törvény helyett közvetlen miniszteri utasításokkal lehetett továbbfolytatni. A zsidókvóta helyére bekerült foglalkozási kvóta pedig lehetővé tette, hogy az egyetemi felvételi bizottságok továbbra is diszkriminatív módon járjanak el.

A numerus clausus 1928-as módosításának fényében Bethlen miniszterelnöki korszakának antiszemitizmusáról ellentmondásos kép rajzolódik ki. Bibó Istvánnak igaza lehet abban, hogy a numerus clausus zsidókvótája által bevezetett jogfosztást sem Bethlen, sem kortársainak többsége nem tekintette olyan súlyú lépésnek, mint amilyen súlyosnak ezek a későbbi évtizedekben bizonyultak. Az a „történelmi tapasztalat” – mondja Bibó –, hogy a jogegyenlőség felszámolása „nagyon könnyen átmege a zsi-

dók üldözésébe és gyilkolásába”, ebben a korban még „csak a zsidók idegeibe volt beírva, a többiek számára ennek semmi különös meggyőző ereje nem volt”.⁶⁷ Persze, nem állíthatjuk, hogy a zsidókvóta hívei között fel sem merült, hogy a numerus clausus bevezetése zsidóüldözéshez fog vezetni. A kvóta szellemi atyja, Prohászka Ottokár püspök a nemzetgyűlésben 1920 őszen a törvény vitájában maga utalt rá, hogy „lehet”, hogy a törvény „elfajulhat”, és zsidóüldözésbe csaphat át.⁶⁸ Az Ébredő Magyarok parlamenti képviselője, Budaváry László pedig egy olyan átfogó zsidótörvényre tett indítványt, amely szerint az egyetemi zsidókvótát a gazdasági és társadalmi élet valamennyi területére ki kellett volna terjeszteni. Megvonta volna a zsidók politikai jogait, továbbá a földtulajdonlás és -bérlés jogát, elkobozta volna a zsidók kezében lévő ingatlanokat egy házon felül, megtiltotta volna a zsidók betelepülését, kitoloncolta volna az 1914 óta bevándorolt zsidókat, vagyonukat megváltás nélkül elkobozta volna. Zsidókvótát vezetett volna be minden iskolában, közhivatalban, gyárban, üzemben, bankban, államosította volna a színházak egy részét, más részükre nézve megtiltotta volna, hogy a színházak élén zsidó álljon, betiltotta volna a zsidó iskolákat, és elrendelte volna, hogy az újságok vezető tisztviselői nem lehetnek zsidók. Állami megrendeléseket és állami engedélyhez kötött kereskedelmi engedélyt kizárólag „keresztény” vállalkozóknak juttatott volna. Az 1941-es harmadik zsidótörvényt megelőlegezve megtiltotta volna, hogy „zsidó személyes szolgálatára keresztény cselédet (szolga, szakács, kocsis, inas stb.)” alkalmazzon.⁶⁹

Bethlen ezeket a nézeteket nem osztotta, sőt, a harmincas évek végén – immár ellenzékéből – határozottan tiltakozott a zsidótörvények ellen, amelyek szinte pontról pontra vezették be az Ébredő Magyarok 1920-as javaslatának jó részét. A numerus clausus által állami politikává emelt, intézményesített antiszemitizmus ellen viszont Bethlennek nem volt kifogása, hiába esett sérelem a jogegyenlőség elvén vallási és származási alapon.⁷⁰

JEGYZETEK

- ¹ SZABOLCSI Lajos, *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1951)*, Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993, 334.
- ² ZSOLT Béla, *Kőért kenyér. Vezércikkek*, Budapest, Szerző kiadása, 1939, 18. A cikk eredetileg a *Magyar Hírlap* című újságban jelent meg 1929. április 21-én.
- ³ Sándor Pál beszéde, *Nemzetgyűlési Napló, 1922, XVIII.* kötet, 381. (1924. január 4.)

- ⁴ *Egyenlőség*, 1922. október 7., 8.
- ⁵ ZSOLT, *i. m.*, 19.
- ⁶ „Az ország helyzetéről, a kormány felelősségéről s az aktív külpolitikáról”. Bethlen István beszéde Balasgyarmaton, 1923. október 28-án, in *Bethlen István gróf beszédei és írásai*, Első kötet, Budapest, Genius, 1933, 316.
- ⁷ BETHLEN, *i. m.*, 13.
- ⁸ Uo., 316.
- ⁹ *Bethlen István emlékirata, 1944*, szerk. ROMSICS Ignác – BOLZA Ilona, Budapest, Zrínyi, 1988, 128.
- ¹⁰ ROMSICS Ignác, *Bethlen István. Politikai életrajz*, Budapest, Osiris, 2005, 33.
- ¹¹ ABLONCZY Balázs, Teleki Pál és Bethlen István, a jövő politikusai, *História*, 2008/9, <http://www.historia.hu/userfiles/files/2008-09/Ablonczy.pdf>, letöltve 2020. július 11.
- ¹² Idézi ROMSICS Ignác, Bethlen István antiszemitizmusa és a Horthy-korszak zsidópolitikája, *Mozgó Világ*, 2014/5, 16.
- ¹³ BETHLEN István, Emlékbeszéd gróf Károlyi Sándor felett, in Uő, *Válogatott politikai írások és beszédek*, szerk. ROMSICS Ignác, Budapest, Osiris, 2000, 102.
- ¹⁴ *Képviselőházi Napló, 1910*, III. kötet, 317. (1911. január 3.)
- ¹⁵ ROMSICS Ignác, Bethlen István antiszemitizmusa és a Horthy-korszak zsidópolitikája, id. kiad., 16.
- ¹⁶ SZABÓ Miklós, *Az újkonzervatívizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*, Budapest, Új Mandátum, 2003, 302.
- ¹⁷ BIBÓ István, Zsidókérdés Magyarországon 1944 után, in Uő, *Válogatott tanulmányok, 1945–1949*, Budapest, Magvető, 1986, 719.
- ¹⁸ BETHLEN István, *Válogatott politikai írások és beszédek*, id. kiad., 161.
- ¹⁹ „A többségi párt egységéről, a jogrendről, egyes külpolitikai kérdésekről. (Indemnitási Javaslat 1923 II-ik felére)” 1923. július 27. BETHLEN, *i. m.*, 295.
- ²⁰ Uo., 156.
- ²¹ *Képviselőházi Napló, 1910*, XL. kötet, 296. (1918. július 5.)
- ²² BIBÓ, *i. m.*, 706. (Kiemelések az eredetiben.)
- ²³ ROMSICS–BOLZA (szerk.), *i. m.*, 126.
- ²⁴ ROMSICS, *Bethlen István. Politikai életrajz*, id. kiad., 134. Romsics kiemeli, hogy Bethlen a szélsőjobboldali-antiszemita platformon álló Friedrich-kormánytól jó ideig távol tartotta magát (uo., 138.).
- ²⁵ Uo., 165–166.
- ²⁶ Uo.
- ²⁷ A történetről Ereky Károly keresztényszocialista képviselő számolt be a Nemzetgyűlésben. *Nemzetgyűlési Napló, 1920*, IV. kötet, 542. (1920. augusztus 18.)
- ²⁸ KOVÁCS M. Mária, *Törvénytől sújtva. A numerus clausus története Magyarországon, 1920–1945*, Budapest, Napvilág, 2012, 81.
- ²⁹ *Nemzetgyűlési Napló, 1922*, XV. kötet, 176. (1923. július 27.).
- ³⁰ Bethlen István beszéde, uo.
- ³¹ ROMSICS–BOLZA (szerk.), *i. m.*, 128.
- ³² KOVÁCS, *i. m.*
- ³³ Az 1921 februárjában hozott minisztertanácsi döntést idézi ABLONCZY Balázs, *Teleki Pál*, Budapest, Osiris, 2005, 181. Később a gyakorlatban a zsidó munkásszázadok nem sokáig működtek, mert a békeszerződés megtiltotta a sorozást. A hadiszállításokkal kapcsolatos „faji” adatok bejelentéséről lásd SZABOLCSI, *i. m.*, 323.
- ³⁴ MTI Hírkiadás, 1920. október 11., 8. A rendeleti módszerrel bevezetett középiskolai numerus clausust négy év múltán eltörölték.
- ³⁵ SZABOLCSI, *i. m.*, 323.
- ³⁶ 4352/1920. BM sz. rendelet.
- ³⁷ Aki Érsekújvárt született, az már külföldi, ha izraelita nemzetiségű, *Egyenlőség*, 1922. január 28.
- ³⁸ UNGVÁRY Krisztián, *A Horthy-rendszer mérlege. Diskrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*, Pécs–Budapest, Jelenkor–OSZK, 2013, 101, 104. A moziengedélyek elvonása a 8454/1920. ME sz. rendelet alapján történt. Bár a zsidó vállalkozókkal kapcsolatos adatok 1922-ből valók, az intézkedések túlnyomó többsége a Teleki-kormány alatt történt. Lásd még SZABOLCSI, *i. m.*, 329.
- ³⁹ UNGVÁRY, *i. m.*, 103.
- ⁴⁰ Uo., 104.
- ⁴¹ SZABOLCSI, *i. m.*, 307.
- ⁴² Teleki antiszemitizmusáról első miniszterelnöksége idején lásd ABLONCZY, *i. m.*, 146.
- ⁴³ *Bethlen István gróf beszédei és írásai, Első kötet*, Budapest, Genius, 1933, 157.
- ⁴⁴ Uo., 161.
- ⁴⁵ ABLONCZY, *i. m.*, 172.
- ⁴⁶ *Bethlen István gróf beszédei és írásai, Első kötet*, id. kiad., 161.
- ⁴⁷ Uo., 316.
- ⁴⁸ *Nemzetgyűlési Napló, 1922*, IX. kötet, 167. (1923. január 25.)
- ⁴⁹ SZABOLCSI, *i. m.*, 354.
- ⁵⁰ Uo., 352–353.
- ⁵¹ KOVÁCS, *i. m.*, 184.
- ⁵² *Egyenlőség*, 1921. április 25.
- ⁵³ Bethlen István levele Lucien Wolfnak, 1924. november 12. Archives de la Société des Nations, Section 41, D 17190.
- ⁵⁴ SZABOLCSI, *i. m.*, 353.
- ⁵⁵ MNL OL, K58, 46. csomó, Feljegyzések a „Numerus Clausus ügyében gróf Bethlen István Miniszterelnök úr Őexcellenciája elnökletével 1925. évi november hó 12-én tartott bizalmas megbeszélésekről.”
- ⁵⁶ MTI lapszemle, 1927. november 17., 12. <http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx#>, letöltve 2016. február 2.
- ⁵⁷ MTI Lapszemle, 1927. október 20., 9. <http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx#>, letöltve 2016. február 2.
- ⁵⁸ KOVÁCS, *i. m.*, 144 skk.

- ⁵⁹ SZABOLCSI, *i. m.*, 349.
⁶⁰ ROMSICS, *Bethlen István. Politikai életrajz*, id. kiad., 156.
⁶¹ SZABOLCSI, *i. m.*, 342. Szabolcsi név szerint Kohner Adolfot, Vészi Józsefet, Székely Ferencet, Vida Jenőt és Dési Gézátt említette.
⁶² ROMSICS, *i. m.*, 212–213.
⁶³ Uo., 201.
⁶⁴ *Bethlen István titkos iratai*, szerk. SZINAI Miklós – SZŰCS László, Budapest, Kossuth, 1972, 257.
⁶⁵ Az értekezés november 17-én volt. MTI lapszemle, 1927. november 18. 13. <http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx>, letöltve 2016. február 2.
⁶⁶ *Képviselőházi Napló 1935*, XIII. kötet, 64–65. (1937. május 11.); ROMSICS, *i. m.*, 271–272.
⁶⁷ BIBÓ, *i. m.*, 632.
⁶⁸ *Nemzetgyűlési Napló, 1920*, V. kötet, 344. (1920. szeptember 16.)
⁶⁹ Budapest, 1920. évi július hó 28-án. Beadja: Budaváry László s. k., nemzetgyűlési képviselő. *Nemzetgyűlési Irományok, 1920*, III. kötet, 338–339.
⁷⁰ ROMSICS, *i. m.*, 272.

A Tanulmányok a holokausztról *sorozatban* (2001–2021) megjelent írások

1.

Összesített tartalom a kötetek sorrendjében

I. KÖTET

Balassi Kiadó, 2001

- Randolph L. Braham: Magyarország keresztény egyházai és a holokauszt
 Róbert Péter: A holokauszt a magyar sajtóban
 Földes Anna: A holokauszt a magyar (próza)irodalom tükrében
 Karsai László: Új magyar egyetemi és középiskolai tankönyvek a holokausztról
 Varga László: A holokauszt és a rendszerváltás Magyarországon
Függelék (összeállította Karsai László)
 Fontosabb zsidó tárgyú törvények és rendeletek Magyarországon (1849–2000)
 Kronológia

II. KÖTET

Balassi Kiadó, 2002

- Frojimovics Kinga: Zsidó hitközségi szervezet Magyarországon 1944-ben. A három vallási irányzat szervezeti és demográfiai jellemzőiről
 Nagy Varga Rita: Teológia és antiszemitizmus. Milleniumelmélet a magyarországi egyházi képviselők parlamenti hozzászólásaiban (1840–1941)
 Vági Zoltán: Endre László. Fajvédelem és bürokratikus antiszemitizmus a közigazgatási gyakorlatban 1919–1944
 Hegyi Ágnes: Információáramlás az információkorlátozás idején a holokauszt erdélyi dokumentumai alapján

- Csösz László: „Keresztény polgári érdekek sérelme nélkül...”. Gettószítás Szolnokon 1944-ben
 Molnár Judit: „Hazafias tisztelettel”. Zsidók és nem zsidók Pécsen a holokauszt idején
 Orbánné Szegő Ágnes: A gyöngyösi zsidóság története a középkortól a holokausztig

III. KÖTET

Balassi Kiadó, 2004

- Balog Iván: A magyar holokauszt és Bibó *Zsidókérdés*-tanulmánya
 Bodó Kinga: Auschwitz a túlélők irodalmi műveiben
 Tibori Szabó Zoltán: Csík vármegye zsidósága a betelepüléstől a megsemmisítésig
 Hegyi Ágnes: Dész zsidó közösségének virágzása és hanyatlása
 Simko Balázs – Végső István: A kiskunhalasi zsidók története 1938 és 1945 között
 Kovács Tamás: A kaposvári zsidóság a vészkorszakban

IV. KÖTET

Presscon Kiadó, 2006

- Gidó Attila: Jogkorlátozás, kirekesztés és antiszemitizmus Kolozsváron (1918–1940)
 Varga Krisztina: Képviselőházi viták a zsidókérdésben 1942 őszétől 1944 márciusáig
 Ungváry Krisztián: A zsidótörvények végrehajtása
 Varga László: A „Jaross-listák”. Történelmi áttekintés

Várnai Ágnes: A Fővárosi Múzeumtól a Szépművészeti Múzeumig – Csánky Dénes emlékiratait alapján
 Dunai Andrea: Kárpótlás, devizabevétel, diplomácia
 Szalai Ágnes: A magyarországi kommunista diktatúra zsidó áldozatai (1949–1954)
 Vásárhelyi Mária: A holokauszt a családtörténetekben
 Kovács András: A holokauszt emlékezete és a magyar társadalom: A holokauszt-múzeum fogadtatása a magyar közvéleményben

V. KÖTET***Balassi Kiadó, 2011***

Sulyok Izabella: Teleki Pál és Bethlen István a zsidókérdésről
 Zakar József: Fajvédők az 1920-as évek Magyarországon
 Randolph L. Braham: A tengelyhatalmak szövetséges államai és a holokauszt. Összehasonlító áttekintés
 Randolph L. Braham: Mentőakciók Magyarországon: mítoszok és valóság
 Randolph L. Braham: Magyar, német és zsidó számítások és elszámítások a holokauszt utolsó szakaszában
 Tibori Szabó Zoltán: Auschwitz-jegyzőkönyvek: kikhez jutottak el, és mikor?
 Mose Golan: A magyarországi holokauszt az Eichmann-per tükrében
 Baki Attila: Az ipolysági zsidók és a holokauszt
 Vörös István Károly: Mohácsiak. Egy Duna menti kisváros zsidó lakosainak tragédiája
 Dunai Andrea: *Displaced Persons*. Magyar zsidó „hontalanok” a nyugati megszállási övezetekben
 Dosztál Diána Edit: A magyar holokauszt a túlélők visszaemlékezéseinek tükrében

VI. KÖTET***Múlt és Jövő Kiadó, 2014***

Nagy Enikő Orsolya: Mit tudhatott az észak-erdélyi magyar lakosság a zsidóellenes intézkedésekről? A kolozsvári magyar sajtó (1940–1944) összehasonlító vizsgálata
 Ádám István Pál: A házmesterek szerepe a magyar holokausztban
 Baki Attila: Bars és Hont k. e. e. vármegye zsidósága és a holokauszt (1938–1945)
 Randolph L. Braham: A holokauszt Észak-Erdélyben
 Bársony Péter: A vészkorszak magyar muzsikusi áldozatai
 Pap Eliza: Zsidósors Kiskunmajsán
 Randolph L. Braham: A magyarországi holokauszt bonctani vizsgálata: az okok egy lehetséges magyarázata
 Sulyok Izabella: A „zsidókérdés megoldása” a III. (szombathelyi) csendőrkörületben lezajlott népbíró-sági perekben
 Végső István: Főispánok a népbíróságok előtt

VII. KÖTET***Múlt és Jövő Kiadó, 2016***

Jakab Attila: A magyarországi keresztény média a zsidótörvények idején (1938–1942)
 Nagy Enikő Orsolya: A dési sajtó antiszemitizmusa és antiszemitái (1940–1944)
 Ungváry Krisztián: Mesterterv? A deportálások döntési mechanizmusa
 Regina Fritz: Mindennapi élet a magyar gettóban
 Gellért Ádám: Csatári László és az 1944-es kassai deportálások
 Pap Eliza: A keceli zsidók története
 Békés Vera – John Christopher Perry: Ellenálló képesség és sérülékenység. Holokauszt túlélők pszichológiai megküzdési módjai
 Dunai Andrea: Meghurcolt műtárgyak. Az 1944-es kiszállítás és az első restitúció

VIII. KÖTET***Múlt és Jövő Kiadó, 2017***

Lakatos Artur: Az észak-erdélyi holokauszt és a keresztény egyházak. A román ortodox egyház
 Molnár Judit: Zsidótlantás a déli határsávban 1944-ben
 Tóth Vilmos: Az ecsédi zsidóság története
 Ungváry Krisztián: A Nyugati Megszálló Csoport közreműködése a holokausztban
 Huhák Heléna: Magyar deportáltak életútjai a felszabadulástól a „fél-szabadságon” át a hazatérésig
 Lőwy Dániel: A vészkorszak kolozsvári tanúságtévői
 Marciszovszky Anna: A látás igazsága, az igazság látása.
 Charlotte Delbo: irodalom mindenek előtt és után
 Szécsényi András: Holokauszt-reprezentáció a Kádárkorban. A hatvanas évek közéleti és tudományos diskurzusának emlékezetpolitikai vetületei

IX. KÖTET***Múlt és Jövő Kiadó, 2018***

Demeter Emőke: A háromszéki zsidók ellen elkövetett atrocitások sajtó- és levéltári anyagok tükrében (1940–1944)
 Nagy Enikő Orsolya: Máramaros vármegye zsidótlantása a helyi magyar sajtó tükrében
 Bock Julia: Magyar zsidó egészségügyi szakemberek a holokauszt árnyékában
 Békés Vera – John Christopher Perry – Claire J. Starrs: Mi magyarázza a társadalmi trauma túlélőinek ellenálló képességét? Holokauszt- és egyéb narratívák megküzdési stratégiáinak elemzése három eset bemutatásán keresztül
 Huhák Heléna: Bergen-Belsen a deportált magyar zsidók élettörténeteiben. A túlélők elbeszéléseinek helyközpontú vizsgálata
 Klacsmann Borbála: Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága és a holokauszt túlélőinek kárpótlása Magyarországon 1945–1948

X. KÖTET***Múlt és Jövő Kiadó, 2019***

- Harsányi László: „Őrségváltás” a kultúra területén.
A művészeti kamarák 1938–1944
- Szita Szabolcs: A deportálás magyarországi történetéből, 1944. A vasúti kiszállítás Auschwitz-Birkenauban
- Böröcz László: Waldsee 1944. A holokauszt ábrázolásának egy lehetséges útja
- Molnár Judit: Az embertelenség precizitása. Csendőreljelentések Ferenczy Lászlónak a szolnoki zsidó gyűjtőtáborról
- Vadas Henrietta: A Csík vármegyei zsidók sorsa a helyi sajtó tükrében
- Szécsényi András: Felszabadult magyar deportáltak Svédországban. Rehabilitáció, menekültkérdés, emigráció, hazatérés, 1945–1946
- Olosz Levente: Antiszemitizmus Erdélyben a holokauszt után
- Forrás-Biró Aletta – Kovács András: A holokauszt feldolgozása a mai magyar iskolákban
- Randolph L. Braham: A holokauszt Magyarországon. Kritikai elemzés

XI. KÖTET***Múlt és Jövő Kiadó, 2021***

- Molnár Judit: Búcsú a Mestertől és sorozatától
- Nagyi Enikő Orsolya: Az erdélyi zsidó sajtókiadványok bibliográfiája 1860-tól napjainkig

- Kovács M. Mária: Bethlen István a zsidókérdésről, a numerus claususról és a zsidótörvényekről
- Margittai Linda: „Őrségváltás” a Délvidéken, 1941–1944: etnikai diszkrimináció és árjásítás az iparban és a kereskedelemben
- Darvas Boróka: Zsidóellenes atrocitások sajtórepresentációja. Maros-Torda és Udvarhely vármegyei magyar nyelvű újságok összehasonlító vizsgálata (1940–1944)
- Vákár Zsanett-Krisztina: Zsidóellenes intézkedések kommunikálása a sajtóban. A Szatmár vármegyei magyar sajtó (1940–1944) összehasonlító vizsgálata
- Harkai Ágnes: Csanád egyházmegye püspökei és a „zsidókérdés”, 1938–1945
- Nagy V. Rita: Félelem a zsidó áttérőktől a református egyházban, 1941–1944
- Paksy Zoltán: A vármegyei törvényhatóságok kezdeményezése a jobboldali diktatúra és az egypártrendszer kiépítésére Magyarországon a német megszállás után
- Pap Eliza: Zsidósors Újpesten
- Molnár Judit: „Korbácsolás, éhezés, piszoktenger”. A magyar holokauszt és Farkas István utolsó napjai
- Vörös István Károly: „Isten nevében”. A pécsi zsidók vagyionának sorsa a vészidőszak után
- Tibori Szabó Zoltán: Randolph L. Braham búcsúelőadása
- Karsai László: Szabálytalan életrajzi beszélgetés a nyolcvanéves Randolph L. Braham professz-szonnal
- Karsai László: Randolph L. Braham (1922–2018)

2.**A sorozatban megjelent tanulmányok a szerzők ábécérendjében**

Ádám István Pál: A házmesterek szerepe a magyar holokausztban	VI	Bodó Kinga: Auschwitz a túlélők irodalmi műveiben	III
Baki Attila: Az ipolysági zsidók és a holokauszt	V	Böröcz László: Waldsee 1944. A holokauszt ábrázolásának egy lehetséges útja	X
Baki Attila: Bars és Hont k. e. e. vármegye zsidósága és a holokauszt (1938–1945)	VI	Braham, Randolph L.: Magyarország keresztény egyházai és a holokauszt	I
Balog Iván: A magyar holokauszt és Bibó <i>Zsidókérdés</i> -tanulmánya	III	Braham, Randolph L.: A tengelyhatalmak szövetséges államai és a holokauszt.	
Bársony Péter: A vészidőszak magyar muzsikusi áldozatai	VI	Összehasonlító áttekintés	V
Békés Vera – John Christopher Perry: Ellenálló képesség és sérülékenység. Holokauszt túlélők pszichológiai megküzdési módjai	VII	Braham, Randolph L.: Magyar, német és zsidó számítások és elszámítások a holokauszt utolsó szakaszában	V
Békés Vera – John Christopher Perry – Claire J. Starrs: Mi magyarázza a társadalmi trauma túlélőinek ellenálló képességét? Holokauszt- és egyéb narratívák megküzdési stratégiáinak elemzése három eset bemutatásán keresztül	IX	Braham, Randolph L.: Mentőakciók Magyarországon: mítoszok és valóság	V
Bock Julia: Magyar zsidó egészségügyi szakemberek a holokauszt árnyékában	IX	Braham, Randolph L.: A holokauszt Észak-Erdélyben	VI
		Braham, Randolph L.: A magyarországi holokauszt bonctani vizsgálata: az okok egy lehetséges magyarázata	VI

Braham, Randolph L.: A holokauszt Magyarországon. Kritikai elemzés	X	Karsai László: Szabálytalan életrajzi beszélgetés a nyolcvanéves Randolph L. Braham professzorral	XI
Csász László: „Keresztény polgári érdekek sérelme nélkül...”. Gettósítás Szolnokon 1944-ben	II	Klacsman Borbála: Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága és a holokauszt túlélőinek kárpótlása Magyarországon 1945–1948	IX
Darvas Boróka: Zsidóellenes atrocitások sajtórepresentációja. Maros-Torda és Udvarhely vármegyei magyar nyelvű újságok összehasonlító vizsgálata (1940–1944)	XI	Kovács András: A holokauszt emlékezete és a magyar társadalom: A holokausztmúzeum fogadtatása a magyar közvéleményben	IV
Demeter Emőke: A háromszéki zsidók ellen elkövetett atrocitások sajtó- és levéltári anyagok tükrében (1940–1944)	IX	Kovács András <i>lásd még</i> Forrás-Biró Aletttal közös írását	
Dosztál Diána Edit: A magyar holokauszt a túlélők visszaemlékezéseinek tükrében	V	Kovács M. Mária: Bethlen István a zsidókérdésről, a numerus claususról és a zsidótörvényekről	XI
Dunai Andrea: Kárpótlás, devizabevétel, diplomácia	IV	Kovács Tamás: A kaposvári zsidóság a vészorkorszakban	III
Dunai Andrea: <i>Displaced Persons</i> . Magyar zsidó „hontalanok” a nyugati megszállási övezetekben	V	Lakatos Artur: Az észak-erdélyi holokauszt és a keresztény egyházak. A román ortodox egyház	VIII
Dunai Andrea: Meghurcolt műtárgyak. Az 1944-es kiszállítás és az első restitúció	VII	Lőwy Dániel: A vészorkorszak kolozsvári tanúságtevői	VIII
Forrás-Biró Aletta–Kovács András: A holokauszt feldolgozása a mai magyar iskolákban	X	Marcziszovszky Anna: A látás igazsága, az igazság látása – Charlotte Delbo: irodalom mindennek előtt és után	VIII
Földes Anna: A holokauszt a magyar (próza)irodalom tükrében	I	Margittai Linda: „Őrségváltás” a Délvidéken, 1941–1944: etnikai diszkrimináció és árjásítás az iparban és a kereskedelemben	XI
Fritz, Regina: Mindennapi élet a magyar gettóknban	VII	Molnár Judit: „Hazafias tisztelettel”. Zsidók és nem zsidók Pécsen a holokauszt idején	II
Frojimovics Kinga: Zsidó hitközségi szervezet Magyarországon 1944-ben. A három vallási irányzat szervezeti és demográfiai jellemzőiről	II	Molnár Judit: Zsidótlanítás a déli határsávban 1944-ben	VIII
Gellért Ádám: Csatári László és az 1944-es kassai deportálások	VII	Molnár Judit: Az embertelenség precizítása. Csendőrijelentések Ferenczy Lászlónak a szolnoki zsidó gyűjtőtáborról	X
Gidó Attila: Jogkorlátozás, kirekesztés és antiszemitizmus Kolozsváron (1918–1940)	IV	Molnár Judit: „Korbácsolás, éhezés, piszoktenger”. A magyar holokauszt és Farkas István utolsó napjai	XI
Golan, Mose: A magyarországi holokauszt az Eichmann-per tükrében	V	Molnár Judit: Búcsú a Mestertől és sorozatától	XI
Harkai Ágnes: Csanád egyházmegye püspökei és a „zsidókérdés”, 1938–1945	XI	Nagy Varga Rita: Teológia és antiszemitizmus. Millenniumelmélet a magyarországi egyházi képviselők parlamenti hozzászólásaiban (1840–1941)	II
Harsányi László: „Őrségváltás” a kultúra területén. A művészeti kamarák 1938–1944	X	Nagy V. Rita: Félelem a zsidó áttérőktől a református egyházban, 1941–1944	XI
Hegyi Ágnes: Információáramlás az információkorlátozás idején a holokauszt erdélyi dokumentumai alapján	II	Nagy Enikő Orsolya: Mit tudhatott az észak-erdélyi magyar lakosság a zsidóellenes intézkedésekről? A kolozsvári magyar sajtó (1940–1944) összehasonlító vizsgálata	VI
Hegyi Ágnes: Dés zsidó közösségének virágzása és hanyatlása	III	Nagy Enikő Orsolya: A dési sajtó antiszemitizmusa és antiszemitái (1940–1944)	VII
Huhák Heléna: Magyar deportáltak életútjai a felszabadulástól a „fél-szabadságon” át a hazatérésig	VIII	Nagy Enikő Orsolya: Máramaros vármegye zsidótlanítása a helyi magyar sajtó tükrében	IX
Huhák Heléna: Bergen-Belsen a deportált magyar zsidók élettörténeteiben. A túlélők elbeszéléseinek helyközpontú vizsgálata	IX	Nagy Enikő Orsolya: Az erdélyi zsidó sajtókiadványok bibliográfiája 1860-tól napjainkig	XI
Jakab Attila: A magyarországi keresztény média a zsidótörvények idején (1938–1942)	VII	Olosz Levente: Antiszemitizmus Erdélyben a holokauszt után	X
Karsai László: Új magyar egyetemi és középiskolai tankönyvek a holokausztról	I	Orbánné Szegő Ágnes: A gyöngyösi zsidóság története a középkortól a holokausztig	II
[Karsai László:] Fontosabb zsidó tárgyú törvények és rendeletek Magyarországon (1849–2000)	I		
[Karsai László:] Kronológia	I		
Karsai László: Randolph L. Braham (1922–2018)	XI		

Paksy Zoltán: A vármegyei törvényhatóságok kezdeményezése a jobboldali diktatúra és az egypártrendszer kiépítésére Magyarországon a német megszállás után	XI	Ungváry Krisztián: A zsidótörvények végrehajtása	IV
Pap Eliza: Zsidósors Kiskunmajsán	VI	Ungváry Krisztián: Mesterterv? A deportálások döntési mechanizmusa	VII
Pap Eliza: A keceli zsidók története	VII	Ungváry Krisztián: A Nyugati Megszálló Csoport közreműködése a holokausztban	VIII
Pap Eliza: Zsidósors Újpesten	XI	Vadas Henrietta: A Csík vármegyei zsidók sorsa a helyi sajtó tükrében	X
Perry, John Christopher <i>lávd</i> Békés Verával közös írásait		Vági Zoltán: Endre László. Fajvédelem és bürokratikus antiszemitizmus a közigazgatási gyakorlatban 1919–1944	II
Róbert Péter: A holokauszt a magyar sajtóban	I	Vákár Zsanett-Krisztina: Zsidóellenes intézkedések kommunikálása a sajtóban. A Szatmár vármegyei magyar sajtó (1940–1944) összehasonlító vizsgálata	XI
Simko Balázs – Végső István: A kiskunhalasi zsidók története 1938 és 1945 között	III	Varga Krisztina: Képviselőházi viták a zsidókérdésben 1942 őszétől 1944 márciusáig	IV
Starrs, Claire J. <i>lávd</i> Békés Verával közös írását		Varga László: A holokauszt és a rendszerváltás Magyarországon	I
Sulyok Izabella: Teleki Pál és Bethlen István a zsidókérdésről	V	Varga László: A „Jaross-listák”. Történelmi áttekintés	IV
Sulyok Izabella: A „zsidókérdés megoldása” a III. (szombathelyi) csendőrkerületben lezajlott népbíróági perekben	VI	Várnai Ágnes: A Fővárosi Múzeumtól a Szépművészeti Múzeumig – Csánky Dénes emlékiratai alapján	IV
Szalai Ágnes: A magyarországi kommunista diktatúra zsidó áldozatai (1949–1954)	IV	Vásárhelyi Mária: A holokauszt a családtörténetekben	IV
Szécsényi András: Holokauszt-reprezentáció a Kádár-korban. A hatvanas évek közéleti és tudományos diskurzusának emlékezetpolitikai vetületei	VIII	Végső István: Főispánok a népbíróságok előtt	VI
Szécsényi András: Felszabadult magyar deportáltak Svédországban. Rehabilitáció, menekültkérdés, emigráció, hazatérés, 1945–1946	X	Végső István <i>lávd még</i> Simko Balázssal közös írását	X
Szita Szabolcs: A deportálás magyarországi történetéből, 1944. A vasúti kiszállítás Auschwitz-Birkenauban	X	Vörös István Károly: Mohácsiak. Egy Duna menti kisváros zsidó lakosainak tragédiája	V
Tibori Szabó Zoltán: Csík vármegye zsidósága a betelepüléstől a megsemmisítésig	III	Vörös István Károly: „Isten nevében”. A pécsi zsidók vagyonának sorsa a vészorkorszak után	XI
Tibori Szabó Zoltán: Auschwitz-jegyzőkönyvek: kikhez jutottak el, és mikor?	V	Zakar József: Fajvédők az 1920-as évek Magyarországon	V
Tibori Szabó Zoltán: Randolph L. Braham búcsúelőadása	XI		
Tóth Vilmos: Az ecsédi zsidóság története	VIII		

Összeállította Schmal Alexandra

Kőbányai János

A „kettős gyökér” már nem hajt több virágot

Itamár Jaoz-Keszt halálára

Minden nekrológ – sajnos – a nekrológ írójáról szól. Bárhogy próbálja is, nem tud kibújni a tolakodó szerep alól, akkor sem, ha – a szokásoktól eltérően – egy szóval sem említi, vagy emeli ki önön személyét a gyász-szövegben.

Ha a nekrológot író csak az imént elment köz- vagy irodalmi szereplő pályáját foglalja össze érdemei kidomborításával, mégpedig példás, MTI-hír sietséggel – akkor hivatkozik magával csak igazán: hogy mi mindent tud róla

(vagy szedett össze róla ügyesen a Wikipédiából, vagy „csak” korrigálta e honlapon az emlékezetét). A személytelen hang és tónus pedig még ha a személyes kapcsolat hiányát is jelzi vagy leplezi – de azzal a korántsem mellékszöveggel, hogy én milyen (helyi)értéktisztelő és -tudó vagyok, s nemkülönben jól informált, hogy az egyéni benyomások ellenére mint mérleg, azonnal kilengem a most eltávozott súlyát, dekára precízen.

S ha az istenhozzád-textusban fölidéződik a koporsóban most leereszkedő – barátunk, pályatársunk, példaképünk, mentorunk, ügyünk támogatója – megérezkített személyisége, akkor akaratlanul (bár, ki tudja?...) a búcsúztatott életrajza helyett önéletírást, – sőt! – önértékelést kapunk. Az élve maradt gyors előre (helyébe) nyomulás izzadságszagú gesztusát.

S ha a nekrológ mind a két elemet, funkciót tartalmazza – az már a legharsányabban zengi a büdös öndicséretet, s hatványozza mindannak az ellentétét, amit a gyász fájdalom és a veszteség írje üt –, amelyet a megrendült csenddel, vagy még azzal sem, lehetne kifejezni.

Drága Itamár!

Mindezt hogy kerüljem most el?

Dehogy fogom az életművedet összefoglalni most. Az emberi és szakmai barátságunk történetét pedig azért is örömmel spórolom meg, mert az néhány száz oldalra rúgna, mint minden igaz, egymást megtermékenyítő kapcsolat elbeszélése. A veled való viszony ábrázolása azért lenne más jellegű, mint a többi – mostanában egyre szaporodó – regényírási kötelezettség, mert ez – a te találmányod-terminológiád – a „kettős gyökér” narratívája lenne. Vagy még inkább a heroikus „kettős gyökér” kudarcáé – ugyanis a Szentföld kemény sziklás talajába átplántálására sem nekem, sem másnak a holokauszt után Magyarországon született nemzedékből már nem adatott mód és alkalom.

S nektek?

Avigdor Hameirinél nem lehetett jobb időben (1921-ben) s kondíciókkal (már Budapesten héber verses kötet adott ki 1910-ben) kiérkezni, s a te róla szóló írásod („A különleges dosszié – találkozás Avigdor Hameirivel”. *Múlt és Jövő*, 2010/1.) oly költői (azaz többdimenziós mélységű) igazsággal ábrázolta a kettős gyökérből a magyarénak a sikertelenségét. Talán nem tudtad – ezt a nézetemet odafönt majd megvitatjuk, pláne, ha Avigdor Hameiri, Ady Endre gyakori kávéházi partnere, is az asztalához engedne –, hogy nemcsak a magyar versek héberre ültetésének stafétabotját vették át tőle, hanem a magyar megnemkapaszkodását is Izraelben.

Hiszen mégiscsak, hogy néz ki, hogy egy megújult nemzet, majd annak nyomán állam, amelyet magyar zsidók találtak ki (mint jeruzsálemi professzorom, Michael Silber kimutatta Kossuth Lajos és a magyar 1848/49-es szabadságharc megvilágosító példája nyomán) Natonek Józseftől Herzl Tivadarig, Jehuda Alkalaitól Max Nordauig, Petah Tikva, az első palesztinai zsidó település alapítóig (1878). Azaz a zsidó államot kiharcoló cionizmus alapjaiban egy magyar-zsidó gondolat és projekt volt – s ennek ellenére sem a politikában, sem az irodalomban nem ütöttek át a magyarok a megvalósult Izraelben. (Talán csak távoli unokatestvéred, Efraim Kishon és a karikatúristák,

azaz a budapesti humor alakították tevőlegesen az izraelivá vált modern kultúrát.)

S veled – és ez a tragédia – elment az utolsó ember/lehetőség, aki le tud fordítani egy magyar klasszikus vagy kortárs verset héberre.

A magyar kormány most izraeli légvédelmi berendezéseket vásárolt Izraeltől roppant milliárdokért. Nem tudom, hogy miért van erre szükségünk, de elégedettséggel tölt el, mert Izrael (és vele a zsidók) megbecsülését növeli e zsidó szempontból kóvedhiányos tájon, s izraeli embereknek ad megélhetést. Azonban Izraelnek a magyar irodalom értékeire a magyar légvédelmi igényeknél kimutathatóbb szüksége van! (Ágai Adolf, Nagy Endre és Karinthy kimunkálta humor százazrek kedélyét tartja épségben, folyamatos háborúk, s azoknál még folyamatosabb terrorfenyegetettség, gyilkos szorításában.)

És most veled, Itamár – ha igénybe vették, ha nem – ez a lehetőség kimerült, vagy inkább: elszakadt. (Régi gondolatom – valamivel olcsóbb, mint a *smart* harci technika beszerzése – hogy már kész költőket, írókat kiképezni – oda és vissza – a műfordítás [nemzet]stratégiai tudományára. Bár lehet, ha erre nincs spontán igény, azaz szerves szellemi atmoszféra, akkor az isten pénze sem teremti meg az olthatatlan irodalmi érdeklődést.)

Ez a szomorú fordulat, ez a most a haláloddal beállt folytathatatlanág a választásod, az egész pályád és személyiséged foglalata. Sikere és kudarca. Távozásod súlyát ez a magad után hagyott pótolhatatlan ír méri ki.

Ahogy te is hébertudással alijáztál Budapestről (lásd: interjúkat: „Radnóti életem”. *Múlt és Jövő*, 2009/4.) Avigdor Hameiri és Patai József idejében még több százan írtak olvastak héberül Magyarországon – nos, ez a mély és éltető áram veled most kiapadt.

Ebben a veszteségben nem a te és a most nekrológíró élete méretett meg.

De a magyar zsidóságé!

A kiemelkedő szellemi ember nem független a saját korától. Petőfi és Ady között nem véletlen telt el fél évszázad „népnemzeti” unalomban (erről most jól eldumálnánk, az Adyt előkészítő Makai Emilt – addig a nevét sem hallottam – te ajánlottad figyelmembe) – a reformkor és a magyar modernizmus megteremtette a korszakot a költészetbe homogenizáló alkotóit. A te jelentőségéd az egyéni tehetségéd mellett (ami „munkaeszköz”) a mi időnk alapvető hozadéka – forduló- és kiinduló pontját, ha a Kasztner-vonaton, gyerekként is, de közvetlenül átélted –, a „kiszántottság” hártározza meg.

Amelynek újra palántázhatatlan, kivirágozhatatlan („kettős”) gyökereit most végleg magaddal vitted.

Nagybörzsöny, 2021. február 12.

Bakó Endre

Egy bihari mártír poéta

Nagy András emlékező cikk méltatja *A magyar mártírók antológiájában*, noha a költő nem koncentrációs táborban vagy munkaszolgálat közben pusztult el: ágyban, párnák közt halt meg 1943 telén. Mégis helye van a mártírók között, mert származása miatt felnőtt életét jószerint magányban, kirekesztve töltötte, innen támadt hajlama a depresszióra és súlyos tüdőbetegségét sem tudta megfelelően gyógyíttatni. Arról nem beszélve, hogy egész családja a németekkel szövetkezett magyar fasizmus áldozata lett.¹

De ki volt ez az egykori hajdúkapitány nevét viselő költő, milyen életmű áll mögötte? Eredeti neve Nagy Endre, 1906. december 1-én született Berettyóújfaluban Weiszberger Berta és Dr. Nagy Ede ügyvéd gyermekeként. A szülők 1906. január 6-án kötöttek házasságot. Első gyermeküket, Endre fiukat (az ismert író és konferanszié Nagy Endre miatt szerepelt később András néven) ugyanaz a bába – Löwenstein Léni – segítette világra, mint annak idején Miklós Jutkát. Az anyakönyvi bejegyzés tanúja Grósz József, nyilván rokon, minden bizonnyal ez volt a család eredeti neve a magyarosítás előtt.²

Nagy András az elemi iskolát helyben végezte, gimnáziumi tanulmányokat Debrecenben, a zsidó reálgimnáziumban folytatott. Ez idő alatt öt-hat évig Kardos Albertnél, a gimnázium igazgatójánál, a kiváló nyelvész és irodalomtörténésznél – Zoltai Lajos mellett a Debrecen-tudomány legjelentősebb művelőjénél – volt kosztos diák, amint arra többen is utalnak, köztük Kardos Pál, Kardos Albert fia.³ Szellemileg a korán érő típusba tartozott. Juhász Izabella joggal feltételezi, hogy „Korai költői kibontakozásában, első sikereiben bizonyára jelentős szerepe volt a Kardos-ház irodalmi légkörének, s a magyar kultúra, a debreceni hagyományok őszinte szeretetének, ápolásának, tovább művelésének.”⁴ Munkásságának nincs bibliográfiája, de aligha tévedünk nagyot, ha azt állítjuk, hogy első versei 1922 nyarán a Bihari Újságban jelentek meg, 17 éves korában (*Száz éve született Petőfi Sándor*) még Nagy Endre néven. Nem sokkal később ismét Petőfi emléke ihleti, akinek valósággal bűvöletében élt. „Úgy hajt hozzá vad sejtelem vonzása”. (*Petőfi felé*)

De a gyerekeMBER identitása hamar megképződött, a művész már majdnem kész. A következő ötvesszakos kísérlete figyelmet kelt tárgyánál és krónikás éneket imitáló formájánál fogva egyaránt. A címe: *Bujdosó magyar a tatárvesz után*. A költemény arról árulkodik, hogy a fiatal diák képzeletét megragadta a szomorú történelmi esemény, teljes azonosulással éli át a tragédiát, az empátiáról nem csupán képanyaga tanúskodik, hanem szókinccse, stílusa és verselése is. Már most jelezzük, hogy Nagy András mélységesen magáévá tette, vérévé itta a magyar történelmi, főleg a kultúrélményeket, több szép verse ebben a tárgykörben fogant.

Feketült romok közt találkozik síró
Hajdani tanyáján farkas űzi, sívó
Keservesen pedig feldúlt háza hívó
– Pusztító gaz felett, haj, ki lészen bíró?

Sebzett lába kőre, hült hamura téved,
Véres szeme felhős szürke égre réved,
Látván: űzött nyája gazda nélkül széled,
Olykor már kívánna életének véget.

Vetése megértét hogy aggódva leste!
S ért kalászat dülő rablóhorda nyeste.
Verejtéke árát: házát villám érte,
Zokogván, tar földön megvonaglik teste.

Zivataros égen hasad-é a felhő?
Duzzadó kalászt, ha lenget-e a szellő?
Egek kusza boltján szivárvány, ha eljő?
Lészen-e bíbor nap, zöld mezőre kellő?

Kormos, tört romok közt tüzek félve gyúlnak,
Pernyét röpdösvén pusztá földre hullnak,
Tüzek elhamvadnak, majd meg égre nyúlnak,
Vert lelkek fohászat esengik Hadúrnak.⁵
(*Bihari Újság*, 1923. május 24. 2.)

A következő vers impresszionista természetlíra, olyan metaforákkal, mint „a dült ég nyílzápora hull” vagy „a víz acél kaszája vág”, aztán: „a sebzett föld egy nyílt ajak”. A harmadik versszakot idézzük:

S a lágý föld friss fűvére ejti
végső hús harmatát az ég,
míg szürke, hunyt ívén felejtí
aléltan oszló fellegét.

A lopva búvó, sanda alkony
némán teríti fátyolát,
s a sima szellő éji hangon
alvó mezőkön surran át.

Nagy Endre

(*Bihari Újság*, 1923. június 28. 4.)

Megjelent egy műfordítása is franciából: Verlaine híres versét, az *Ősz* címűtültette át magyar nyelvre. Az olvasó fülében Tóth Árpád *Őszi chanson* című fordítása cseng-bong, a fiatal költő próbálkozása színtelenebb, ám nem biztos, hogy pontatlanabb. Mindenesetre szégyent nem vallott vele. Mint ahogy Ady-versével sem. Ez a költeménye 1925-ben jelent meg a Rozsnyai Kálmán által szerkesztett *Ady koszorúja* c. antológiában,⁶ de a vers dátuma 1924. Csak feltételezzük, hogy Rozsnyai kezébe személyes kapcsolatok révén jutott a költemény, hiszen a pályakezdőnek nemhogy kötete nem volt, de egyetlen verse sem olvasható még nívós újságban vagy folyóiratban. A fiatalember így együtt szerepelt országosan ismert nagy költőkkel és félig-meddig dilettánsokkal. Az antológia ugyanis egyes versbazár, értékes és értéktelen szöveg egyként helyet kapott benne. A Babits-tanítvány Nagy András erőfeszítése nem mentes a mesterkéeltségtől, az Adyt idéző kép töredezett, homályos, nem tud életre kelni. Babits-tanítvány? Barabás Tibor szerint „Petőfit, Aranyt, Paul Valéryt és Juhász Gyulát vallotta mesterének.”⁷ Ez lehetséges, de ott van Babits is, a debreceni Ady Társaság s a Kardos-ház ikonja. (Kardos Pál a magyar irodalom hercegének nevezte). Egy prózai írása felett például két Babits-versidézet is szerepel mottóként.⁸

Közben a debreceni diák verspróbálgatásait Kardos Albert igazgató úr is érettnék, de legalább is tehetséget sugárzónak tartotta, és már 19 éves korában szerepeltette a gimnázium nívós irodalmi délutánján. Szemere Samu (Hegel kiváló fordítója) előadása után „Nagy András fiatal debreceni költő, akinek több verse már lapunkban megjelent, három erőttől duzzadó, pompásan felépített költeményét olvasta fel. Akik kezdettől fogva figyelemmel kísérték ennek a fiatal poétának emelkedő ívű fejlődését, azoknak nem volt meglepetés e három felolvasott vers kiegyensúlyozott, komoly irodalmi értékelt reprezentáló alkotása. Nagy András azon az úton haladt, amely a teljes értékű irodalom területére vezet. Felolvasását meleg szeretettel fogadta a közönség.”⁹ Nem tudjuk, mely három verse hangzott

el, de bizonyára méltán kapott dicsérő szavakat. A megjelent versek között találjuk az *Óda a rádióról* címűt, amely a „százezer karú, százezer szárnyú hullám” ellenállhatatlan erejét, kozmikus természetét üdvözli: „s ha földi, tengeri vagy légi réteken jársz, / mindenhol diadallal nyitott füledbe fut. / A sarki tengerék jegét a trópusok / dalával simogatja, / s mint mesebeli táltos / a vad szelet előzve a bíborszínű vágy / röptével az ekhós messzeségbe kiáltoz.” Ebben a versben hajtják egymás vállára fáradt tornyaikat a néma templomok, amit Kardos Albert felesége képtelenségnek, képzavarnak tartott.¹⁰ Nos, láttuk, hogy Nagy András nem riadt vissza egy-egy szürrealista víziótól, a szabad vers felé közelítő gesztustól, noha nem volt szürrealista, verseiben logikai és formai rend uralkodik. Korán megnyilatkozik affinitása a technikai vívmányok iránt, amit Kassák Lajos a huszadik századi költői érzékenység fontos komponensének tartott. Költeményét, Babits, Szabó Lőrinc, Vas István és mások rádióversével összehasonlítva, variánsnak érezzük és semmiképpen nem plagizálásnak. Ne feledjük, hazánkban éppen megkezdődött a rádiósugárzás, ami forradalmasította a tömegkommunikációt, mintegy illúzióját keltve Hegel beteljesült jóslatának: a történelem hamarosan kilép a nemzeti keretből és világtörténelemmé táguul. Erre érzett rá a fiatal poéta.

A Debreceni Független Újság 1927. újévi számában két maradandó alkotása látott napvilágot, két látszólag egymástól távol eső eszmekörben. Az *Epištola Kazinczy Ferenchez* elvágódás „az autók és elvek fegyverzajából” Kazinczy korába, „melynek küzdelmei is édesebbek, / mint vad korunk megbékülései.” Ebben Kosztolányi *Ének Virág Benedekhez* c. költeményének harmóniát óhajtó vágya visszhangzik. A világ civilizációs értelemben fejlődött, a huszadik század embere többet tud, messzebbre lát, mint elődje. Ámde közben lényeges értékek örökre elvesztek, többek között a lét értelmébe vetett bizalom, a világ egységének szemléleti birtoklása. „Sokszor egy kis virágban a világ / nyílik ki, és tisztábban tükröződik / egy csillogó harmatcseppben a nap / mint a sötéten zajló tengeren.” A *Mozi*, mint „távoli századok álma”, mellyel Lumière és Edison ajándékozta meg az emberiséget, a szabadvers expresszionista áradásával is jelzi, hogy a megismerés számára kitágult a világ, a földrészeket elválasztó kultúrák cserekapcsolatba léphetnek, és megtermékenyíthetik egymást. Ugyanakkor szemézből „most kitörli hosszú századok / mély álmát” az ember, és a mese helyett „tátott szájjal bámul a lepedőre”. Ott pedig „halállal, szerelemmel, / csámpás bohócok táncával, gladiátorok / harcával, hősökkel, csilla-

gokkal / kacsalábon forgó gyémántpalotával” találkozik. A mozi, a film kultúrtörténeti szerepét és sajátosságait a líra eszközeivel ma sem lehetne pontosabban megragadni.

Olybá tűnt, hogy Nagy András beérkezése, költővé avatása Szabó Lőrinc *Pandora* c. folyóiratában történt meg. A szerkesztő öt versét mutatta be.¹¹ Ezek a darabok bármelyik jeles, élvonalbeli költő versei közé keveredve megállnák a helyüket. A rádióhoz intézett ódáról már volt szó. *Az ég hatalmas fénye* is óda, ebben a Fényt énekel a költő, az életet adó fényt, melyet már a francia impresszionista festők szakrális természeti jelenséggé avattak, teljes joggal, lévén a fény a kozmosz megfoghatatlan realitása, tehát üzenete. *Az Építőállványok* c. szimbolikus távlatú költeményét, amely az egybehangzó kritikai megítélés szerint élete legjobb verse, 1925-ben, 19 éves korában írta. A költemény alapeszméje, röviden szólva, a háttérben munkálkodó szürke eminenciások, a terhet viselő munkások méltatása, akik teremtenek, de névtelenül formálják a történelmet, így a dicsőségből már nem jut nekik. Gondolatisága ugyanaz benne szimbolikusan, ami Brecht híres, kérdésekből építkező versében.¹² Ez az egyéniség, a zseni kultuszának idején új szemléleti dimenziót képvisel. S benne van az is, hogy a nép elpusztíthatatlan, eltiporni lehet, de véglegesen legyőzni nem!

[...]
és megszeresd
az építőállványokat,
akik, ha készek a kevély falak
alázatosan földre hullanak,
s felállnak, s egybetapadva
új tornyot fúrnak a napba!

Szabó Lőrinc ezt írta Kardos Lászlónak: „Nagy Andrásnak örültem, gratulálok neki. Mindenki elismerte a tehetségét. Nekem minden versében sok tetszett, sok szépség; az Építőállványok pedig szép, teljes, nagyon komoly és mély költemény.”¹³ Ezzel cseng össze Nadányi Zoltán véleménye, aki így jellemezte: „Nagy Ede berettyóújfalui ügyvédnek két fia van, András meg István, az előbbi nagyon tehetséges költő, aki 'Építőállványok' c. versét elolvassa, nem felejt el soha. A másik fia, István, rajzol. Ragyogó humorú, biztos kezű, fölényes művész. [...] Nagy András, Nagy István, Szűcs Sándor és Kállai Gyula, mind a négyen fiatalok, innen a harmincon. Mind a négyen meglephetik még a világot.”¹⁴

A *Virágvasárnap* egy kedves lírai etűd, a természettel való panteista összeolvadás vágya csendül ki belőle, tele remek megszemélyesítésekkel. Végül a

klasszikus formában szerzett *Korom dicsérete* az összeállítás koronája. Ez a rapszódia a vér szimbólumának jegyében tulajdonképpen kvázi dicséret, hiszen az erőszakos társadalmi rendszerek, a fasizmus előérzete csendül ki belőle, satírának is mondható.

Dicsérlek, ócsárolt korom! Ennyi vért
és ennyi könnyet mely kor adott nekünk?

Sajnálatos, hogy a *Pandora* rövidesen megszűnt, így a fiatal költő előtt éppen a beérkezés fázisában zárult be a tér.

3.

Egyetemi tanulmányairól Kardos Páltól értesülünk, eszerint a debreceni egyetemen jogot hallgatott, s 1929 júniusában avatták a jogtudományok doktorává.¹⁵ Minden esetre nem azonos azzal a Nagy András bölcsészhallgatóval, aki Oláh Gáborról írta doktori disszertációját. 1929-ben szigorló, majd egy eldugott hír szerint a jogi doktor Nagy András belépett apja ügyvédi irodájába. Gulyás Pállal kerül kapcsolatba, úgy tűnik, levél útján. Talán éppen a *Pandora* révén, s ez egy életre szóló kapcsolatnak, pontosabban barátságának bizonyult. Sajnos, mindkettőjük életét rövidre szabta a sors. Gulyás Pál írja Kardos Lászlónak 1928. október 11-én, válasszon ki (javasoljon) hét verset, melyet egy antológiába kérnek tőle. „Különben Nagy András – levelezés közben – helyeseli az én kiválasztásomat, csak az Ég a kályha c. verset sajnálja, mert ezt szereti legjobban.”¹⁶

Ám súlyosbodó betegsége miatt nem sokáig jogászodott, amit különben szívből utált. Gyógykezelése érdekében és belső hajlamának engedve Budapestre költözött, s külső munkatársul szegődött lapokhoz. Először a Bajcsy-Zsilinszky-féle *Szabadsághoz*, majd a *Magyarországhoz*. Itt ismerkedett meg Kodolányi Jánossal, aki így emlékezik rá: „1934-ben szerződtek a Magyarország című napilaphoz belső munkatársnak. Zilahy Lajos lett a lap főszerkesztője, Szabó Lőrinc a segédszerkesztő, néhányan pedig olvasó munkatársak, kritikusok, mindenféle cikkírók, kinek mi jutott feladatul. Ott ismerkedtem meg Nagy Andrásal, egy berettyóújfalui ügyvéd tüdőbajos fiával, művelt kritikussal és költővel, Nyugaton járt fiatalemberrel. Nagy Andrásal évekig szoros barátságba kerültem, hetenként átlag ötször ebédelt nálam, én pedig legalább kétszer-háromszor nála töltöttem az éjszakát Espanada szállóbeli kis szobájában, hajnalig vitatkoz-

va, beszélgetve, felolvasva és szavalva költőket három nyelven. Ez a barátság Nagy András korai haláláig tartott, tüdővérszben halt meg.¹⁷ Nagy András nagyon rossz tapasztalatokat szerzett a budapesti emberekről, nyilván azokról, akikkel kapcsolatban állt, de tudott kivételt is tenni. „Néhány rendes embert megismertem, például Kodolányit. Öntudatos ember.” – írja Gulyás Pálnak.¹⁸ Kodolányi még finnországi időzése alatt is gondolt rá. Feleségének írja: „Hogyha Nagy András költő s újságíró jön, legyél vele nagyon barátságos, mert a legszigorúbb kritikussom – teutánad.”¹⁹ Lánya írja: „Soha senkinek az ítéletében nem bízott úgy, mint az anyáméban. [...] Utána Nagy András következett, a berettyóújfalusi származású, fiatalom elhunyt kiváló költő és újságíró. Barátságuk 1934-ben a Magyarország szerkesztőségében kezdődött, és tartott Nagy András 1943-ban bekövetkezett haláláig. Úgyszólván mindennapos volt nálunk. Az Esplanade Szállodában lakott, az akkori Zsigmond utcában. [...] A Rózsadombra költözött föl később, tüdőbaja sajnos egyre súlyosbodott. Apám minden munkáját megbeszélte vele, anyám után az ő ítéletét fogadta el hiánytalanul. A család is nagyon szerette Nagy Andrászt. Rendkívüli műveltsége, irodalmi tájékozottsága lenyűgöző volt, ezt csak szerénysége múlta felül.”²⁰ Nagy István (testvére) metszeteihez Kodolányi bevezetőt írt.²¹

4.

Nagy András és Gulyás Pál levelezése megtalálható a Petőfi Irodalmi Múzeumban, részletes feldolgozásuk külön tanulmányt igényel. Ezúttal csak Gulyás néhány emléképoló gesztusáról adunk ízelítőt Kardos Lászlónak írt levelei alapján. „Szegény (vagy boldog) N. András írásait most rendezem a *M. Cs.* számára, a *Híd* számára is. Néhány levele is itt van: megható baráti vallomások. Annyira barátiak, hogy öndicsekvés lenne publikálni a rám vonatkozó részeket. Majd megmutatom.” Majd: „Kedves Laci, bizonyára megkaptad előző lapomat. Illyés tegnap írt. *A tengeri temetőt* kéri a *M. Cs.* részére. A lemásolás tehát aktuális. Tedd meg, kérlek, gondos revízióddal s küldd el mennél hamarabb Pestre. Írtam különben Nagy Edének is, hogy a fordítás Nálad van, – ne keresse. (Ő azt hitte, elkallódott.) [...] A *M. Cs.*-ban jön a Váradi rekviem.” 1944. II. 12. Végül: „Kedves Laci, nagyon örülök, hogy a tengeri T. a *M. Cs.*-hoz elindult. Remélem, nem bukok el útközben a verembe. [...] A Franklinnak felajánlottam Andrászt. Két szerződést visszajuttatva (Schiller versei és Braut v. Mess.

ford.) záradékkal kifejtettem e kis könyv etikai jelentőségét (nem beszélve az esztétikáit). A magános költőhöz legjobban ez illene egy semleges, tisztán irodalmi fórum. Ezért lenne jó a Franklin... vagy Officina... Majd a válaszukat megírom. Az Ady T. szívesen vállalja a cégjegyzést!” 1944. II. 24.²²

Egy debreceni interjúban olvassuk: „A »Debreczen« munkatársa az ipariskolában lévő tanári szobájában kereste fel Gulyás Pált, akit kegyeletes munka közben talált. A közelmúltban elhunyt nagyon tehetséges írónak, Nagy Andrásnak kézíratait rendezte egy, a »Híd«-nak készülő cikk kapcsán.” Később Gulyás mondja: „Tanulni, tanulni: botanikát, biológiát, zenét, stratégiát, szociológiát és végül – nagyot sóhajtva – meghalni. Egy nagy könyvvel a mellemen, mint Csokonai. Egy végtelen matézissel a mellemen, mint barátom a váradi kórházban, a múlt év decemberében, a legmagánosabb magyar költő, a magyar szavak leghűbb sáfára, aki visszavonult ettől a propagandával bélelt világtól egy kis házikóba, melyet a halál bélelt ki puha csenddel és puha sötétséggel. Az ő csendjére kell készülődni, hogy ez a csend máltónak találjon a befogadásra.”²³

Erdély ideiglenes visszatérése után a korábbinál intenzívebb kapcsolatra törekedtek mindkét részről. Ennek egyik dokumentuma: a debreceni írók meghívása váradi szereplésre. „A debreceni Csokonai Kör írói a nagyváradi meghívására vasárnap délelőtt a váradi református kultúrpalota nagytermében matinét tartanak. A matiné műsorában Csokónai Endre, a Csokonai Kör alelnöke a régi Debrecen lelkéről beszél, Juhász Géza pedig az új Debrecen lelkéről tart előadást. Gulyás Pál költeményeiből olvas fel. Tóth Endre »Kutyaelet« c. novelláját, Baja Mihály, a Petőfi Társaság és a Csokonai Kör tagja verseiből ad elő, Gulyás György, a Dóczi-intézet tanára és Nyakas László református kántortanító debreceni diáknótákat és hortobágyi pásztordalokat adnak elő.”²⁴ Mint Gulyás Pál *Váradi rekviem* című szép versének post mortem²⁵ dedikációja jelzi, ekkor olvasta fel halotti búcsúztatóját. („*Nagy András barátom boldog árnyának küldöm ezt a néhány sort, ott rögtönöztem a »váradi éjben«.* S ott adtam elő másnap, *újszes gyülekezet előtt, 1944. január derekán. A legmagánosabb magyar költőnek, aki elment a múlt nyáron Nagyváradra meghalni, s karácsonykor már el is temették.*”)

Egy költő nincs többé! Szegény
itt fekszik a váradi földben,
a hó szivárog át szemén,
tüdeje, szíve összetörten.

Ki úgy szerette a napot,
ki úgy hívta a fényt sóhajtva:
egy villámtól leroskadott
s fekete csillaggá lett arca.

[...]
S a Múzsza lent van, lent a Fény,
túl a csillogó földi tájon,
ott csillog az örök Remény,
ott van a Fény, ott van a Kánon.

[...]
Hová tettétek? Merre van?
Itt csak a hideg Körös árad!
S ágyúk dörögnek – hasztalan!
Csend van a földön! S nincs bocsánat!

[...]
Elment körünkből a nemesség,
a földben várja kötelesség,
lantját ott lenn nem éri szégyen,
ott rója már útját az éjben,
mely szép arcától felleges,
elment körünkből a nemes.

FÜGGELÉK

1944-ben, valamikor a zsidóság haláltáborokba szállítása előtt, Nagy András édesapja fia hagyatékát a már súlyos beteg Gulyás Pálra bízta. Gulyás 1944. május 13-án meghalt, de a hagyatékot a családja megőrizte. Ezt Juhász Izabella cikke is tanúsítja, és Gulyás Klára irodalmi muzeológus, akivel kapcsolatban álltam, az információt megerősítette, s közölte, a Nagy András-hagyatékot elhelyezete a Petőfi Irodalmi Múzeumban. Amikor e dolgozathoz kezdtem, a múzeumban csak a Gulyás Pál–Nagy András-levelezést és néhány Nagy András-verset találtam. Gulyás Klára nem zárta ki, hogy nem a teljes anyagot juttatta a múzeumba, de ígérte, mihelyt felgyógyul (szinte mozgásképtelen volt), utána néz a feldolgozatlan dokumentumok között. Azonban hónapokig tartó súlyos betegség után meghalt. Mint a család barátja, kapcsolatban álltam egyik fiával, a rádiós Kiss Gáborral, aki ígérte, hogy mihelyt odajut, elkezdni átnézni a dokumentumokat, s ha rátalál a keresett anyagra, azonnal átadja a múzeumnak és értesít engem. De váratlanul Kiss Gábor is meghalt. Hogy mi lehetett a hagyatékban, arról Nagy Andrásnak egy Gulyás Pálhoz intézett levele tanúskodik.

Kedves Pali!
Dél előttként bent vagyok a Hídnál, gyere be oda. Remélem, hamar végzek, elbeszélgethetünk, s aztán együtt mehetünk fel a Rózsadombra (én is ott lakom most megint, egy penzióban). Addig is, küldök egy pár apróságot a V. Nagy András dossziéba; valóban megtisztelő együttlét! Megvallom, van is valami letét jellege az én versküldeményeimnek. Ki tudja, mi történik velem (ne felejtöd el, hogy zsidó vagyok); badd maradjanak meg ezek a versek, ha már megszülettek; majd egyszer talán csinálhatok velük valamit, jobb időben, barátod emlékére... De hagyjuk az ön-nekrológót... Egyébként egyszer, unalmamban már ciklusokra is osztottam leendő verskötetemet így:

A búcsi
Otthon
Hasonlat
Madonna
Vitéz Május

Az elsőbe jönne például a címadó versen kívül a Szerellem, Dallam, Emlékezet, Imádság, Nagybátyám halálára, Egy halottra, Őszi tárlat, Egy lehulló cseresznyefa-levelléhez, A szép-szavú madár, Február, a végére Idegenben.

A másodikba az álomversek: Otthon (ezt, úgy emlékszem, egyszer gyorsírással lejegyezted, ezt tartom legjobb versemmek), Hajnal, Kis Korsó, Egy álom, Megérkezés, Fecske (az eleje Freud Álomfejtéséből való).

A harmadikba: Hasonlat, Két régi kép, Szép tűnődés, Az ostromlók, Ajtó, Bihari szülőföldem,

A negyedikbe: Madonna, Leányok, Tizenkilencedik század, Október 6., Magyar ég. Novemberi angyalok.

Az ötödikbe egy pár régi, kamaszkori versemet tenném: Vitéz május, A téli naphoz, A nagy vadászat, Építőállványok, Óda a rádióról. (Ezekhez utóiratot is tervezek, kettőhöz írtam is már. Úgy hiszem művészibb eljárás ez, mint az átoldozás; viszont valahogyan jelezni kell, hogy már „nem írom alá” őket... Az Építőállványok utóirata:

*A tornyok is földre hullanak,
s elfeketedve hull le majd a Nap;
amit tenéked raknak menedékiül,
lelkem, fázó lelkem, nem itten épül.*

*A kötet címe talán ez lenne: Otthon.
De éppen eleget beszéltem már magamról...
Szeretnék már valamit olvasni tőled.
Hozd el az „Isten Békéjét.”
A viszontlátásra szeretettel üdvözlök Nagy András.
(Azt hiszem, ami a M. Cs.-nál történt veled,
törvényszerű volt.) [1941] XI. 15.²⁶*

JEGYZETEK

- ¹ BARABÁS Tibor: *Magyar mártírírók antológiája*. Budapest 1947. 193.
- ² BAKÓ Endre: „A Holnap” asszonya. In *Rejtett vízjelek*. Debrecen 2008. 38.
- ³ KARDOS Pál: *Nagy András idézése*. Élet és Irodalom, 1964/14. 11.
- ⁴ JUHÁSZ Izabella: *Nagy András 1906–1945*. Alföld, 1967/3. 37–38.
- ⁵ ROZSNYAI Kálmán: *Ady koszorúja*. Szeghalom, 1925. 189.
- ⁶ BARABÁS: i. m.
- ⁷ *Helyet a fiataloknak*. Debreczeni Független Újság, 1927. január 1. 38–39.
- ⁸ *A zsidógimnázium második irodalmi délutánja*. Debreczeni Független Újság, 1925. dec. 6. 3.
- ⁹ KARDOS PÁL: i. h.
- ¹⁰ *Óda a rádióról, Az ég hatalmas fénye, Virágvasárnap, Építőállványok, Korom dicsérete*. Pandora 1927/4. május 31; 208.
- ¹¹ Bertolt Brecht: *Egy olvasó munkás kérdései*.
- ¹² Szabó Lőrinc levele Kardos Lászlóhoz, 1927 június 1-én. In Kardos László: *Harminchárom arc*. Budapest 1983. 409.
- ¹³ *Új bihari írók*. In Bihar vármegye. Szerk.: Nadányi Zoltán. Budapest 1938. 431–446.
- ¹⁴ *Dr. Nagy Andrást a jogtudományok doktorává vatták*. Bihar, 1929. június 20. 5.
- ¹⁵ Levele Kardos Lászlóhoz, i. m. 371.
- ¹⁶ KODOLÁNYI János: *Elvetélt reformer*. In *Viszapillantó tükrök*. Budapest 1968. 371. (Az elvetélt reformer Zilahy Lajosra vonatkozik.)
- ¹⁷ 1934. jún. 4. PIM V 4324/177/17.
- ¹⁸ Idézi ALBRECHT Gyula: *Az ember a gyerekeinek adja tovább a szeretetet. – Lányja emlékezik a száz éve született Kodolányi Jánosra*. Magyar Nemzet, 1999. március 21. 23.
- ¹⁹ KODOLÁNYI Júlia: *Apám*. Budapest 1988.
- ²⁰ *Szív és pobár*. 152–153.
- ²¹ KARDOS László: *Gulyás Pál leveleiből*. In *Harminchárom arc*. Budapest 1983. 370., ill. PIM 1944. II. 8. (372)
- ²² *Két debreceni író a Baumgarten-díj jutalmazottjai között*. Debrecen, 1944. jan. 18. 4.
- ²³ *Debreceni írók Csokonai matinéja Nagyváradon*. Debrecen, 1944. január 15. 4.
- ²⁴ NagyAndrás halála napját nem tudjuk pontosan.
- ²⁵ PIM V 4324/17/1–37.

*Nagy András versei**Száz éve született Petőfi*

*Zendüljenek meg a barsonák!
Szálljon fel a dal az égig,
Úgy hirdesse a világba végig,
Szálljon Kárpátokig a dal Adriától,
Repülje át a nagy Óceánt:
Száz éve született meg Petőfi Sándor.*

*Énekeljük az öröm dalát,
Zúgva csapjon ki szívünk szava,
Szívünk vegyük ki, s azt tegyük elébe,
Mert szívünkbe markol minden dala.*

*Lelkünk lobogóját hajtsuk meg előtte,
Őt dicsőítse gyenge dalunk,
Mert ahogy ő dalolt, mi nem tudunk úgyse
Melyekre lángolunk, sírva fakadunk.*

*S ha majd megvirrad a magyar égen,
Daloljuk, kiáltsuk a határon át,
Hogy belezúgjon a bitorlók szívébe,
Petőfi Sándor Nemzeti dalát.*

*Most zúgja a dalunk, kiáltsa szavunk
Szálljon énekünk az égig.
Ezt kiáltsuk, ha ritkul a sor,
Ha fogy erőnk, vész a bizodalunk.
Szeret az Isten, mert őt adta nekünk,
Mert száz éve született Petőfi Sándor.*

*Bihari Újság,
1922. június 22. 2.*

Élet

*Hajók úsznak az éjben hullámzó tengeren,
Vad víztölcsérek tornyosodnak előttük,
Karcú, lágy testöket rezgeti félelem.
Itt van haláluk, itt van böjtjük,
Melybe belehalnak a sivár éjszakán,
Ha mindjárt nap nem tűnik fel az égen.
Már karcú árbocuk bemerül talán,
Nagy ívben fordul a hajó a légben.
A kormányost vakká teszi az éj,
megremeg kezében a kormány,
tüzes szeme meg éjt átlátni ég,
érzi, hogy most van az utolsó útján.*

*Küzdve küzdenek a matrózok a hajón,
Veszélyben lévő életért tusáznak.
Fel az életért, fel, harcra, habó!
mert bő aratása lesz itt a halálnak.
S még folyik a munka, tombol erő, a láz,
amíg az élet a halállal vitáz,
egy új fél szól bele a vitába:
Leccsap a villám... és egy loccsanás.
Beleseperte a hajót a halálba.
Nagy Endre*

*Bihari Újság,
1922. július 19. 2*

Bujdosó magyar a tatárvész után

*Feketült romok közt találkozik sűrő,
Hajdani tanyáján farkas úzi, sívó
Keservesen pedig feldúlt háza hívó
– Pusztító gaz felett, haj, ki léssen bíró?*

*Sebzett lába köre, hült hamura réved,
Véres szeme felbős szürke égre réved,
Látván: űzött nyája gazda nélkül széled,
Olykor már kívánna életének végét.*

*Vetése megértét hogy aggódva leste!
S ért kalászát dúló rablóhorda nyeste.
Verejtéke árát: házát villám érte,
Zokogván, tar földön megvonaglik teste.*

*Zivataros égen basad-é a felbő?
Duzzadó kalászt, ha lenget-e a szellő?
Egek kusza boltján szivárvány, ha eljő?
Léssen-e bíbor nap, zöld mezőre kellő?*

*Kormos, tört romok közt tüzek félve gyúlnak,
Pernyéjét röpdösvén puszta földre hullnak,
Tüzek elhamvadnak, majd meg égre nyúlnak,
Vert lelkek fohászat esengik Hadúrnak.*

*Bihari Újság,
1923. május 24. 2.*

Petőfi felé

Most hiába lelkem erre-arra szállna,
 Hiába ragad el szárnyain az álom,
 Mint ezer gyökérszál, ha hozzá leválna
 Én most az ő lelke követését járom.
 Próbáltam a földön kalandozni szerte,
 Hiába mindenütt járt már szelleme;
 A légben szemem szárnya nyomdokait lelte,
 S távolodva tőle szálltam csak vele.

Úgy bajt hozzá vad sejtelem vonzása,
 Mint bató mágnes hűz erős acélt,
 kalapácsütés a szívem dobbanása
 Egy szikrát ver ki minden csattanása
 Melyek villanása szelleméhez ért.
 Két korszak köde hol egybeborongott,
 Mint felhők közül villám támadó
 És mint az úton, hol villám bolyongott,
 Megzördüül a menny, az óriás bakó,
 S kaszálja villámmal emberek vetését,
 Cikázva terjed gyilkoló kaszája,
 Úgy látom távolban lelke érkezését,
 Amint a bús lég végtelenjét szállja.
 Úgy robbant ide felhők közepéből,
 És járja végig útját szelleme,
 Hol álmok mosolyos palotája épül
 Rabolt még fűt, fát, virágot szeme.

Hiába kiáltják ki hangos szavakkal
 Petőfi emléke a lelkekben van,
 és száll oly magasra szálló madarakkal,
 Hogy nem éri őt el feltörő szavam.
 Petőfi lelke önmagát túlélte,
 Benne az ige beteljesült.
 Kit eddig kóborló üstökösnek véltek,
 Most éteri testtel a légbe vegyült.

És a levegőnek minden kis paránya
 Mely libegő embert új életre kelt,
 Finomra oszlott szellemének árnya,
 Mely lakásra a nagy Mindenségben lelt.

És festi arannyá magyar föld vetését,
 Az ő lelke szól a csalogány dalában,
 Varázsolja széppé a csillag esését
 Ő szólal meg a dal törtető szavában.

Hangulatai mind pillangókká váltak,
 Könnye is a földnek teremtő java,
 Gondolatai is magas égbe szálltak,
 És mennydörgéssé lett harsogó szava.
 S merre a világnak egy rejtekét lelte,
 Betöltötte fényvel csodálatos lelke!
 Nagy Endre VII. reáliskolai tanuló

Bihari Újság,
 1923. jan. 11. 2.

Júniusi zivatar

*Sugárverőn a nyári csendben
a dúlt ég nyílzápora hull
míg a viharzó, zord ütemben
a vert föld éjbe alkonyul.
S a fényben ázott ércetetőkön
a víz acél kaszája vág,
s a földbe ásott mély redőkön
oson a szennyes ár tovább.*

*A napba tikkadt asszú fákra
buján sötétlő színt lebel,
a tág föld minden csöpp virágja
harmatra szomjas, tárt kehely.
S a föld, a nap tűzében égő,
a sebzett föld egy nyílt ajak:
a bús ég tág torkáig érő
dús áram hogy belépszalad.*

*S a lágy föld friss füvére ejti
végső hűs harmatát az ég,
míg szürke, bunyt ívén felejt
aléltan oszló fellegét.
A lopva búvó, sanda alkony
némán teríti fátyolát,
s a sima szellő éji hangon
alvó mezőkön surran át.
Nagy Endre*

Bihari Újság,
1923. június 28. 4.

Ősz – Verlane –

*Őszi hárfa
vont sírása
színtelen
hangon árva
szívem tárja
színtelen.
Ha az óra
búcsúzóra
felsikolt,
már aléltan
hív a múltam,
régibolt.
S megyek. Sodor
hol ellobol
kósza szél,
erre, arra,
mint avarra
hullt levél.
Nagy Endre*

Bihari Újság,
1923. szeptember 8. 2.

Ady

*A nap meleg vérétől enyhe bordó
ívet feszít a barna fürtű hérosz,
hogy égi mérgű vessző messze hordó
húrtól subanjon könnyedén a célhoz.*

*A szörnyű Kárpát jobb kar(j)án mosolygó
arany palástú rónaságra céloz,
hol dúv kalászosok árján félve bolygó
szívet rideggé rút kovács acéloz.*

*Hol nyíla röppen, hűvös ér szakad,
seb nyúl s örökön izzó vér fakad,
bíbor virág a szürke szittyá tájon;*

*s midőn hol állt, a messze csúcs mögött
szél kél zilálni a konok ködöt,
A hős már égbe tűnt a büszke lángon.
Berettyóújfalu, 1924.*

Ady koszorúja.
Szerk.: Rozsnyai Kálmán.
Szeghalom, 1925. 189.

Vitéz Május

*Süket talajt zengő füvek aláznak,
berobogott bév Májusa a láznak.*

*Arany kürtjén riadt rossz téli árnyak
kék kelevézek harci lesbe állnak,*

*s a délceg erdő ifjú tölgyfa lombján
a páston alvót rémítik gorombán*

*Májusnak lángoló tekinteti
gonosz páncéljukat leégeti,*

*vérben kaszálja ürge fegyverével,
láncolja sodrott arany kötelével.*

*Hur pattan, paizs hull, roppan kelevéz,
hős árnyak lankatag serege vész.*

*Ereje fogytán, serege vesztén
megdől maga is egy piros estén,*

*alélt inakkal összeborzong,
és elterül a búskomor Gond.*

Nagy András
Debrecen, 1924. XI. 29.

[Kéziratból.]

Eiffel-torony

I.

Szent ez az óriás és tiszta vastorony,
mely messze testtel áll a tarka városon,
mely magas nyakkal és vas-daccal feketéllik
az égre, hol csak a villanyhullámok érik,
alatta, óh, alatta, mint ezerkarú kláris,
nevet, rohan, kiált, reng a világba Páris,
alatta a szivárvány minden színében játszó
élet leng a kövön, mint széles karú zászló,
alatta vad jajok és vidám kacajok
százezer billentyűs zongorája zajong,
s más tornyok, ezereken, istenes és harangos
torkukat tájtják, hogy még egy hangot a hangos
légbe hajítsanak – ez roppant kapcsaival
némán s meredten a lágy azúrba nyilall,
hogy rácsain a tépett ég rongyai kilógnak,
ha veri kacsú szárnya a sebes rádióknak.

II.

Szegény agyunkban is, mit végzetek cibálnak,
sokszor öröm poroz, többször bal túlkű bánat,
melynek tolongó s minden Párisnál lázasabb
uccái közt zengő vérszajnáknak [sic?] ránganak
olykor sejtek meleg méhéből felremeg
egy öntudatlan és tétova lendület,
mely aranyhalmokon s vértócsákon keresztül
röntgensugár gyanánt a tág térbe kirezdül,
gyorsan simítja még fák és felhők csodáit,
de nagy, isteni röpte messzebb célpontra vágyik,
s összébb-összébb simul s mindig hatalmasabb
hévvel s tudattal a kéklő magasba csap
– olykor a záporos és piszkos gond alatt
kikél és égre kél a tiszta Gondolat,
vaslábát megveti az alacsony poron
oly büszkén és biztosan, mint egy Eiffel-torony!

Debreczeni Független Újság,
1925. december 25. 7.

Építőállványok

Az ácsok
már döngetik a szálfák csontjait.,
forrón dobolnak
a kalapácsok.
S nehéz vaskapcsaikkal
összefogóznak
kart karba öltenek,
s vad lendülettel furakodnak az égig
a szálfa őrszemek.

Csigák csavart pályája vad
szédületű szakadékok alatt
szabályosan remekbe fejlenek
a daliás falak.
Mint héjban a nemes gyümölcs,
vagy szép hölgy fátyolában, itt
az óriás váz
alatt rejtezik
a ház.

S ha százszor is a alendülő
ház hozott is ide másokat,
lelkem! te nézd és megszeresd
az építőállványokat,
akik, ha készek a kevély falak
alázatosan földre hullanak,
s felállnak, s egybetapadva
új tornyot fúrnak a napba!
(1925)

Bihar,
1927. április 21. 1.

Amor Militans

*Milyen szeretet az, mely gyűlöletbe is ragyog?
Én nem úgy szeretek, mint a Nap, mert én ember vagyok.
Szeressen a Nap unalmas és egyenlő szeretettel,
költse ki a jó csiráját, s mit a vad gonosz vetett el,
szeressen, aki akar, mint vén papok s professorok,
kiknek megcsiszolt szerelme mindig s egyaránt forog,
én ember vagyok s szívem van, de csak az egyik oldalon,
s mint kaszáknak karcos éle, éltet ad, és öl dalom.
Most nagyon jók voltak a Jók! és nagyon is kezesek?
és sokan voltak a rosszak! és nagyon is sebesek!
egy mocsár lett drága kertünk, és a kék vizek alatt
aknát dugdostak, és régi szép városaink felett
barbár bombát dobtak, s belénk lőttek a gazemberek,
és sötét szájjal szavaltak és sötét szívvel gyűlöltek,
egy fácskát sem neveltek, öltek és mindig csak öltek*

Bocsássatok el békeességgel

*Ti, kik szerettek, kérve kérlek,
hagyjatok már elmenni engem.
Elég volt az Élet borából
jó volt, rossz volt, mindegy, elég volt,
engedjetelek már hazamenni.
Ne nézzetek hívó szemekkel,
bocsássatok el békeességgel.
Eddig van, vége a mesének,
hosszú, rövid volt, mindegy, vége,
így akarta a mesemondó.
Hadd vegyem hát botom, tarisznyám,
ködbe borító süvegem,
kívánjak csendes, jó éjszakát,
talán még látjuk egymást egyszer.*

(1933. III. 27.)

[Kéziratból.]

Epistola Kazinczy Ferenchez

*Kazinczy! Tán csodálkozol, mikor
síródba, hol csavarodó füvek
alatt nyugoszol szeléd márványmosollyal,
e durva korból lehat egy kiáltás,
(mert elszoktunk mi már a lágy beszédőtől)
s nehéz ujjával körülösmogat;
de ablakom előtt a vén akácot,
melyet az őszi dér halálra csípett,
aranyba vonta most az őszi nap,
s leveleit oly zajjal zörgeti
a szél, mely zsúfolt illatot cipel,
mint a te bangod, mely már századév
mélységéből lebel ránk, mint egy álom.
Egy ilyen ősszel, mikor ez a föld,
mely vérünkre s verejtékünkre szomjas,
érett pompáját bájjal fölfedi,
s bíbor mosolyt hint a mord városokra,
az autók és elvek fegyverzajából
korod csendjébe vágyik el a lélek,
melynek küzdelmei is édesebbek,
mint vad korunk megbékülései.*

*Kazinczy! ti kékellő violák,
fehér szegfűk, aranyszín nárciszok
és barna lány szemek tárnáiból
bányásztatok gyöngéd szépségeket.*

*Megnéztétek a habzó csermelyek
és szálló felhők gyenge fodrait,
amikre már mi ügyet sem vetünk,
és naphosszat játszottatok velük.
A rengeteg sötétzöld mélyeit
ti andalogva jártátok, s a völgyben
leültetek egy mohos sziklakőre,
melyet mi most a hegyre görgetünk.
Mi nem tanultunk a mitológián,
mindent újra akarunk kezdeni,
és csak azért nézünk a csillagokra,
hogy az egek nagy útjait kimérjük.
Nekünk piros villámok kellenek,
s vihar, mely fájó mellünket feszítse,
mi ércapukat sírva döngetünk,
szemünk borul, s a vak csaták hevében
a kedvet és virágot eltapossuk.
Tán erősebbek vagyunk nálatok,
nagyobb terhet viselnek vállaink,
s messzebb lövelli bús lángját szemünk;
talán nagyon is gyengék voltatok
s a forgó föld roppant játékszere
nem fért kesztyűs tenyeretekbe. Hagyján!
Sokszor egy kis virágban a világ
nyílik ki, és tisztábban tükröződik
egy csillogó harmatcseppben a nap,
mint a sörtéten zajló tengereken.*

Mozi

Mikor torkunkat kisebezték
 a rossz szavak, mint skárlát a gyerek
 szegény, piros, fájdalmas torkát
 mikor remegő agyunkat egészen teletűzték
 nyugtalanul cikázó
 ideges, furcsa,
 fényt váltó eszmék kötőtűivel,
 a tűzvészek rettenetes
 hangja, színe, szaga és melege
 a víz alá bukóba ömlő
 hullám
 sebességével telte el
 orrunk, szemünk, füllünk,
 s bőrünknek minden pórusát,
 hogy nem tudtuk már
 élnünk, halunk vagy álmodunk,
 s úgy úsztunk zavaros életünkben,
 mint döglött bálna a tengeren:
 akkor
 jöttél
 távoli századok álma,
 Mozi,
 Lumière s Edison
 zengő agyán keresztül,
 csavaros kerekek forgatagából kinyúló
 nagy,
 naiv,
 mesés
 egyszerűségeddel,
 egyszínű,
 egysíkú
 panorámaiddal,
 lovakkal, tengerekkel,
 idegen egék virágaival,
 Európa
 öreg falu, ifjú lelkű városaival,
 Amerika
 dübörgő acélpompájával,
 Ázsia
 ópium-illatú asszonyaival,

Afrika
 roskadó pálmaligeteivel,
 Ausztrália
 bizarr állataival,
 erdőkkel, rétekkel, homoksvatagokkal,
 fényekkel, sínek s kerekek
 csikorgásával, gépekkel, fekete
 szegénység, piros
 gazdagság tombolásával,
 vonattal, automobillal,
 repülőgéppel,
 felhőkarcolókkal, csipkékben ragyogó
 hajló, meleg, rugalmas, ragyogó
 női testekkel, tűnt korok
 aranyával, halállal, szerelmemmel,
 csámpás bohócok táncával, gladiátorok
 harcával, hősökkel, csillagokkal,
 kacslábon forgó gyémántpalotával,
 jöttél
 szívéinkre hulló szárnyaiddal,
 s meglelted tarka-barka
 álarcok, pózok, rongyok, kultúrák
 nyomasztó rétegei alatt
 együgyű
 elnémított, bebörtönzött, szegény
 gyermeklelkünket,
 ki most kitörli hosszú századok
 mély álmát nagy csillogó szeméből,
 mely ezüst kertek, arany almafák
 szoló szőlők és csengő barackok
 édes képével van tele,
 s tátott szájjal bámul a lepedőre.

Nagy András

Debreczeni Független Újság,
 1927. január 1. 29.

[A fönti három vers együtt jelent meg.]

Ajkad gyors lepke lesz

*Nem félek a haláltól és öblös nagy kupákba
nem mártom lelkemet, hogy váz testét ne lássa,
nem bántom és nem verem homályos templomok
roppant kulcsát fejébe, mint régi doktorok,
nem nyaggatom panasszal a kedves, buta holdat,
jól alszom, ha a bús kísértetek csaholnak,
nem félek a haláltól s a szép piros pokol vagy
a szép sárga mennyország egyformán hidegen hagy.*

*de hát, barátom! inkább tétova szellemekként
örök kortyokban inni a hiú és hideg fényt,
mint elpibenni szépen, míg benned utat és
serény munkabárával a szőke rothadás;
zengőn világra szállni, mint csépléskor a polyva,
széthullni boldogan, hogy tán porladt kisujjad
csücskéből valahol egy pompás rózsza gyúlad (suc!)
ajkad gyors lepke lesz s agyad, melyet ma láz
remegtet, mint a kobzot, kemény arany kalász;
formát formára váltva, magadból más magadba
dalolva hullani, új szelektől ragadva,
a végtelen terek smaragd mezőin át,
mint folyton változó, vidám energiák.*

*Debreczeni Független Újság,
1927. október 30. 9.*

Károli Gáspár

*Fekete felleget alkonyaton
a titkos öreg Könyvet forgatom.
Megnőnek s felröppennek a szavak:
az égen zord próféták szállanak.*

*Fülem az ősi szóra már süket,
de rám talál az örök üzenet:
a szózatot, melyet Sion szerez
elbarátságja a gönci esperes.*

*A búza, mely Jordán völgyén termett,
lággy kenyérrel dagad a Tarca mellett:
Kármel mustja Tornában kiforr,
s örök mámmal ömlik a bor.*

*Hermon hegyével batáros a Cserhát:
egybefolyik a Kedron és a Hernád;
patak és zengő óceán szelíden
ölelkezik az Írás mély vizében.*

(1941)

Magyar mártír írók antológiája.

Szerk.: Bóka László.

Cserépfalvi, Budapest, 1947. 195.

Zsoltár

*Uram, kit nem hiszek, tehozzád fordulok,
Sehol-színéd előtt sírván leborulok.
Távoztasd el tőlem, ami volt, ami van,
Vezess ki a világ vadonából, Uram!
Oldozz fel égető magamtól engemet,
Moss ki bűs semmivel az én nagy sebemet,
Moss ki bűs semmivel, mert én vagyok a seb.*

(1933. január 13.)

[Kéziratból.]

Kenyér

*Egy cipó érkezett hazulról;
Onnan küldték nekem,
Hogy teste, melynek neve élet,
Táplálja életem.*

*Felveszem és ölembe ejtem,
Szemembe könny szökik;
Test küldte testnek ezt a testet,
Mely eltart egy pár napig.*

*Test küldte, mely oldódik lassan,
Kopik és elpihen,
Test küldte testnek, mely merül már
A habzó semmiben.*

*Fojthatatlan vágy, makacs álom!
Tüze arcomba rezeg...
E bomló test által tagadná
Mély bomlását a test.*

*Haladókló ízek búló holdja,
Felemellek, kenyér;
Valami égő Napról szólok te,
Melynek sugara ér.*

*Valami láthatatlan Napról,
Amely le sose megy,
S egymásért és egymáshoz hajtja
A málló testeket.*

*Kigyújtja s fényesíti őket,
Hogy fellobogjanak,
És azt idő halálos völgye
Felett elszálljanak.*

*Napról, mely tündöklő vaksággal
Veri a szemeket,
Hogy képeken túl megszülessék
Az örült szeretet...*

*Hazai cipó, mit akarsz még?
A számba már olyan
Éhségnek nyála gyűl, amit nem
Csillapíthat az soha.*

*Igen, sápadt hírhozó vagy te,
Ki tört ízzel dadog
Valami másféle kenyérről,
Mely másféle ragyog.*

(1943)

Magyar mártír írók antológiája.

Szerk.: Bóka László.

Cserépfalvi, Budapest, 1947.197–198.

Magyar ég

*A Göncölzékér megállt, elakadt.
Aranygebéi húznák, de hiába,
Mind a négy rozszant aranykereke
Leragadt a sötétkéék égi sárba.*

*Káromkodik a kocsis, és kopott
Aranykalapját a szemére rántja_
Aranycsizmája éhes, enni kér,
Aranyfolt hátán aranyfolt kabátja.*

(1937)

[Kéziratból.]

Louise O. Vasvári
A katolikus zsidó Kardos Klára
Auschwitzi naplója

Amikor a huszonhét éves Elie Wiesel találkozott François Mauriac-kal, a hetvenéves francia íróval és katolikus gondolkodóval, az hasonló indíttatású emberek találkozása volt, mivel Wiesel és Mauriac egyaránt aggódott az Isten nélkül élő emberek nyomorúsága miatt. Ugyanakkor a köztük zajló beszélgetés feltárta a jelentős teológiai megosztottságot, ami zsidók és a keresztények között húzódik. Mauriac számára Wiesel történetének középpontjában a szeretet és a szenvedés hatalma állt, amit ő Krisztus alakjában és szenvedéstörténetében látott igazoltnak. Ezért a katolikus író a holokausztot a kereszténység megújulása szempontjából igyekezett újraértelmezni, amelyben a túlélő a végső tanúbizonyságot képviselte. Mivel a judaizmus nem ismer ilyen egyértelmű összefüggést szenvedés és a szeretet között, Mauriac hitének sarokköve egyben Wiesel saját hite botláskövének bizonyult. A két író mindennek ellenére mély barátságot kötött. 1958-ban Mauriac segítségével tette lehetővé Wiesel jiddis emlékiratának francia fordítását, majd megjelentetését a kiadójánál. Ez a *La nuit* (angol fordítás, *Night*, 1960; magyarul, *Az éjszaka*, 1990) címen megjelent tanuság vált a holokauszt-irodalom egyik alappillérvé.

Wiesel későbbi nemzetközi elismerést kivírt műve megjelenésének évében egy hitbuzgó katolikus magyar nő, Kardos Klára (1920–1984), akit zsidóként deportáltak Auschwitzba, megírta saját táborigazgató emlékiratát, amely azonban csak halála után tizenhét évvel jelent meg. Életében soha nem törekedett a publikálására. Úgy érezte, hogy bár képes volt elmesélni Auschwitz néhány borzalmát, amelyek érthetetlenek maradtak mások számára, akik nem éltek ugyanolyan mély hitben és a szenvedésben nem érezték a boldogság édes paradoxonját, amelyet egy másik írásában a *szépen szenvedni* kifejezéssel írt le. Mauriac minden bizonnyal megértette volna Kardos enigmatikus szellemiségét, azonban kétséges, hogy mindezt Wiesel is megértette volna, vagy a legtöbb „igazi” zsidó, aki hasonló tapasztalatokat élt át, ahogy Kardos emlékiratában is utal rájuk.

Kardos Klára szülei zsidóknak születtek, de édesanyja gyermeke születése előtt kitért, így őt magát már születésekor megkeresztelték. Kardos Klára Nagykanizsán született, ahol szülei válása után őt és húgát édesanyjuk nevelte fel. Katolikus iskolákban tanult, 1942-ben diplomázott a szegedi tudományegyetemen, magyar–latin–olasz szakon. Angolul és franciául is tudott, majd később ezekről a nyelvekről fordított. (Ennek a cikknek elkészítése során Helen Keller Archívumban találtam Kardostól egy 1960-ban Kellerhez (amerikai író és politikai aktivista, 1880–1968) írt levelet, amelyben Kardos tökéletes angolsággal írja, hogy először tizennégy éves korában – mikor angolul tanult – olvasta el Keller önéletrajzát, és a levélben engedélyt kért annak a magyar fordítására.)

Kardos Klárára legnagyobb szellemi és teológiai hatást Sík Sándor (1889–1963) szintén zsidó származású piarista szerzetes, író, költő és 1930–1944 között a szegedi tudományegyetem irodalomprofesszora gyakorolta.

Sík társadalmi-kulturális háttere hasonló volt Kardoséhoz, mivel zsidó szülei már gyerekeik születése előtt kitértek és maga Sík is csak tízéves korában értesült zsidó származásáról. (1944-ben ön-maga is csak úgy tudott megmenekülni, hogy mint „felmentett” zsidó egy kolostorban bújkált.) Mindazonáltal naplójában világossá tette, hogy nem érez semmiféle közösséget a zsidókkal, és még társadalmilag is *botcsinálta* közösségnek tekintti őket. Sík emellett köztudottan Radnóti Miklós szegedi irányítója volt. Sík Sándor emberi és gondolkodói kisugárzása – különösen Radnóti Miklósnak a magyar irodalomtörténetben betöltött kanonikus helyfoglalása okán – a magyar szellemi élet különös elbeszélésének is fontos mozzanata.

Kardosnál már nagyon korán, gyermekkorában kialakult erős, katolicizmus iránti elkötelezettsége. Már az elemi iskola hetedik osztályába járva kívülről tudott sok imát és megtanulta a mise hétköznapi részeinek latin szövegét is. Az egyetem elvégzése után részt vett az Angolkisasszonyok Szerzetesrend tanfolyamain. A soá túlélése után Kardos egy ideig

Sík Sándor

Az egyetlen elérhető fotó
Kardos Kláráról

tanár volt falusi iskolákban, de a kommunizmus alatt vallási meggyőződése és politikai „megbízhatatlansága” miatt kirúgták állásából. Ezt követően gépírási és fordítási munkával tartotta el magát. 1947 és 1970 között rendszeresen megjelentek írásai a *Vigiliában*, amelynek szerkesztője egy ideig Sík Sándor volt. Miután Kardost 1970-ben „földalatti” tevékenysége miatt folyamatosan zaklatta a rendőrség, sikerült Ausztriába menekülnie. Klagenfurtban talált munkát a *Szolgalat* című jezsuita negyedéves folyóiratnál, amely teológiai és spirituális könyvket is kiadott. Ezeket a kiadványokat a magyar jezsuiták használták lelkipásztori munkájukhoz Magyarországon kívüli magyar közösségekben, azonban Magyarországra is becsempészték. Kardos Klára aszketikus életet élt, amelyet teljes mértékben vallásos szövegek írásának, szerkesztésének és fordításának szentelt egészen az 1984-es haláláig.

Noha a felszabadulás után néhány nappal Kardos rövid ideig naplót vezetett, mégis elkerülte, hogy a háborús tapasztalatairól beszámoljon. Később barátai megis győzték, hogy írja meg emlékiratát, amit 1958-ban meg is tett. Ekkor ilyenfajta tanúságot nem lehetett Magyarországon megjeleníteni. Még Ausztriába költözése után sem volt célja kéziratának közzététele, és csak 2001-ben, tizenhét évvel halála után, jelent meg az *Auschwitzi napló* (Budapest: Szent Gellért Kiadó, 2001).

2020-ban fordították le a szélesebb közönség számára angol nyelvre (*The Auschwitz Journal. A Catholic Story from the Camps [Egy katolikus történet a táborokból]*). Fordító: Fr. Julius D. Lelocky, O. Cist. Kiadó: Brewster: Paraclete Press.) Az *Előszót* az angol fordításhoz a ciszterci rendhez tartozó Farkasfalvy Dénes apát írta, aki jól ismerte Kardos

Klárát Ausztriából. Azt írja, hogy Kardos posztumusz emlékiratának elolvasásáig semmit sem tudott deportálásáról.

A könyv részletesen bemutatja a kitoloncolás szokásos borzalmait, megemlítve például szegedi gettóztartását a mintegy 11 000 zsidóval. Aztán az Auschwitzba tartó marhavagonos utat, valamint az érkezés utáni időszak több részletét. A szerző mégsem saját tábori szenvedéseit hangsúlyozza, ellenkezőleg, inkább nagyon tényyszerű stílusban ír, néha megfigyelőként megörökítve a tábor hétköznapjait.

Annak, aki sok holokauszt-irodalmat olvasott, hasonló női tábori beszámolókat, különösképpen érdekes

megjegyezni azokat a tapasztalatokat, amelyeket Kardos Klára a legtöbb sorstársától lényegesen eltérően írt le, így tükrözve a szenvedés spirituális befogadását. Például egyszerűen annyit állít, mikor tetoválták: „A11248 – én ettől kezdve ez lennék” (96). Ugyanakkor megjegyzi, hogy nem tudja megérteni, hogy a táborban miért mondta annyi nő, hogy ha túléli, akkor a háború után eltávolíttatja a tetoválást, amelyek mindenképpen árulkodó heget hagynak maguk után, és amelyet ő maga büszkén viselt. Azt is leírja, hogy Auschwitzba érve mások lázasan próbálták felvenni az összes ruhájukat abban a reményben, hogy meg tudják őrizni őket, míg ő, aki már úgy is poggyász nélkül indult útra, az érkezésnél apró darabokra tépte családjának utolsó képeslapját és nővére fényképét, még a magával hozott utolsó lekvárt is kiöntötte és az üveget is eldobta, hogy megakadályozza, hogy ezek a tárgyak megszentetlen kezekbe kerüljenek. Érdekes, hogy nem hangsúlyozza a szelekció folyamatának borzalmait, valószínűleg azért, mert saját családját Nyíregyházáról deportálták, míg őt egyedül Szegedről, ezért érkezéskor nem élte meg a családtól elválasztás traumáját. (Kardos Klára csak a felszabadulás után tudta meg, hogy családtagjait az érkezéskor megölték).

Sok nő leírta a haj leborotválásának az önéreztükre gyakorolt káros hatását. Kardos ezzel szemben nagyobb odafigyeléssel részletezi azt is, hogy a foglyok között a táborban az újra kinőtt haj hossza nemcsak a nőiesebb megjelenést jelentette, hanem hosszabb tábori létet is. (Mindezt az erdélyi és felső-magyarországi nők között tapasztalhatta, akik 1944 tavasza óta már tartózkodtak a táborban, ugyanis a magyar deportálások ezekről a területek-

Az Auschwitzi napló 2001-es magyar és a 2020-as angol kiadása

ről indultak.) Míg sokan leírták, hogy eleinte nem voltak hajlandóak hinni a szlovák és lengyel kápóknak, akik elmondták nekik, hogy rokonaikat érkezéskor elgázosították, Kardos Klára azt állítja, hogy amíg Auschwitzban tartózkodott, nem volt hajlandó elhinni, hogy ott krematóriumok működtek, mindaddig, amíg hazatérése után vitathatatlan bizonyítékok nem szembesítették e ténnyel. Ahogy másutt tanulmányoztam (és ahogy az a *Múlt és Jövő folyóirat* 2016/4. számában „*Nem és emlékezet a táplálkozási élettörténet-írásokban a holokauszt idején és után*” címmel megjelent), a táborokban éhező nők állandóan az étkezésről és a receptekről beszéltek, amiről Kardos is említést tesz, de számára ez a fajta foglalatosság idegesítő volt, mert azt mondja, neki magának nem voltak ilyen típusú anyagi szükségletei, így a táborokban valójában nem érezte az éhezést. Mégis elismeri, hogy a felszabadulás után semmiféle étel nem tűnt elegendőnek számára, és akkorra már ő is kifejlesztette magában ezt a fajta eltévelyedést.

Kardos Klára elmagyarázza, hogy deportálása során megőrizte hitét. Sőt, a hite óvta meg az életét,

mert tudatosan elfogadta a Krisztus szenvedésében való részvétel keresztjét. Írásában be akarta mutatni, hogy hogyan próbált lágertestvéreivel együtt embertelen körülmények közepette ember maradni, és hogyan találta meg a szeretet megnyilvánulásait, amikor a legkevésbé várhatta őket. Az emlékirat végigvezet kálváriája állomásain, a katolikus naptár szerint jegyezve fel a dátumokat. Például érkezését a táborba június 28-án, szerdán, Szent Péter és Pál ünnepe előestéje reggeléhez köti. Katolikus társaival minden vasárnap a reggeli órákban összegyűltek, hogy misézzenek, amelyeket azért vezethetett, mert a a szertartást jól ismerte, valamint sok imádságot tudott kívülről. Az istentiszteleten részt vevők még prédikációt is hallgathattak, s a mise végén szavaltatok is elhangzottak a magyar irodalom legjobb vallásos költeményeiből, Balassitól és Berzsenyitől, de kortárs művekből is. A barakkjukban a tetőn át szivárgóesőcseppek ritmusa szerint imádkozták a rózsafüzért. Kardos Klára a kezdetektől fogva arra is törekedett, hogy spirituális életét elszigetelten is továbbfejlessze sétameditáció révén. A szentáldozás lehetőségének hiányában ez a lelki

közösség lett a mindennapi kenyere, valamint a „táborbeli nővérekkel” folytatott „lelkipásztori” apostoli tevékenysége.

Érdeemes megemlíteni, hogy hogyan is magyarázza Kardos Klára kapcsolatát azokkal, akiket a tábor „igazi” zsidóinak nevezett. Tanárával, Síkkal ellentétben, nem állt szándékában bemutatni a zsidó származásához viszonyulásának koherens filozófiáját, de emlékiratában többször kommentárokból számol be a zsidó sorstársaival való interakciókról. Például arról ír, amit kettős „üldözésének” nevez, hogy nemcsak a nácik üldözték, hanem a zsidók is, annyiban, hogy árulóként hibáztatták a keresztény zsidókat. Számos példát hoz fel más foglyok ellenségeskedésére, amely először a szegedi téglagyárban fordult elő, amikor értékes tárgyakat vettek el a zsidóktól. A nő, aki azzal volt megbízva, hogy elkobozza töltőtollát és karóráját, annyira megdöbben, amikor észrevette, hogy az óra lapján Jézus Szent Szívének képe volt, hogy elkezdte faggatni Kardos Klárát az odakerüléséről, majd titokban visszaadta neki a tollát és az óráját is. Később azonban valaki a sorstársai közül ellopta az órát és emiatt Kardos vádolta a „valódi” zsidók szimpátiájának hiányát a keresztények iránt: „*Ó, hányszor fognak rosszabb képet nyújtani magukról, mint az ellenség.*”) Ugyanakkor máshol azt írja, hogy nem emlékszik semmilyen kritikára keresztény hátere miatt.

Talán az mutatja meg leginkább Kardos és a zsidó sorstársai közötti érzelmi távolságot, ahogyan azt a viszonyt érzékíti meg, hogy milyen csodálatos volt, amikor három másik keresztény nővel találkozott Auschwitzban és ők négyen összetartottak úgy, hogy rabszolgamunkásként sikerült együtt maradniuk az Auschwitzot követő stáció helyszínén, a salzwedeli táborban. Itt a lelki testvériség kialakulása természetesen nagyon gyakori és szó szerint életmentő volt sokak számára, azonban Kardos kritizálja zsidó fogolytársait, köztük azokat is, „*akiken a kereszténység csak külső lakk volt*”, és akik között, mint állítja, kevés igazi barátság alakult ki. Ez egy vélemény, sajnálatosan csupán azt mutatja, hogy ő és ezek a zsidó vallású nők nem alakítottak ki szoros testvériséget egymás között. Kardos Klárának a „*külső lakk*”-ra vonatkozó kritikája azokra a zsidókra utal, akik társadalmi okokból vagy téves reményben tértek ki, hogy ezzel megmentse magukat. Valóban létezett sok előítélet, de ezek nagy része valószínűleg inkább az új keresztények ezrei ellen irányult, nem pedig a mélyen hithű katolikusok marginális kis csoportja ellen. Említésre méltó az a példa, amelyet Szép Ernő írt le *Emberszag* (1945) című dokumentumregényében, amelyben 1944-ben egy budapesti csillagos ház életét is be-

mutatta. Itt a keresztény zsidó nők sárga csillaguk mellett nagy keresztelkkel pompáznak, valamint katolikus istentiszteleteken vesznek részt a csillagos házakban, s akiket a többiek gúnyosan gyorsan elneveztek az „*óvodai*” *csillagkeresztes* hölgyeknek. A poén azért is nagyon vicces, mert utal a katolikus nemesi hölgyek császári osztrák dinasztiai csillagkereszt rendjére, amelyet 1668-ban alapítottak az Osztrák Birodalomban, ahol a tagoknak megfelelő számú nemes kellett felmutatniuk, mind apai, mind anyai ágról. Hasonlóan Moldova György 1981-es önéletrajzi regényében, *A Szent Imre-indulóban* a zsidó egyes szám első személyű elbeszélő a nemrégiben kitért zsidókat római zsidóknak hívja, és hozzáteszi, hogy undort érez a kitérni próbáló zsidók iránt, és nem azért, mert ő maga vallásos lenne, hanem inkább mint nem hívő, akinek az apja szociáldemokrata volt.

Kardos Klárát és három „testvérét” áthelyezték Bergen-Belsenbe, majd onnan egy kisvárosba, Salzwedelbe, amely Hannover és Hamburg között található. Éppen születésnapján, október 7-én érkeztek az új táborba. Tizenkét órás műszakban dolgoztak a *Draht- und Metallfabrik Salzwedelben*, ami egy lőszergyár volt, a neugammei koncentrációs tábor komplexumának része. Kardos Klára azt írja, hogy soha nem tudta meghatározni a foglyok számát Salzwedelben, de valójában ebben a női táborban lévő 1520 nő többsége Magyarországról érkezett, néhányan pedig Lengyelországból és Görögországból. (Ma az Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeumában található egy negyven salzwedeli túlélő nő vallomását tartalmazó gyűjtemény, amelyet egy 1996-os túlélő-találkozó során állítottak össze. És most, Auschwitz felszabadulásának emléknapiján, olvastam egy 96 éves salzwedeli túlélőről, Evelyn Lipmannról, aki a napokban éppen abba a karjába kapta London mellett a covid-oltást, amelyiken még mindig olvasható a A25466 szám.)

A salzwedeli foglyoknak az volt a szerencsésük, hogy táboruk volt az egyetlen a Neugamme-csoportban, amelyet nem telepítettek ki, hanem két másik táborból származó rabokat evakuáltak hozzájuk, számuk ezzel mintegy 3000-re nőtt, de elkerülték az erőltetett menetet, amiben a többségük elpusztult volna. Az amerikaiak 1945. április 19-én szabadították fel a tábort és engedélyt adtak a foglyoknak, hogy huszonnégy óra alatt fosztogathassanak. Kardos Klára azonban azt meséli, hogy felszabadulásakor a legközelebbi táborbeli nővérel bementek a városba, kerestek egy katolikus templomot és meggyóntak. A gyónás után menedéket találtak egy házban, melynek lakói elmenekültek. Itt barátnője megtölti a bőröndjét női ruhákkal és

A kolozsvári strandon.

Victor Capesius, Ella Böhm Salomon és szülei

egyéb tárgyakkal, és ekkor Kardos Klára rádöbent, hogy most útjaik elváltak. Ő még a korábban nála lévő radírt és néhány egyéb kisebb tárgyat is otthagyta, végül egy félig megtöltött vászonhátizsákkal és két szürke takaróval tartott hazafelé, érezvén, hogy Istennek szándékai vannak vele új életében.

Kardos Klára írásának angolra fordítása igen fontos fejlemény, mivel az élete a maga példaértékű vallási odaadásával, s mind a nívós szellemi tevékenységével nemcsak a hívőknek, hanem a magyar történelem, a gendertanulmányok, valamint a vallásfilozófia iránt érdeklődőknek kivételesen fontos dokumentum. A modern női „keresztény spiritualitást”, különösen a holokauszttal szembeállítva, eddig csak néhány kiemelkedő személy, például Simone Weil és Edith Stein, mártíriumával kapcsolatban tanulmányozták. (Stein és más táborokba hurcolt keresztény zsidók vértanúságáról lásd Paul Haman atya könyvét [*Edith Stein and Companions on the Way to Auschwitz*. San Francisco: Ignatius,

2010].) A szerző az Auschwitzban elpusztított 113 katolikus zsidó sorsát tárgyalja, akik többnyire felnőtt korban tértek ki, a leghíresebb közülük Stein, egy karmelita apáca, akit később szentté avattak, és akinek a húgát szintén meggyilkolták a táborban. Haman atya azok ellen szól, akik azt állítják, hogy az ilyen keresztény zsidókat nem lehet a hit mártírjainak tekinteni, mivel zsidóként úgymint mindenképpen megölték volna őket.

A hívő katolikussá vált zsidó születésű magyar nők tanulmányozásához javaslom Kőbányai János szociografikus portréját is („Ő él.” *Múlt és Jövő*, 1991/4. 75–85), amely egy zsidó katolikus apácáról szól, akivel a szerző Izraelben találkozott.

Érdeemes lenne párhuzamokat vonni a Messiást követő zsidók („Jews for Jesus”) vagy az evangélikus keresztény zsidók holokauszt tapasztalataival. Lásd Marianne Fischer (Fischer Marianne, 1924–2015, *Viharban: Egy magyarországi zsidó asszony élettörténete* [Chappaqua: Christian Herald Books, 1981; magyarul 1998-ban adták ki], valamint egy másik, kétszerzős emlékiratot, Marianne Adam [1923–?] és Ella Böhm Salomon [1920–2002]: *Was wird der Morgen bringen? Zwei Jüdinnen überleben Auschwitz und finden zum Glauben an Jesus Christus*. Stuttgart: Anker Edition, 1995, magyarul fordította Moshe Fogel). Mindkét nő majdnem egyidős Kardos Klárával, de csak évtizedekkel felszabadulásuk után tértek ki. Kettős csodának tekintik életüket. Az első csoda az, hogy túléltek a borzalmakat, a második csoda pedig az, hogy szívüket nem a gyűlölet hálózta be, hanem a megbékélés hosszú útja vezette mindkettőjüket Jézus Krisztushoz; és mindez annak ellenére, hogy mindketten tanúk voltak az 1964-i frankfurti *Auschwitzperben*. Salomon és orvosnő édesanyja a hírhedt

auschwitz-i patikus, Victor Capesius ellen tettek tanúvallomást. Mindez különösen fontos volt, mert a patikust mindketten felismerték Auschwitzban a rampán, ugyanis Salomon gyerekkora óta Capesius többször megfordult otthonukban az IG Farben és a Bayer képviselőjében gyógyszerreket árulni.

(<https://www.auschwitzprozess.de/zeugenaussagen/Salomon-Ella/>; Dieter Schlesak: *The Druggist of Auschwitz*, 2006: 8–10).

Ella Böhm Salomon és orvosnő anyja Frankfurtban

Vári Attila

Ijesztő napunk

*Erdélyi Lajos fotóművész emlékére
(1929 Marosvásárhely, 2020 Budapest)*

– Tudod – mondta az aznapi borzalmas felfedezésünk estéjén, királyi lakománk végeztével Laló, akit nem tudnék Erdélyi Lajosként emlegetni. – Tudod, akit a kígyó megmárt, az a gyíktól is félni fog. – És felhajtott egy pohár kubai rumot. Egy egész pohárral, az az ember, akit soha sem láttam még szalonspiccesnek sem, de megértettem azt a kibeszélhetetlen érzést, amit a délelőtti ijesztő látvány, iszonyatot ébresztő élményünk hozadékaként, ifjúkori emlékeinek kapcsolásával átélhetett.

Több mint ötven év barátság után nehéz olyan emberről beszélni, főleg írni, akivel valaha naponta, aztán később, öregségünkben, már csak ritkábban találkozhattam, bár mindketten Budapesten éltünk.

Ha Lalóra gondolok, mindig az a hajdani tavaszi, fürdőszézon előtti hónap jut eszembe, az 1970-es évek egyik májusa, amelyet Szovátán, az Írószövetség rönkház kinézetű alkotóházában, a fekete vilaként emlegetett épületben töltöttünk.

Én a *Volt egyszer egy város* című regényemen dolgoztam, Laló a környék elhagyatott zsidótemetőinek nyomát kereshette, de találat hiányában érdekes sziklaköveket, vénséges bükkfák üregeinek, korhadék barlangjainak fotózásával volt elfoglalva, azt mondta, hogy hihetetlenül emberiek ezek a természet játékainak tartott alakzatok.

Szállásunkhoz közel két vendéglő is volt, ahol ebédelhettünk, vacsorázhattunk volna, de szakszervezeti beutaltak tömegeinek főztek, eléggé igénytelenül, s elhatároztuk, hogy közösen készítsünk magunknak naponta valamilyen ehető melegételt.

Híresen jó horgász volt, talán értett a pisztrángok nyelvén, mert soha nem tért haza üres kézzel. Minden alkalommal pontosan annyit fogott, amennyiből jól megoldottuk a napi egyszeri vacsorát, néha még korai visszaérkezése miatt az ebédet is.

Én gombásztam, bár az évszak nem kecsegtetett nagy változatossággal, még nem találtam szinte egyetlen csiperkét, rókagombát. Vargányát sem, amelyet mi hiribnek, tinórúnak nevezünk, s a ren-

geteg keserűgomba, amely elkészítve sem vesztett csípős, keserű ízéből, az lett volna a pisztrángok körítése, rákényszerített, hogy mégiscsak kezdjek velük valamit.

Tejelőgomba, össze sem lehet téveszteni semmivel. Ha eltöri az ember, sűrű fehér, nagyon keserű tejszerű váladékot enged, s Laló sajnálkozott, hogy nem tudjuk parázsra rakott vaslemezen megsütöni.

– Juhtúróval megszórvva, jól átsütve, hogy elvegye a keserű ízt, királynak való eledel lenne – mondta.

A kényszer a legjobb szakácskönyv, s kitaláltam, hogy a puliszkalisztbe forgatott frissensült pisztránghoz, a szalmakrumpli vékonyságúra szeletelt gombát bő olajban ropogós pirosra kisütve, aztán reszelt sajttal megszórvva, olyan pompás körítésünk lesz, hogy hét nyelven beszél.

És ha nem is beszélt hét nyelven, de hetekig etük megunhatatlanul.

A pohár rummal befejezett csendes este napja volt az a nap, amikor a Szakadát-patakról fölcslattam az Iszujka völgyébe, ismeretlen vizekre. Azt hittem, hogy nemcsak horhost rejt az alábukó hegyoldal, hanem gübbenők mélységeit dajkáló hegyi patakat is, de tévedtem. Csak a mélyút kanyargott a völgyben, s Laló is gombászni kezdett. Különben is, már kifogta, s amolyan tartósításként csalánlevélbe bugyolálva, el is tette a halakat.

Többnyire lábunk elé nézve araszolgattunk a Becs-kecs-hegység szoknyáján, a ligetes ritka erdőben.

Egészen közel hozzánk legelészett borjával egy szarvastehén, s nem is miattunk, csak azért ugrottak meg, mert egy uhu, egy sárga vén fülesbagoly libbent át fölöttük.

– Megfizethetetlen egy ilyen nap – mondta Laló, aki nem tudott betelni a látvánnyal.

Túlérett, többnyire kukacos májusi pereszkrét szedhettünk volna, alig-alig találtunk olyan gombát, amiért érdemes lenne lehajolni, s jól eltávolodtunk attól a szekérúttól, amely egyre felszínesebb lett, látszott, hogy nem sokan használják, s akkor a töl-

2020/4

▲ 1945. július 2. Életem legemlékezetesebb szakaszáról, a német megsemmisítő táborokban töltött esztendőről nincs fényképem. Holott fényképeztek: Oberscharführer Weingartner készített egy fotót (talán amikor rám mérték a 25 botütést?!). De ebből nem kaptam. Háború után párizsi rokonaim felismerni véltek egy, az Humanitéban megjelent képen. El is küldték – de nem hinném, hogy én lennék az. Ez a kép portré, Édesapámat és engem ábrázol. Túléltük Auschwitzot, a „száraz krematóriumnak” nevezett Dörnbau (Szilézia) lágert. A flekktifuszt. A csíkos rabruha valójában az anyém volt. Amikor megérkeztünk szülővárosunkba, Apámban felébredt a közéletben sokat forgó ember dramaturgiai ösztöne. Felvette az én rabruhámát, abban vonult be gyalogszerrel a város Fő terére. Több százan kísérték bennünket a Fő térre. Az időben a legidősebb, illetve a legfiatalabb túlélőt. Kántor úr fényképészműtermének kirakata előtt készültek a képek.

A véletlen szeszélye sodort az újságírók céhébe. Fitókrónikásként részlegesen elkészítettem az erdélyi értelmiségiek arcképcsarnokát. Közel kilencven temetőről készült képeimmel bemutattam a régi zsidó sírkőfaragó népművészet remekeit. ▼

◀ A diktatúra éveiben is voltak gyönyrű óráink, napjaink. Egyetlen biztonságos kaspaszkodónk: a baráti kör. Szűkebb környezetünket örökítette meg feleségem: Balázs Imre festőművész, Erdélyi Lajos fotós, Bodor Pál publicista-író, Kányádi Sándor költő. Egyikünk sem mondta, hogy ilyen körülmények között nem lehet dolgozni.

* Erdélyi Lajos szövegei, amit a MJ 2000/1. lapszámban megjelent Erdélyi Lajos: Magyar zsidók Romániában, Erdélyben című cikkből emeltünk Vári Attila írása mellé.

gyek és gyertyánok között elvadult körtefákat, vadhajtásaik miatt bokorrá terebélyesedett szilva- és almafákat láttunk.

Olyan csend volt, hogy hallani lehetett a pillangók szárnyverését, messziről talán kakukk, vadgalamb bűgását, s egyszerre csak előttünk volt egy korhatag, bukfenctetésre készülő léckerítés-maradvány.

Megálltunk, szinte azt kérdeztük némán egymástól, hogy továbbmenjünk-e? Hátha valaki jogtalan behatolónak vél, nemkívánatosnak tartja az ottlétünket, s valami kellemetlenség érhet minket. Tudtuk, hogy vannak vadorzók, zugpálinkafőzők a környéken, s nem szívesen botlottunk volna egyikükbe sem.

Talán egyetlen lépést tehattünk, amikor észrevettük azt a borzalmas látványt.

Ellenfényben volt az a valami, emberi végtagra emlékeztető dolog, talán magasról csüngött be a látómezőnkbe. De nem kellett sokáig találgatni, csupán egyetlen lépés kellett, hogy megtudjuk, mi lehet az a belógó csukaszürke nadrág, amely sáros csizmában végződött, s amelyről ha nem is tudtuk biztosan, de sejtettük, hogy akasztott emberhez tartozik. Olyan hirtelen bukkant elő a hulla, ahogy egy bokor takarásából a vakító fényre léptünk, hogy ösztönösen egymás keze után nyúltunk.

Ha felvétel készült volna azokról az óráknak tűnő pillanatokról, s valaki megnézhetné, félelem, tanácsstalanság, iszonyat kifejezését olvashatná arcunkról. Nem tudom, hogy én milyen lehettem, csak azt láttam, hogy Laló arca aszfaltszürke lett, ajka remegett, mintha magában beszélne, s akkor a döbbenet pillanatában enyhe szellő kerekedett, s az akasztott ember teste megmozdult. Közben a testet még javarészt takaró pajta irányából szinte túlvilági nyikorgást hallottunk, olyant, mintha valaki kinyitott volna egy rozoga ajtót.

Kiléptünk a bokor mögül, s Laló hallózni kezdett.

– Halló, emberek... Hahó, van itt valaki? – kérdezte, s most már láttuk a roskatag tetejű házat, ólak és ketrecek maradványait is, s a kút gémjére akasztva az embert.

Szürke overáll, kockás hosszú ujjú ing volt rajta, a fején sötétzöld, félrechapott beret, baszk sapka, olyan, mint amilyent a hegyivadász századok katonái viselnek.

A szélben, mintha hintáztatná, le-fel emelgette a gém hosszabbik szára a hullát, s később bevallottuk egymásnak, hogy előbb arra gondoltunk, hogy talán le kellene, hogy vágjuk, kézenfekvőnek tűnt volna, hiszen mindkettőnk kezében ott volt a gombászáshoz használt kés.

Legalább tíz kilométernyire lehattunk a szovátai rendőrségtől, s nekem megfordult a fejemben, hogy vége a nyugodt napoknak, majd ismételen becítálnak vallomástételre, eltitkolt dolgot, következetlenséget keresve elmondadják századjára is a történetünket, mert nagy általánosságban mindig a holttest megtalálója az egyes számú gyanúsított.

Fordult a szél iránya, s végre megláttuk a tökéletesre sikeredett madárijesztő arcát. Volt szeme és szája, bajusza és orra, talán jobb napokat megélt, gyermekrémisztgető papundekli álarc lehetett valaha, az, amit a kitömött harisnyára erősítettek.

Nem éreztem, s mint később megbeszéltük, Laló sem érzett megkönnyebbülést. Feszültségterhes pillanatok után, talán a kitörő nevetés lett volna a helyénvaló, egymás rémületének kinevetése, de nem az történt. Mert van a rémületnek olyan foka, amely beivódik az ember bőre alá, fészket rak, mintha soha sem akarna vándormadárként tovaszállni. Cipeltük egész nap, egész este a borzalom pillanataiban feltóduló félelmeinket.

Aztán Laló arról a vonatról mesélt, az Auschwitzba tartó vonatról, amely csupa marhavagonból állt, s amelynek emberfejnyi vasrácsos ablakából, ahová azért emelték, hogy friss levegőt kapjon, akasztott emberek sorát látta.

– Megsejtettem, hogy borzalmak várnak rám. Távol, egy falu szélén voltak az akasztófák. Nemcsak éreztem, de tudtam, hogy ott, a messzeségben iszonyatos dolgok történtek... és miután felszabadultunk, akkor is kísérték hazafelé a bosszú, a leszámolás akasztófái. Tudod, akit a kígyó megmarta, az a gyíktól is retteg – mondta, s azokban a közép-kort idéző, Ceaușescu dicsőséges diktatúráját sínylő időkben, nem is volt nehéz arra gondolni, hogy bekövetkezhet még az is, hogy akasztottak erdejét találjuk gomba helyett, ha nem megyünk el innen, minél hamarabb.

Cziegler István

Kain jele

1.

FENT ÉS LENT – A KOF BETŰ

Az ismerős mítosz végén Kain így panaszkodik: „nagyobb a büntetésem, mint hogy elhordozhatnám, [...] akárki meglát, megöl engem”. Válaszul Isten bélyeget üt rá, hogy megjelölje bűnével – de meg is védje: jelezze, „hétszeres a büntetés Kainért”. Ez a hétszeres büntetés központi jelentőségű a mítosz egészében. De egyelőre maradjunk annál a kérdésnél, vajon mi ez a bélyeg. A héber szövegben az **אוֹת** /ot/ szó áll, amelynek jelentése „jel” vagy „betű”. A bélyeg tehát jel, betű. Mint betű az egész világ értelmes rendjében jelöli ki a helyét annak, amit jelöl. Talán megelőlegezhetjük itt annak a felismerését, milyen mélységig vesznek részt a héber betűk a bibliai szavak jelentésében és a szöveg formálásában. Jó példa erre maga az **אוֹת** szó. Erre alkalmazva azt a módszert, amely e felismerésből ered (és amelyet a Kabbala hagyománya széles körben használ), azt látjuk, hogy a szó első betűje א (alef) az *első* betű, utolsó betűje ת (tav) pedig az *utolsó* betű. A köztük álló ו (vav) más szóhoz kapcsolva általában azt jelenti: „és”. A számokat, sorrendet is jelentő és jelölő betűkkel ez tehát az újszövetségi „alfa és ómega” „kezdet és vég” héber megfelelője!¹ A „betű” szó tehát a teljességre utal, amely emellett a héber szerint még *jel* is. A betűknek e költészetben is túlmutató jelentését és jelentőségét próbáljuk tehát nyomon követni, amikor itt kérdezzünk.

„Héberül” tehát azt kérdeztük: mi Kain betűje? És amint így tesszük fel a kérdést, több megoldás is kínálkozik, amelyek mind szerepelnek is a hagyományos értelmezésekben. Az első ilyen kézenfekvő válasz, hogy Kain jele nevének első betűje, a ק (kof). Izgalmas kiindulópont! Ennek a betűnek a héber betűsor egészén belül van egy különlegessége, amely a Kain-történettel is szoros összefüggésben áll. A kof ugyanis az egyetlen, amely a többi betűvel ellentétben a sor *alá* lóg!² A héber betűk, amelyek név–alak–jelentés egységét sűrítik szerkezetükbe, ezzel rögtön rámutatnak a súlyos lefelé kötöttségre e mítosz mélyén, amely kezdettől átszövi Kain életét.

Gondoljuk itt meg, hogy annak a zsidó hagyománynak a szövegét olvassuk, amely olyannyira érzékeny a névadás és néven nevezés jelentőségére, hogy magvában épp a kimondhatatlan Istennevet őrzi; a Teremtés könyve pedig épp ezt, a névadás hatalmát teszi meg az ember elsődleges felelősségének és kiváltságának. Pedig Kain „sűrű, kusza, vad” bozótja mindjárt ezen a ponton kezdődik. Noha az ember – a nemek előtti, androgün Ádám – feladata nevet adni, Kaint Éva egyedül nevezi el a felkiáltással: „Férfit/férjet szereztem (קניתי) /kaniti/ magamnak a Névvél” – a név eredete nem stimmel, de az állítás sem! Az előbbi nem is lehetne beszédeesebb: a /kain/ szó jelentése ebben az alakban inkább ‘lándzsa’ vagy ‘dárda’, a rokon sémi nyelvekben is. És az utóbbi: mit mond tulajdonképpen? *Férfinak*, sőt *férjnek* született volna? De hiszen Ádám Éva párja! De tovább megy: ráadásul a *Névvél*³ szerezte volna? Pedig a mondat eleje világossá teszi: „Ádám megismeré [...] Évát [...] és megszülte Kaint”! Vagy ha a *-vel* ragot úgy értjük, a *Névvél egyenlőn*: eksztázisában valóban azt hiszi, hogy olyan lett, mint Isten: ő is *embert teremtett*? De az isteni *teremtéssel* ellentétben azt állítja, hogy Kaint ő *szerezte magának* – birtokul!

De ki ez az Éva, aki így kisajátítja magának Kaint? Ehhez néhány verssel előbbre kell ugranunk a szövegben. Az Édenből való kiűzetés forgatógatójában némiképp elsikkad, hogy mindjárt az átok után Ádám első cselekedete Évát *újra* elnevezni. Hiszen volt már neve: nő/feleség אישה /isa/, amely a férfi/férj איש /is/ párja; ahogyan Ádám is voltaképpen annyit tesz, Ember. Ez a kettős elnevezés külön felhívja a figyelmet arra, hogy a két név *egyike sem* Ádám אדם)) nőnemű párja, amely az Adama (אדמה), azaz Föld volna! A második elnevezés, Éva (חוה), azaz „életet adó”, mindehhez még hozzáteszi: „ő minden élők anyja” (Gen 3,20). Éva és az Adama, az életet termő Föld között szoros kapcsolat rejlik a mélyben, sűrűn összefonódnak – mintha valami ősi természetvallás születését követnénk nyomon. Kain pedig hozzá van nőve e Föld-anyához, aki születésétől magának követeli, akár hazugsággal is! (Kain meg is örökli a névadásnak ezt a viszonyt torzító formáját.) Kaint tehát kezdettől lefelé vonja ez az erő – de ez itt még el van rejtve

a szövegben. *Láthatóvá* akkor válik rajta, amikor Isten *szól* hozzá.

Közelebbről: a sikertelen áldozat, illetve ajándék⁴ után így *kérdezi*: „Miért gyúltál haragra? És *miért horgadt le az arcod?*” Lehorgasztja a fejét, Isten mégis látja. Kain *fordul el* Istentől – az már a fent és lent, magasabb érték és alacsonyabb érték viszonyához tartozik, hogy ez a mozgás lefelé mutat. Ez a pár (Isten látja, ő elfordul) később is előfordul, Kain jellemzője.

Álljunk itt meg egy pillanatra! Ezen a ponton jogosan merül fel a kérdés – amelyet a mítosz értelmezői gyakran fel is tesznek –, hogy „ha egyszer Isten látja, miért engedi?” De hiszen Kainhoz – Ábellel ellentétben! – beszél. Látja, és kérdezi. Épp erről van szó: *azért* kérdezi, mert látja! Érzésem szerint ez a mozzanat a jelenet kulcsa. Csupa emphatikus kérdéssről van szó: miért éget téged? *Téged* miért éget? És az arcod, a tekinteted miért fordul lefelé? Miért esett le? Ez a pár mondat pontosan tükrözi azt, ami épp most történt Kainnal. És *ezen* a ponton még *kérdés*, hogy Kain teljesen lezárult-e!

„Miért éget téged?” A Rosenzweigék fordítását („warum brennt es dich?”) követő fordításom szándékosan tér el a Károli-biblia „haragra gerjed” szóhasználatától. Bár a héber kifejezés jelentése ez, a szókép szoros értelemben azt mondja: „miért éget neked?” A **ר-ח** (het-rés) szótó „megéget” jelentésben alig maroknyi alkalommal szerepel a Bibliában, de teljes jelentésteréhez hozzátartozik a belőle képzett **כ-ר-ח** (het-rés-kaf) „(szénné) perzsel” ige, sőt, a testvérpár, Kain és Ábel mítoszáról lévén szó, a jelentésbe beleszeng az **א-ר-ח** (alef-het-rés) „más, másik, különbözik” is.

Az égés, amiről itt szó van, kettős. Jelenítsük meg ezt a pillanatot: az áldozat a Biblia alapértelmében égő (!) áldozat, amelynek a füstje *felszáll*, amely mozgás az áldozat szimbolikájának és *magának a fentnek szerves része*. Tábor Béla *A zsidóság két útjában* ezt úgy fogalmazza: „az áldozat: az alacsonyabb érték alárendelése a magasabb értéknek”. A magasabb, a tisztább, a nagyobb érték felé törekvés. A mítoszban Kain áldozata után elhangzó „miért éget téged” erre is érthető! A tiéd miért *emésztő* tűz? Miért nem az áldozat felfelé törő, tiszta és tisztító tüze? Vagyis a második hangsúllyal: „*téged* miért éget [meg]?” De Kainon belül is perzsel a harag, és a tüze lefelé fordul. És mi ez a lent? A perzselő, pusztító indulat, amely lefelé vonzódik, mint Kain arca, tekintete (e kettő között a héber nem tesz különbséget). Helyén van tehát a második kérdés: „miért horgasztod le a tekintetedet?” Ezt az eredeti szöveg lényegesen erősebb szóval hozza; szó szerint: „miért esett le az arcod?” Leesett! A föld

felé. Mert Kain erre (óra?) tekint. *Kain a föld szolgája* – a Gen 4,2-ben szereplő, és általában „földművesnek” fordított, kifejezés valójában ezt jelenti! Leszegett fej: a haragban felizzó erő – kontrollálatlan, állati dinamisz – de nem akarati energia. Az ösztönélet ereje az embert az állati szintre igyekszik lerántani. Ezt fejezi ki a „föld szolgája” fordulat is (és Noé lesz csak *férje* a földnek). Ne üssük el a moralizmus könnyedségével, milyen masszívumról beszélünk; Kain számára meghatározó ellenállás ez az áldozattal szemben, amelynek lényege, hogy *föl* kell áldozni: nem a lent uralma alatt maradni.

Annak a kavargó örvényternek, amelybe Kain bele van vetve, ezzel még nincs is vége. Olyasmivel kell szembenéznie, amiről sem Ádám, sem Éva nem tudott ölelőtte: a másikkal. Testvére, fiatalabb (!) testvére életével. Ádám és Éva számára a másik személy még a teljességbe való beavatás, a megszólítás szükségletét jelenthette. Kain azonban a kiűzetett ember fia, aki „olyan lett, mint egy közülünk”, azaz egy a sok között. Elsőként van abban a helyzetben, hogy azt hiheti, a másik egyéniség éppen olyan, mint ő maga: testvére a helyére léphet. És lám, Ábel ajándékán Isten elidőzik, Kainét nem fogadja el. Testvére, Ábel, aki állatokon, az állati létszférán uralkodik, aki állatokat *öl*, nagyobb figyelmet és tekintélyt élvez nála, bár ő az *első*. Mégis Ábel hoz „juhainak *elsőszülötteiből* és azok kövérségéből”. Hogy az első a kiválóságot, a minőséget jelenti, a Biblia nyelvében világos, és vissza is kell még térnünk rá. Hogy ezzel együtt a fent és a kiválóság is szorosan összefügg, már láttuk. És ha itt feltűnik Kain nevének a héber **כנף**/kiná/, azaz „föltékeny-ség” szóval való rokonsága, nem véletlen. Épp ez, az én és a másik közötti hideg szakadék, a minőséggel való ütközés, és a felfelé nézni nem tudóknak az irigysége égeti Kaint!

Isten intelve enigmatikus tömörségű félmondatot folytatódik, amely épp ezt hangsúlyozza: „nemde, ha jól teszel: felemelkedés” – mindössze négy szó, amelyben szó sincs „emelt fővel járásról” vagy „kedvességről”. Az ellenpont világos – arcod: lefelé; jó: fölfelé; és a mondat befejezése: „de ha nem jól teszel, a nyílásban [vagy hasadékban] bűn leselkedik” – pontosabb fordításban: guggol (lefelé!) – „terád van vágyódása, de Te, te uralkodjál rajta!”

A „leselkedik” elcsépelet szóképet az ugrásra kész, lent guggoló bűn sokkal érzékletesebbé teszi. A „küszöb” helyett is „nyílásról, hasadékról, hézagról” olvasunk. Tovább mélyíti mindezt az is, hogy a héber egyetlen szóba sűríti a „jól teszel” kifejezést, amely a lehető legegyszerűbben a „jó” aktív, ígésített alakjának második személye. Vagyis: akinek élettere az, ahol az áldozat fölfelé törő áramlása, a

„jóltevés” aktív folytonossága megszakad, vigyázzon magára nagyon – halálos veszélyben van: ragadozó vár rá. Hogy itt a lent, a föld és a föld ajándéka *bűnné* válik, amely ráadásul leleselkedik, meglehetősen talányos. Később visszatérünk még erre Noéval kapcsolatban, de egy vonatkozásban az útmutatásból máris látszik, hogy finomabb dolgról van szó a bűn gyűlöleténél. A bűn veszedelme a szemünk láttára születik a lentből – ahogyan maga a „bűn” szó is itt (és nem az ún. „bűnbeesésnél”) szerepel először a Bibliában. A bűn a hasadéokban lakik, de Te – ez a kiemelés a héberben már szerepel – te azért uralkodj rajta!

Uralkodj rajta – ne elvesd! Hiszen éppen erről van szó. Ebből a masszív, sötét, tüzes anyagból, amiből Kain jó alaposat merített, *nagyon is volna mit áldoznia, neki az elsőszülöttnék*. És tényleg, itt még konfliktus van Kainban, még nem zárult le teljesen. Ennek legszebb jele, hogy a következő mozdulatával „szól és beszél” testvérel – sőt, a Károli-fordításnál hívebben adja vissza itt a héber szoros értelmét, ha azt írjuk: „elmondta Kain Ábelnek, testvéreinek” – amit Isten mondott! Innen nézve értelmesebb a szokásos „És lőn, mikor a mezőn valának”⁵ fordítást így módosítani: „de aztán, amikor a mezőn voltak” – vagyis Kain saját régiójában, amely úgy vonzza – akkor már eldől: itt van otthon. Elfogadja ennek törvényeit. Nem az a bűn, hogy a lenti értéket, a sötét föld masszívumát értékek ismeri el, hanem az, hogy *aláveti* magát. Sőt, a folytatásból kiderül, *„felülkerekedett Ábelnek, testvéreinek”*. Ábelnek felül – akinek nevének jelentése „lehelet”(!), amely fölfelé száll – a feláramlás helyett a lehetetet a föld alá fojtja. Ez maga a halál! És a mozgás maga az inverz áldozat, „leáldozás”, leölés. Ábelt áldozati *állattá* alacsonyítja.

Tábor Béla szerint itt a Kainban kavargó „ösztön tüze elemésztette saját létalapját”; Kain „eljut ahhoz a szakadékhoz, ami a cselekvés szélén tátong és beleveti magát: gyilkol. Hogy földönfutóvá lesz, a gyilkosság egyetlen lehetséges következménye.” Korunkra jellemző, hogy a végletesen egyedül maradt Kain felkiáltása az ismerős, romantikus kép. Isten kérdésére – „Hol van Ábel?” – úgy felel: „mit tudom én! Gyámja vagyok én az én testvéremnek?” A mondatpárból *mámoros dac* hallatszik. Érdemes figyelni rá, hogy ez az első kérdés, amelyet *ember* tesz föl. A látszólagos kérdésben valójában hatalmi igény fogalmazódik meg. Ám itt ez az *énből* kiinduló igény ott is ér véget: önkénnyé válik, amely itt pusztán önvédelmet szolgál. A kérdés nem Isten fellazító-szabadító kérdéseinek, sokkal inkább a kígyó *alkérdéseinek* visszhangja, kérdésbe burkolt dacos tagadás. A kérdésre („gyámja vagyok én?”) ösztönö-

sen is idehalljuk az intenzív igenlő választ. Isten nem mondta ugyan, hogy Kain Ábel gyámja volna, ám maga a kérdés ismeri el, hogy ezt is joggal mondhatta volna. A kérdés formájú hazugság rögtön tagadja is, amit elismer.

Erre a mozdulatra pedig egyedül a szembesítés lehet az adekvát válasz: „Mit tettél?” A folytatásban pedig ismét a természetvallás köre, azon belül is a khthonikus emberáldozat földkultusza sejlik föl. Fent azt mondtuk, az élő lehetetet fojtja a földre – a bibliai képben Kain a földre borítja a vért. Mintegy táplálja vele! Hiszen innen, a Földből kiált Ábel vére Istenhez, amely *„feltátotta száját, hogy elfogadja tőled testvéred vérért”*. Ahogy korábban Kain földhöz kötődése, úgy ez a tény itt is mindaddig rejtve marad, amíg Isten *szava* ki nem mondja.

A bibliai átok ezután már következmény, az „egyetlen lehetséges következmény”. El vagy átkozva a földről: hiába szolgálod, sőt pontosabban: *mert* a földet szolgálod, nem adja neked az erejét! – bár Kain ezt kívánja, ezt remélte tőle. *Ez*, a teremtéssel való szembeszegülés titáni daca tűnt fel neki erőnek. – Mivel nem tudtál megnyílni a *szóra*, a figyelmeztető kérdés nem hatott el hozzád, belevetted magadat a szakadékba; most a sorsodon keresztül kell megértened, hogy földönfutó lettél, kitesztelt. Hiába tátja a száját testvéred véreért, a Föld nem fogadhat be téged.

Ezzel visszaértünk kiindulópontunkhoz: „Akkor monda Kain az Úrnak: nagyobb az én büntetésem, hogyszem elhordozhatnám, íme elűzöl engem a föld színéről, és a te színed elől el kell rejtőznöm.” A betoldás Kaintól való. Kain elfordul: a Föld színét és Isten színét egynek érzi – senki nem mondta, hogy Isten színe elől el kellene rejtőznie. Ez már öröklött ösztöne – ahogyan Ádám a bűnbeesésben elrejtőzik, Éva pedig túlozva mondja a tudás fájának gyümölcséről: „azt monda Isten: abból ne egyetek, *azt meg se illessétek*”. És Kain úgy folytatja, „bolyongó (נַג/na\') és bujdosó (נָד/nad/) leszek a világon”. És itt, az Isten elől való „bujdosás (Nod) földjén” telepszik meg. A büntetés törvényét a most már magát szoroson a lefelé mozgáshoz kötő Kain kényszeresen átokká torzítja.

A föld elátkozottságát pedig majd csak Noé oldhatja fel – akinek neve נֹח/Noách/ egyértelműen a מִנְחָה/mincha/ ajándék, illetve áldozat szóval egy gyökerű – aki nyugalomra מִנְחָה hoz „kezünk fáradozására e földön, amelyet megátkozott az Úr”. Mióta átkozott? Tudjuk, Ádám óta, ám *Kain* volt az, aki *azonosult* az elátkozottsággal, belevetette magát a szakadékba – amelyben „a bűn leleselkedik” –, így nem tudhatott férj(fi)ként uralkodni. A feloldáshoz az itt következő nemzetségtáblák mítoszszü-

rítményeit kell megértenünk. Hogy az új nemzedékek milyen jelentést hordoznak, ahhoz Kain bélyegének egy újabb betűvel való azonosítása vezethet közelebb.

2.

ZÁJIN – A FEGYVER – A HETES SZÁM
ÉS A BETELJESÜLÉS

A mítosz főszereplőjének héber kezdőbetűjéből indultunk; alakjából és helyzetéből pedig olyan jelentést olvastunk ki, amely átível az egész történeten. Itt visszatérünk Kain megjelölésének pillanatához: „hétszeres a büntetés Kainért”. A héber betűk nemcsak nevük, jelentésük és alakjuk miatt fonódnak bele a biblikus költészetbe. Ami ma magától értetődőnek tűnhet (mégis el kell gondolkodnunk róla: tudunk-e ilyen kapcsolatról más eredetű írásokról?), minden betűnek sorrendi helye van – és a héberben ezzel szorososan összefonódó *számérték* is lesz. Ha fentebb azt mondtuk, a jel – itt konkrétan a kaini bélyeg – valójában betű, s mint ilyen, a világ *értelmes* rendjében jelöli ki a helyét a megjelöltnek, akkor ezzel áthelyezhetjük a hangsúlyt: az egész világ *értelmes rendjében, hierarchiájában* jelöli meg a helyét. Maguknak a számoknak is gazdag jelentésteret ad a betűk alakjával és értelmével való összefonódása, s ez a kapcsolat a Biblia egészén (sőt, a zsidó irodalom nagyján is) végigvonul. Mit hallhatunk meg itt a hetes számból?

Először is: hangsúlyosan ígétről van szó: már magának a hetes számnak mint számnévnek (שבוע) a jelentése is azonos gyökerű az 'ígéret' (שבועה), de éppígy a 'jóllakni', illetve 'beteljesedni' (השביע) szóval is – ahogy az ígéretben is benne feszül teljesítésének lehetősége és valósága. Nem véletlen tehát az sem, hogy a hetedik nap tölti be a világ teremtését! Annak a gazdagságát, ami ehhez a mozzanathoz tartozik, a Zóhár bevezetésének egyik gyönyörű szakasza⁶ különösen hús-vér elevenséggel jeleníti meg. A passzus a betűnek a teremtés művében betöltött helyéről szól; rejtett alapállítása értelmezésünknek is kulcspontja: a (héber) betűk a teremtés eszközei! A történet keretét az adja, hogy a betűk az utolsó távtól az első alefig (ebben a sorrendben!) végigvonulnak Isten színe előtt, hogy eldöntse, melyikkel kezdje a világ teremtését. A hetes számot a zájin betű jelöli – ez pedig újabb réteget ad a jelentéséhez. Amikor Isten elé járul, azzal érvel, hogy „rajta keresztül ünneplik a szombat napját” – a teremtés megkoronázását, betöltését. Ám Isten elveti, mert a zájin *szónak* súlyos negatív jelentése van, 'fegyvert' jelent, alakja (†) pedig, ahogy a Zóhár

hangsúlyozza, olyan mint a kardé, ezért háborúra, gyilkosságra utal – nem kezdődhet vele a világ.

Márpedig éppen ahogyan a teremtés történetét a kettes szám és a kettősségek, szétválasztások uralják (ég–föld, fény–sötét stb.); úgy itt, Kain történetében, a hét kap főszerepet. Milyen értelmet rejt, ha ennek jelével, a zájinnal azonosítjuk Kain bélyegét?

Ezzel a kérdéssel meg is érkeztünk a nemzetség-táblákhoz⁷, azaz a Bibliára oly jellemző, atya–fiú leszármazási vonalak soraihoz. Igaz ugyan, hogy efélek – elsősorban előkelő családoknál – szinte minden nép körében felbukkannak valahol, a zsidó hagyományban azonban a kezdet és eredet kérdése központi jelentőségű. A Kaini mítosz hálózatban e névsorok vezetnek el Noéhoz és az átok feloldásához – a szó szoros és átvitt értelmében egyaránt. Kain nemzetsége Énokhnál⁸ kezdődik, ám Lamekhig csak apák és fiak neveit találjuk. Lamekh azonban éppen a *hetedik* generáció, az ő gyermekei pedig, akikkel véget ér a nemzetség, a hetedik generáció Kaintól kezdve –, valaminek *történnie* kell. Történik is, és ami történik, épp annyira rávilágít a hét kettős természetére, mint az Egytől való zuhanásra: Lamekh szintén gyilkol. Ahogyan ő maga fogalmaz: „férfit öltem, mert megsebzett, és ifjat, mert megütött. // Ha hétszeres a bosszú Kainért, hetvenhétszeres az Lamekhért.” Figyeljünk fel megint a hetes számra! Az egytől egész új szférával távolabb, a hetven szintjén tartunk – a héber költő számára jól hallható: ha Kain átka Lamekhnál már 77-szeres, ez azt jelenti 70 + 7, ájin-zájin יע /oz/, vagyis 'erő'. Az ígért védelem helyett erő és erőszak, és a büntetés spirális növelése a válasz. De vigyázzunk: ez a bukott ember értelmezése! Ő helyez kilátásba 77-szeres büntetést, Isten csak hétszeres büntetést ígért Kain meggyilkolásáért. Ám ez az infláció képtelen elejét venni a pusztulásnak és romlásnak, sőt, maga is az értékromlás jele. Mindez pedig éppen abban a hetedik generációban, amelynek jele a (zájin) fegyver, s ezt hangsúlyozandó az itt megjelenő Tubal-Kain lesz, a kardok és fémszerszámok atyja. Valami újnak, dimenzionálisan másnak kell következnie, hogy az ember és a világ fennmaradjon. Ekkor születik meg Sét, Ádám és Éva harmadik fia.

Mielőtt Sétnek és nevének jelentőségét kifejthetnénk, időzzünk el még a hetedik generáció kétségbeesett törekvésénél, amelyet a tétnek e hatványozása sejtet! Lamekh fiainak nevében a legfeltűnőbb vonás a (בל, b-l) szótő ismétlődése. Sőt, elsőszülötte, Jábál (יבל), a pásztorok atyja – akárcsak elődje, Ábel (הבל), aki maga is az első pásztor volt: a hasonlóság szó szerint kísérteties. A két név mindössze egy betűben tér el egymástól, csakhogy ez épp

a kezdőbetű. A 16. századi Gólem-legendában ismerős motívum bukkan fel. Hogy az élettelen agyagot megelevenítse, a csodarabbi Isten nevének pecsétjét írja rá: **אמת** /emet/, 'igaz'; amikor el kell pusztítani, letörli az első, a kezdő betűt, amely maga az alef, az I, mint ilyen, Isten betűje. Ami marad: **מת** /met/, halott. A Gólem megalkotásának képe, persze, az ember teremtésének mása. A betűk mintája szintén ezt sugallja: ahogy az előbb Lamekhnél, úgy ez az alkotás is „egy szférával távolabb” van az Egytől: a betű-számra érzékeny kabbalista mesében **ת-מ-א** = 1-40-400, míg a teremtésben **א-ד-א** = 1-4-40.

De fordítsuk a Gólem-legendát pusztítás-mozdulatát vissza a bibliai szövegbe! Mi marad az emberből (**אדם**-ből), ha elszakítjuk az I-től, az egységtől és az eleven kezdetétől? **אד** – vér. Hogy ez a betűkémia szerepet játszik az eredeti biblikus szövegben is, azt jól mutatja az a mozzanat, hogy Ábel *vére*, amely halál és – többek értelmezése szerint – maga is halálért kiált, a Bibliában ugyancsak ritka alakban, többes számban szerepel: **דמי** – szétesés, zuhanás az egytől.

Mindezt az 'ember' héber szavával kapcsolatban jegyeztük meg. A mítoszban *konkrétan* nem Ádám, hanem Ábel haláláról van szó, így a gyilkosság következményében, az átokban a fentivel analóg mozzanat az Ábel (**הבל**) szó alakjával kell hogy szerepet kapjon. Ennek kezdőbetűje, a **ה** (hé), szintén isteni betű, a **יהוה** tetragrammatonban kétszer is szerepel, hagyományosan egymagában is használatos annak rövidítésére, jelentése pedig önmagában is élő lélegzet. Ahogy az a-m-t és a-d-m szavak forrásuktól, az Egytől, úgy a h-b-l, lehelet, szintén forrásától, az élő lélegzettől szakad el, belőle a lehelet ellibbenése (**לב**, ellibben, elvitet), múlandósága marad. De ide tartozik még a gyökettőzéssel alkotott **ללב** 'szét-szór, összekever' jelentés is. A szó kapcsolata az egységnek, a rendnek az elvesztéséhez nyilvánvaló, így bukkan fel persze Babel tornyának történetében, a Kain-mítosz befejezésében betöltött szerepére pedig rögtön visszatérünk.

Három mozzanat sűrűsödik tehát e nevekbe. Az előbb azt mondtuk, Jábál kísértetiesen hasonlít Ábelra, sőt, testvéreinek neve úgyszintén. Mintha Ábelt közvetlenül pótolni próbálnák – traumától félig tébolyult gyerek képe jelenik meg, aki azt hiszi, megforraszthatja a levágott kart, ha gyorsan visszaszorítja. De még csak nem is magát Ábelt! Ez a második mozzanat, amely az előzőt súlyosbítja: Ábel, mint – ahogy az előző szakaszban írtuk – a Másik, mint személy, akinek lététől Kain fenyegetve érezte magát, akiben, *mint* másik személyben, csupán a saját helyettesíthetőségét élte meg, a másik

személy nem helyettesíthető! Vajon a büntetés súlyosbításának igénye a következménye ennek a hozzáállásnak? A generáció harmadik vetülete maga a módszer: a névmágia. Hogyan próbálják megidézni Ábelt? Jábálban a pásztor, testvérében, Jubálban pedig a szó lehelet értelme jelenik meg: ő a sípok és a zene atyja. Lamekh másik feleségétől, az „árnyoldali” Cillától pedig egyenesen Tubal-Kain születik, akinek neve önmagában próbálja egyesíteni a két fiút, Ábelt és Kaint! Az a kettősség, amellyel Kainnak meg kellett (volna) küzdenie, hogy a másik fiú, aki látszólag (de csak látszólag) ugyanolyan egyén, mint ő maga: ne is legyen!⁹ Sőt, Tubal-Kain neve nyelvtanilag androgün, amennyiben Tubal, a h-b-l női-passzív formája kapcsolódik a férfi Kainhoz, mintha még a nemeket is vissza akarná vonni, csak hogy az átoknak elébe ugorjon.

Csupa erőlködés, amely kényszerítve igyekszik megtörni az átkot. Ha görög drámát olvasnánk, talán az egész cselekmény e pár sor körül zajlana! Ahogy a görög mitológiában és drámában: az egész nemzetség magán viseli ősenek bűnét. Ez új szemzőből mutatja a hetedik nemzedék neveit! Ahogy Kain átokká fordította az isteni ígéretet, a hetedik generáció az isteni védelem jelét-betűjét fordítja át: rájuk ég annak a jele, akinek a meggyilkolása nemzetségük eredettörténete. Nem védelmet jelent a számukra, hanem traumát, amelytől nem tudnak szabadulni. Mozgásuk éppen ellentétes a „Halljad, Izrael”-lel. Amikor az imában az a sor hangzik el: „kössed [e szavakat] karodra *jeliül*” – egyértelmű, hogy ezt az ígét olyan közösség hallotta meg, amely a megjelöltséget, a kiválasztottságot eleven ígéretként éli meg. A kainták jele ezzel szemben *bélyeg*, amely ellen folyton hadakoznak. Mágiával, kényszerrel, de kényszeredetten is – de őket mi kényszeríti? Csakis ezt örökölték talán: ez a természetes a számukra, és *ezért* nem lehet jövőjük? Akárcsak a görög tragikus hősök, akik előtt evidens, hogy valaki más a helyükbe léphet, végleg elvesztették a saját személyes értékük hitét, amely nélkül áldozatról szó sem lehet?

A betűmágia motívuma mellett külön érdemes felfigyelni arra a momentumra, hogy a leválasztott isteni **ה** helyett az első két fiú **י**, illetve **י** betűi a kimondhatatlan Név többi betűi, sőt, sok szövegben maguk, a Névvvel azonos számértékű **י** kombinációban, jelölik azt. Az átkuk elleni viaskodásban a Név töredékeit idézik meg. Töredékeit – többjük nincsen, nem is lehet abban a távolságban, ahová eljutottunk. Itt föl kell tűnjön az a különös sor, amely szerint mindennek ellenére *nem* itt, az elveszett generációban, nem Lamekh és fiai, hanem Sét nemzetsége, Sét gyermeke az, akinél a Név nevét

kezdik szólítani! Miért? Milyen cselekvést állít ezzel a középpontba szöveg? És mit mond arról, mi oldja fel az átkot?

A válaszhoz ismét a b-l szótóhoz kell fordulnunk. Az előző generációkat, a földön elhatalmasodott, inflációszerűen megsokszorozódott erőszakot – tudjuk – az özönvíz (מבול/maBúL/) törli el. A szót számos hagyományos autoritás (pl. Rási) is az ‘összszeszavar’ בל tövével hozza összefüggésbe.¹⁰ És valóban: itt, Noénál, az özönvízben ér véget Kain családfája és בל-hez (b-l-hez) kötődő átka! Ahogy Lamekh a teremtés és az ígélet betöltését jelentő 7. generáció, Noé az isteni teljességet szimbolizáló 10. generáció gyermeke. Vessük tehát össze a hozzá vezető nemzetségtáblát Kainéval!

	Ádám
	Sét
Ádám	Enos
Kain	Kenán
Énokh	Mahalalel
Irád	Jared
Mehujael	Énokh
Metusael	Metuselah
Lamekh	Lamekh
	Noé

A nevek szembeötlően hasonlóak, némelyik pontosan megegyezik a két oldalon. Az ismételt részt két „horgony” rögzíti: Kain és Lamekh, a két „hetes”. Kenán nemcsak Kain megfelelője, hanem a héber szóképzésben ezúttal sokkal követhetőbb *tényleg* a „kapott, szerzett” jelentést hordoz, ahogyan Kain anyja állította: „férfit *szerztem*”. Azaz az új lista mintegy „kijavítja” az eredeti nevet. A kijavítás impulzusa azután nyomon követhető a teljes nemzetségtáblán. Mielőtt e változtatásokról beszél-nénk, figyeljük meg, mi marad változatlanul! Az eredet fontosságát hangsúlyozza, hogy a két végpont, Kain és Lamekh, teljes nevével: *apjának nevével együtt* őrződik meg. Kenán apjának neve, Enos, a héber másik szava az emberre. Az új névsor tehát megőrzi a kapcsolatot: Kain-Kenán az *ember* fia. Enos (gyakrabban többes számban: anasim) azonban általában az ember mint egyén. A Biblia számos helyéből nyilvánvaló az is, hogy ez már nem Ádám, az Első Ember, hanem a halandó, akiről elgondolható, hogy „a helyére más léphet”. Ez a másodjelentés szorosan a gyilkossághoz kapcsolja. Az *én* helyettesíthetőségének félelmébe valóban itt üt-közünk.

A névsor végét, a fordulópontot az új nemzetség szintén megtartja: ahol a Kaini nemzetség véget ér, Lamekh után, épp ott kezdődik a változás. A nevek hasonlósága odáig megy, hogy a Szeptuaginta fordítói maguk is „kijavítják” a listát, és a két sorban közvetlenül megegyeztetik Mehujaelt és Mahalalelt (= Μαλελεήλ), illetve Metusaelt és Metuselahot (= Μεθουσαλά). A megfeleltetésben árulkodó módon a setiánus hagyomány mellé optálnak. A nevek *sorrendje* azonban itt is a mi táblázatunkban közölt változatban szerepel. A két horgony, Kain és Lamekh között tehát pontosan ellenkezőjére fordul a sorrend. De a sorrend felborulásának motívuma más pontokon is nyomon követhető. Így például Kain fiának, Énokhnak a neve חנוך (h-n-u-k), ‘róla elnevezett’ vagy ‘neki szentelt’ – ahogy a rokon חנכה (Hanukka) felszentelést jelent. Csakhogy Kain csak fiának elnevezése *után* alapít várost, majd nevezi el *azt* Énokhról. A seti Énokh ezzel szemben valóban Neki szentelt, és ennek megfelelően „Isten-nel járt”, sőt, a többiekkel ellentétben, akik egyértelműen meghaltak, ő „nincs többé, mert a Név magához vette”. A sorrend kérdése egyértelműen rávetül az értékhierarchia kérdésére.

Itt mindjárt két aspektusra kell kitérnünk: az ismétlésre és a transzformációra. Először: a nemzetségtábla *ismétlése* felhívja a figyelmet egy egészen központi elemre, amely kezdettől átszövi a mítoszt: Kain hagyománya a *mi* hagyományunk! Mi magunk is az örökösei vagyunk: éppúgy a gyilkos, lefelé forduló indulatoknak, mint pozitív értelemben – a mítikus rámutatás szintjén például innen a fegyverek, fémszerszámok és innen a zene!

Láttuk, hogy milyen bénító és borzalmas görcs a sorsa Kain nemzetségének, minden szót átokká hallani, az átokkal azonosulni, minden jelet bélyegnek látni. Nem is bíránk ki, ha magunkat mint embert ezzel azonosítanánk – Sét kihagyhatatlan! Ám a Kaini hagyaték mégis *jelen* van. Márpedig ez az alapállás mélyen biblikus. A zsidó hagyomány szívében, a zsidóság születésének pillanatában találkozzunk ugyanezzel a mozzanattal: a tízparancsolatnál. Nemcsak az Aranyborjúra gondolunk! Erről a pontról Tábor Béla azt írja:

„Amit [a kőtáblák parancsai és tilalmai] egyenként tartalmaznak, mind előfordul szét-szórva az Írás különböző fejezeteiben. Itt mindegyik mint egy-egy lehetséges cselekedetkör jele szerepel. A jelzett itt a valóságnak az *értékrendje*, ami a helyes emberi cselekedet mértéke. Tehát a cselekvésnek az útja, ami a cselekvéstől a Név *azonosságáig* vezet. Ezért a tízparancsolat a valóságban egyetlen parancs: az értékrendé. Ami tíz

benne, belső felépítése: tíz értékfok. Ennek megfelelően a hangsúly a tíz ige *sorrendjén* van. Ez a sorrend az értékrend, vagy az *áldozati rend*, ami egy és ugyanaz.¹¹

Éppen a tízparancsolatnak, amely tehát Tábor Béla szerint magának az áldozati rendnek az *egy* parancsa és szimbóluma, az öröksége az, ami a Kainmítosz ismétléseihez hasonlóan kettős: a sikertelen beavatás és a beavatás szentsége és súlya *egyszerre* jelenik meg. *A kőtáblák és az összetört kőtáblák együtt vannak a frigylárában*, együtt jelentik a hagyományt!

Végre értelmezhetjük Sétet – a **ש** névben rejlt mozdulat válasz minderre! Ez a minimális név a héber betűsor utolsó két betűje, az ábécében *helyes sorrendben*. Az már meg sem lephet minket, hogy a 7-es dimenziói körül szövődő mítoszban, e két betű összege 700. Vagyis kétszeres hangsúllyal is azt halljuk, az **n**-től, az egytől, Istentől a lehető legtávolabbi kerültünk. Ezt tenni meg kiindulópontnak iszonyúan keserves lépés. Milyen szenvedés belátni, milyen mélyről kell mindent kezdeni! Hogy amit egy nemzedék tehet, alig egy lépés, és nem remélheti, hogy meglátja a küzdelem végét. A séti hagyomány tehát nem rajong – ahogy Rosenzweig fogalmaz –, nem próbálja átugrani a hatalmas szakadékot. Kijelöli azt a valós helyet, ahová az ember elvetődött, és az utat, az áldozat útját, a legkisebb – mert éppen aktuális! – és mégis súlyos, nehéz lépéssel: a két végső betű helyes sorrendbe állításával. A teremtés eszközeinek, a betűknek a sorrendje az egész világ értelmes rendje, értékhierarchiája. Ennek visszaállítása áramlás alulról fölfelé, az Egy felé: az áldozati füst útja. A lépés – ahogy Tábor Béla írja – az áldozatok sora, konkrét érték-alárendelések sora. A **ש** név jelentése – ‘elhelyezni’ – nem is lehetne találóbb. És bár a második Lamekh hat emberöltővel később már a séti nemzetség figurája, a helyünket és azt a fordulópontot, amelyet neve jelent, ismét aláhúzza a szöveg: Lamekh 777 évet él. Ez az a pont, ahol a felfelé vezető út végre eléri az átoktól való szabadság lehetőségét – Noé, akinek neve ajándékot és megnyugvást egyaránt jelent, nem alávetettje, nem szolgálja többé a Földnek.

Noé viszonyát a Földhöz, a lenthöz és Kainhoz a szöveg egyértelművé is teszi az özönvíz elmúlása után használt epithetonjával. Ahogy Kain a „Föld szolgálja”, „Noé, a Föld férje” – a Gen 9,20-ban szereplő **שׂר** szó kettős értelmű, a Föld ‘emberét’, illetve ‘férjét’ jelenti. A szokásos fordításokban szereplő „földműves” azonban éppen a számunkra leglényegesebb szempontból veszi el a szöveg jelentését. Kain és Noé egyaránt földműves; persze

– csakhogy míg Kain alávetettje, Noé férje a Földnek. Hogy ez a szóhasználat itt nagyon is tudatos, azt megvilágítja Isten Kainhoz szóló, már idézett mondata: „[...] ha nem jól teszel, a bűn a hasadéokban guggol, *terád van vágyódása, de te uralkodjál rajta*”. A mondat eredeti nyelven szóról szóra tükrözi Ádám és Éva bűnbeesés utáni viszonyát: „Az aszszonyynak monda: [...] *és epekedel a te férjed után, ő pedig uralkodik te rajtad*.” Vagyis Kainnak rögtön az elhibázott, mert már ekkor lefelé forduló ajándéka után a férj viszonyát jelöli ki a lefelé, a Földhöz vonzó és vonzódo bűnhöz. De mi ez a viszony? Az uralkodásra számos héber szó állna rendelkezésre, az itt szereplő **משל** nem a **מלך** királyi uralma. A szó a fénylő égitestek céljaként szerepel először: hogy uralkodjanak a nappalon és az éjszakán – hozzá tartoznak, de irányítják is, egyben is tartják, össze is foglalják. A szótóban a **של** birtokos előljárót ismerhetjük fel¹² – aki ebben az értelemben ural, az magának ismeri az ige tárgyát!¹³

Magaménak kell tudnom, el kell fogadnom sötét, lefelé markoló ösztönömet! Ám Kain valóban az egyénné vált ember fia, azé, aki, mint Isten mondja az esett Ádámról, „olyan lett, mint egy közülünk”, és ugyanakkor mint egy olyan, aki elszakadt Istentől és el a folytonosságtól: egy a sok között. A föld, az anyag felé forduló Kainról Tábor Béla azt írja: „[a] szellem áldozati készséget ad, az anyag szellemmé teremtésének képességét. Az anyag viszont részeket ajándékoz; mint a szellem, ő sem adhat mást, csak mi lényege”. Ha az előző gondolattal folytatjuk, az egyik ókori magyarázat értelmére is fény derül: mint egy a sok között, „ő sem adhat mást, csak mi lényege”. Kain ajándéka nem a legtöbb, amit adhat, nem a termés legjava, csak *valami* belőle. Kain így múltná fölül Ábelt: *tényleg az ember áldozatáról volna szó, de az az ember én legyek!* Én, az elsőszülött, belőlem is mindaz, amit a *Halljad Izrael* úgy nevez: **בכל-מאדך** egész „nagyonod”, minden intenzitásod – a legnagyobb erő, de a legsűrűbb ellenállás is! Ragadd meg, és indítsd fölfelé! A fölfelé áramlásnak e szava Kain intésében **שאת**¹⁴, már magában hordja a séti **ש**-et, a majdani feloldást, bár itt még az **n** 1-ével hatványozva a közepén. Sét nevének megjelenésekor ehhez már túl idegen távoltságban vagyunk. Az alef hiánya itt az elhagyatottság jele; ez az a keserű pont, ahonnan saját erőből kellene visszaállítani a helyes rendet. Ilyen szakadozottságból ez lehetetlen volna az Egy, az eredet hangja nélkül. Ez még egy utolsó furcsaságot világít meg a szövegben: a Sét születése utáni mondat újrakezdi a leszármazás elbeszélését Ádámtól. A különös ismétlés kulcsa éppen az, hogy ebben a hidegségben felidézi: „az embert Isten képre teremtet-

te”. Ezt a halk hangot csak így, csak ezért hallhatja meg az ember.

Már a Kainnak szóló költőien tömör utasítás szerkezete is az értékhierarchiát, a helyes sorrendet és a bűnt mint annak megfordítását sugallja: a romlatlan irányban 1. הלא 2. אם 3. תיטיב (nemde, ha jóteszel); ám azután 1. ואם 2. לא 3. תיטיב (ha nem jóteszel). Bűnös az, aki alárendeli a nagyobb értéket a kevésbé értékesnek, a fontosat a kevésbé fontosnak, erőit a gyengeségeinek szolgálatába állítja. Aki viszont nem ragadja meg a saját legsötétebb ösztöneit, akinek nincs mit megragadnia, nem tudja magáénak, hogy így a magasabbnak szolgálatába állítja őket – ahhoz nem szól a Név!

Melléklet

Nevek a Szeptuagintában

Ἀδὰμ
Καὶν
Ἐνώχ
Γαιράδ
Μαλελεήλ
Μαθουσαλά
Λάμεχ
Ἀδὰμ
Σήθ
Ἐνώς
Καινάν
Μαλελεήλ
Ἰάρεδ
Ἐνώχ

Μαθουσαλά Λάμεχ

JEGYZETEK

- ¹ Az „**אֵת** ill. **אֵת**” szóalak elemzése a zsidó irodalomban legalább Rabbi Akivaig vezethető vissza; a fenti megfogalmazás Surányi László *A Biblia betűszerinti értelme* c. előadásából való.
- ² Itt eltekinthetünk attól, hogy egyes betűknek van szóvégi változata, és ezek néha szintén a sor alá lógnak.
- ³ Ahogyan Károli „az Úrtól” fordítása sugallja.
- ⁴ E kettő a héberben ugyanaz a szó.
- ⁵ Az 1842-es revideált Károli-bibliában „és mikor a mezőn valának”, az IMIT-szövegben „és történt, mikor a mezőn voltak” stb.
- ⁶ Zóhár 1:2b–3b
- ⁷ Gen 4,17–5,29
- ⁸ A héber szövegben a Károlinál Hánókhnak, illetve Énokhnak fordított, így művilleg megkülönböztetett két szereplőnek a neve között nincsen semmi különbség.
- ⁹ A motívum később is felbukkan: Jákob és Ézsau történetében. Izsák örömmel adja áldását Jákobra, amint az a vágya teljesül, hogy végre egy fiúban véli megtestesülni Ézsau karját és Jákob hangját!
- ¹⁰ Itt megemlítjük, de nem magyarázzuk tovább azt a gondolatot, hogy az özönvíz fenti és lenti vizek, ösztönök és impulzusok összekeveredése.
- ¹¹ L. *A zsidóág két útja* IV. fejezetét a Tízparancsolatról mint az áldozati rend szimbólumáról.
- ¹² Az efféle összefüggés nem volna egyedi: a ‘rajta’ jelentésű **על** prepozíció valószínűleg ugyanilyen kapcsolatban áll a ritka **מעל** ‘takar, befed’ igével, amelyből a **מעיל** ‘köntös, kabát’ szó is származik.
- ¹³ A szó egyébként a ‘példázat’ jelentésű **משל** főnévvel is kapcsolatban van – ahogy több rabbinikus szöveg is hangsúlyozza: az igazi uralkodó példát mutat az erényre, ez uralkodásának kulcsa.
- ¹⁴ A. m. ‘felemelni’ vagy ‘felemelkedés’.

(Folytatás a 50. oldalról)

tünk tőlük. Hiszen nem ismerte őket. Ez belőlük jött, kényszerült ki. Maguk jelentkeztek vele. Bűntelen nemzedékekből, akikben – itt és most – felhorgadt azok bűne, akik úgy hagyták el az árnyékvilágot és vele történelmüket, hogy nem számoltak el, nem néztek szembe magukkal. De ezzel nem intéztek el semmit. A bűn, a romlás nem hal ki, nem tesz ártatlanná az elszámolás nélküli elkövetési terepről kihalással. Épp ellenkezőleg! Ezzel csak átadták a fertőzést a valóban ártatlan utódaiknak.

Vajon ezeknek az utódoknak lesz-e ereje, módja megváltani nagyszüleik bűneit és megfertőzött szüleit hallgatását?

Ez lehet az előttünk álló – koronavírussal párhuzamos – korszak jelentős kérdése. Feladata.

Ebben a folyóiratszámunkban e folyamat – Pokorni Zoltán enigmatikus, lefolyásukat illetően, sajnos, nem világos könnyeivel megindult folyamatnak adhattunk teret.

Kuroli Lászlót viszont nem kényszerítette senki, hogy a temetőben békésen nyugvó nyilas nagybátyja nyomába eredjen, a pillanat óta, hogy nagyanyja halála előtt elejtett megjegyzéséből megtudta a valóságot. Tanúsága (mert ez több mint írás), s a benne homogenizálódott magatartása – amennyire a szerkesztő ismeri a terepet –, egyedülálló.

(Folytatás a 116. oldalon)

Czifra György Péter

Tavaszz*

Kora délelőtt gőzölögni kezdett a föld. A Cseresznye utcai kert nedves humuszából szürke pamacsokat húzott elő a friss és hetyke nap. A nap, akit egykor hősként tiszteltek és Samasnak hívtak Mezopotámia ősi földjén. És ezek az apró pamacsok itt a kertben kitöltötték a málnás elfásult kis erdőcskéjét, a langyuló levegő megtelt az élet új, fenséges és termékeny illatával. Tíz óra volt ekkor, és valami barátságos délnyugati szél, mely az erdő felőli dombról bágyatagon bucskázott be a kerítés drótfonatán át a kertbe, egyszeriben elsodorta és a víz-tengeren át elűzte Fűzfő felé a tél áporodott, lucskos szagú levegőjét, és meleg testével titkon megérintette a tó üvegöldén ragyogó hűs vizét. És az a vágyakozó víz beleborzongott abba a régóta várt szerelmes érintésbe, amint a megtért szerető csókjába rázkódik bele az elhagyott. De az ő szerelmük méltóságos. Nincs benne a fúriák bosszúálló indulatából semmi, csak szerelmesen ölelkeznek, ha egymásra találhatnak. Hol alig mozdulva, hol vadul, ahogy a hűs bizsergő nagy szerelmek idején, és egyik sem kérde, hol időzött a másik, nincs bennük szemrehányás. Nincs a szerelmükben semmi emberi, csak az érintés zsongító kábulata.

Álmosan mattuló szemem megtelik könnyel, hunyorogva nézem a fényt, lesem, ahogy a felkapaszkodó nap ragyogó lába alá kuporodik a barna föld, mint egy csibéit féltő tyúkanyó, és amikor már a szomszédban ágaskodó fenyő csúcsa fölött néz a kertembe, és könnyedén töri át a csupaszra metszett lugast, áthévíti jótékonyan arcomon a bőrt.

Hát, Istenem! Háromhavi aszkézis után elhiszem végre, hogy van bennem még némi élet, és ehhez tényleg van közöm: hősként vártam ki ezt a napot. Kivártam, miközben az agyam helyén egy darab jégkása próbált összekötni érzékszerveimmel, és néha már depresszióba is zuhantam ettől a hosszú európai téltől, de most..., most a lelkem hálásan meghajlik a kék oltár előtt, ami olyan nagy és fontos, hogy fogalmam sincs, hogyan nevezsem. De hát nem is érdekel annyira a név, csak elterülök mennyei színeinek melegében, és fürdetem magam ebben a ragyogóan oldódó kékségében. Élni kez-

dek újra, sejtjeim érezhető erőt gyűjtve dacolnak az elmúlás távozó hangulatával.

Azt már régóta tudom, hogy a tavasznak sehol sem adtak valami jó nevet, egyik sem a lényegről szól. Talán el kellene jönni a világ szóabajnokainak az én bozontos kertembe – amit egy istenközelű öregembertől kaptam némi pénzért –, hogy hangulatilag is megtaláljuk a megfelelő formát, mert a szavak, akár csak a tárgyak, a formájuktól jók. Jók és alkalmasak. Ha kimondanak előttem egy alkalmas szót, valós képem lesz a dolgról. Bármiről, amit sosem láttam, a szó hallatán a priori tudásom lesz. Mert a szónak alakja van. Aphroditéről, akit nem látott valódi ember, senki sem hinné, hogy rút, Dionüszoszról sem, hogy visszafogott, mert hát ezek olyan jó formájú szavak, úgy, mint a manófélek körében a kobold: alakjuk van. A hangok halmaza azonosul a tárgygyal. Eggyé válnak. Csak a tavasznak nincs ilyen jó, megjelenítő neve egyetlen szójárásban sem, ezek az újkori nyelvek csak körbeszaladják a lényegét.

Hanem, egy ókori könyvben azt olvastam, hogy „nizán hava”. Ez például jó. Telve van isteni erővel: nizán... Érzed?

Nizán havában megünnepelték a tavaszt.

Egyiptomban Hészlán évszakában kiáradt a sárgán hömpölygő Nílus, és az istenek szétterítették általa termékeny iszapjukat a földeken, mert ekkor jóindulatúak voltak az istenek. Ilyenkor szerették az embert.

De nizán havában más is történt.

A tenger parányi szigetein embert áldoztak, vagy halomra ölték az őszi királyokat, mert eljött a napforduló, és új, diadalmas királyokat választottak, az óceán túlsó partján pedig vérrel teltek meg az oltárkövek kelyhei. Mennyei kegyetlenségnek kellett lenni ebben a szépségben, hogy a bódult érzés vezette kovakés szíveket fordítson ki a bordák alól a napsütötte oltárköre. Ha ügyes volt a pap, az öklömnyi izomszövet még lüktetett néhányat az ölnyi rőzse lángján, mielőtt elenyészett, de még ez is kellett az embernek, hogy maradéktalanul boldog tudjon lenni az ünnep mámorában, tombolva tudjon

*Részlet a *Vörös Jesu* című készülő kötetből. A szereplők nevét a szerző megváltoztatta.

táncolni és a halált és a születést éppen olyan szépeknek lássa, mint amilyen valójában, mert ők már tudták, hogy az élet méltósága az elmúlásban van. De lehet, hogy rosszul tudták.

Isten nagy rendező, nincs még egy ilyen. Megköveteli a magáét, az biztos: csettint egyet, és létezel. Vagy nem, de a kettő között azért tart egy kis parádét. Megmutatja, miért jó testnek lenni, hogy emlékezz majd, milyen rettenetesen jó szeretni és szenvedni. Az oltárok és a lelkek elmaradhatatlan autodaféi pedig megtanítanak rá, hogy esztétikában és szerelemben van a legtöbb kegyetlenség, mert a szépségben és az érzelmekben minden a halálig fokozható, ha nincs bennük semmi hamis.

Talán ezért vár annyi csüggeteg vénember a halálra. Mintha tikettet váltottak volna rá, egyszer csak elkezdenek tolongani, sírhelyeket vásárolni, és hirtelen el akarnak múlni, hogy legalább majd *ott* visszajöjjenek abba a tavaszba, ami itt maradván már semmit sem jelent számukra, mert már csak a neve van, és az sem valami jó.

Ezen az oltáron aztán mindent visszavesz Isten, amit valaha is csak adott az embernek, egy nagy ígéret ellenében, de ha én annyit tudnék, mint Ő, nem tenném. Így maradna a világ, ahogy most van, mert megviselt lelkének boldog emberekre lenne szüksége, olyanokra, akiknek az arcáról visszasüt rá a napfény és azt hiszem, nekünk is szükségünk lenne egy jobb kedvű Istenre. Nem is hinné, mennyire nagy szükség lenne erre a szolid eufóriára, de Ő aszkéta. Kedveli a magányt és a szenvedést, és ahelyett, hogy ott nevette volna rekedtre magát a Kertben, képes volt megsértődni és könnyelműen rábízta magát az emberre.

Sokasodjatok! – dobta közénk a gyeplőt. Nagy hiba volt. Így látom én, Isten egyenesági rokona, de én, ilyen primitíven viszonyulok mindenhez, amire vágyom, vagy amit végképp nem akarok megérteni. Mert én, mint örök idegen, helyzetemből következően egész életemben túlélésre játszottam: akinek dolga van, élnie kell. Az ellenfél térfelén védekezem, így legalább minden erőteljes mozdulatom támadásnak látszik. Trükkös pálya ez, sokan mondják, hogy ezen a pályán mindent szabad. De ez sem igaz.

Lőwinger bácsi, aki mindenkinél jobban szeretette a tavaszt, talán még nálam is, az első napon, amikor már átmelegedhettek kihűlt csontjai, kiült a pucér filagória elé akkoriban. Ezen a bizonytalan napon sosem telepedett le varrógépéhez. Egyenes nyakkal csak hátradőlt szétnyúzott nádszékén, éppen a nappal szemben, mintha trónuson ülne és a szék körbefutó peremére helyezte vékonyka madárkezét, a támla fölötti gallérra hajtotta meszes nyakát, aztán

redős szemhéja mögé engedte a hajszálereitől rózsaszínben és lilában pompázó fényeket és megálapította magában, hogy milyen hatalmas az Úr. Egyébként enyhén szédülős volt, mint minden szembeteg szabó, de ilyenkor boldogan rábízta magát erre a betegségére és akárcsak egy fényevő, étlen-szomjan ebben a széthulló szalmaszékben várta meg, hogy vörös pamlagán elnyugodjon a nap, de még ekkor is ügyelt rá, hogy a kihunyó fény arcára hulljon. Mindaddig így, míg el nem kezdett fájni. Este aztán átment a köztes kapun, bekopogtatott Friedlhez, aki már délutántól várta azt a három koppantást, és ahogy harminchárom éve mindig, most is leültek az árnyas alatti nyútt nádszékekbe egymással szemben. Középre fügebort tettek, és sötétkor meggyújtották mécseseiket a két asszonyért. Porcelánarcukon nyugalom időzött, tekintetükkel ráterítették a megbocsátás leplét a közelgő éjszakára.

– ...a harmincnegyedik tavaszunk nélkülük – szólal meg Friedl és fejét lecsüggesztve mintha csak magában beszélne, folytatta:

„...Mi a te neved?”

És ő mondta: Jákób.

Amaz pedig mondta: Nem Jákóbnak mondatik ezután a te neved, hanem Izráelnek:

mert küzdöttél Istennel és emberekkel, és győztél.”

Azután sokáig hallgattak. Az emlékezés szertartásos csendje után Lőwinger bort töltött a poharakba, és szemüvegének kerete mögül ráemelte beszédes dióbarna szemét a borostás Friedl enyhén vizegyes arcára, halk szóval megállapította ismét, hogy napok óta nem járatta meg állán a borotvát.

– Bevallom magának, ezt sohasem értettem. Soha. Mindig azt éreztem, hogy ez egy bűnös mondat, amit meg kellene magyarázni. Rabbi kellene hozzá, vagy Talmud. De talán nem véletlenül mondta éppen ezt, maga megértetheti velem.

– Én aztán nem – rázta a fejét Friedl –, maga a talmudista, de ismerje el, még ha bűnös lenne is ez a mondat, nagyon szép, sok zsidót kárpótol. Ez már elég indok, hogy leírják. Az embernek meg kell nyernie legalább egy csatát az életében, hogy méltósággal viselje, amit aztán majd rá mérnek. Szükségünk van rá... ezt jól tudja az Úr – suttozta Friedl, mintha titkot árulna el, és elégedett volt magával, aztán sokára után szólalt meg újra.

– Látja fölöttünk ezt a mennyei sereget? Ott a Kisgöncöl, mondjuk, az Trója. Azok meg körülötte hellének, dórok, akhájok. Menelaoszok, Akhilleuszok, Priamoszok... és ezek nekimentek egymásnak, az isteneknek, harcoltak, győztek, vesztek

és meghaltak, mert ez a dolgok rendje, a halál, ha jókor jön, de addig mindenkinek megadatik egy létét igazoló győzelem. Enélkül nem méltó az életünk.

Maga sok mindent tud, Löwinger úr, de meg tudja mondani, hányszor hal meg az ember? És ha netán mégis igaz, hogy többször, hát melyik halál lenne az igazi?

Az úri szabó sorsára hagyta a kérdést, elmulasztotta azt a kézenfekvő választ, hogy ha így van, akkor éppen annyiszor, ahányszor megszületünk, és az is szöveget ütött a fejébe, hogy miért nem az élet valódiságáról kérdezte a szódás, és amíg orrnyergén igazgatta szemüvegét, csak annyit mondott, hogy ismeretei szerint filozófiailag minden pillanat tekinthető elmúlásnak, mint ahogyan az élet is csak adott pillanatában felel meg önmagának.

– De hiszen tudja, Friedl úr, az idő, maga a szakadatlan elmúlás, nincs állapota. Vele szemben folyton vesztésre állunk – nézett jelentőségteljesen a szódás zavaros szemébe –, úgy néz ki, Friedl úr, hogy Isten maga az idő.

– Mit nem mond – tűnődött Friedl félmosollyal az arcán. – Akár rabbi is lehetne. Széplaki rabbi még úgysem volt, úgy tudom...

– Menassé, talán, Menassé ben Izráel. Spinoza tanítója – háritott előzékenyen a szabó –, ő a forrás – már amit én képes vagyok ebből kihámozni –, de úgy gondolom, ebben több az igazság, mint hinnénk. Az ember léptéke szerint az idő az élet mértéke, az elmúláshoz viszonyuló lét okán, de ember nélkül?... Nos, ember nélkül az idő, ami valójában: folytonos létezés. Tehát a létünkkel mért idő vendégei vagyunk valamennyien. A tiszta idő számunkra megismerhetetlen és felfoghatatlan, de a tér, Friedl úr... a tér, az teljesen más, már ahogy mi használjuk a fogalmat: a Kert, Makpelá barlangja, Sína hegye, Jeruzsálem, Hebron, Auschwitz... ez mind csak tér: létezésünk ügyetlen illúziója. Ezzel kell beérnünk...

A szódás kétkedő pofákat vágott, de Löwinger csendes elszántsággal folytatta.

– Vegyük csak Stamfordot, ott fenn, New York északnyugati csücskén. Vissza tudok én oda menni? – Igen! – nyomatékosította higgadtan.

És vissza tudok menni 1912-be? Hát, nem tudok, Friedl úr, pedig mindkettőben éltem – dőlt hátra székében a szabó és fokozatosan felvette a mesélők kissé hanyag tartását. Időben úszó szemével megtartotta a szódás tekintetét. A tér újra és újra befogad, sőt, pénzért megvehető, de az idő, Friedl úr, az idő, az elvesztegethetetlen.

Tavaszi volt akkor is, 1912 tavasza, amikor kifutott velünk a hajó Fiuméből és még jó darabig illa-

tozott a víz fölött a szárazföldi levegő, míg fel nem oldotta a sós víz párája, és aztán már csak a tenger lotyogását hallgattuk napokig. Öt hét múlva Stamfordban volt szerencsénk letelepedni és jó fél évig úgy éltünk, ahogy mindig is kellett volna, amikor az én Leám váratlanul asztmatikus rohamokat kapott. Hörgött, fuldokolt abban az idegen légben, bármit is tettünk, és a hitközösség orvosának javallatára egy év elteltével újabb jegyet kellett vennem neki hazafelé. Húsz éves sem volt és bizonyosan szebb még Betsábétól is...

Hát tudja, Friedl úr, akkor már 1913-at írtunk... Milyen hihetetlen. Mielőtt fellépett volna a hajóhídra a New York-i kikötőben, fülébe mondtam az Énekek énekének legszebb három sorát. Ezt azelőtt csak egyszer tettem meg: tizenhét évesen. Tizenhét éves voltam és vacogtam, mint aki bőrt vált, gesztusaim fékezhetetlenül vibráltak, testem merő egy lüktetés volt, miközben az járt eszemben, hogy el is veszíthetem. Gyáva voltam, mert szerettem. Mi ugyanis másod-unokatestvérek voltunk. És mégis, iszonyú gyötrődéseim között megvallottam neki szerelmem:

„Forðitad el a te szemeidet tõlem, mert megzavarnak engem.”

Ezt mondtam neki, miközben az elsötétült eget néztem és szememből a félelem könnyei törtek elő.

„...A te hajad olyan, mint a kecskéknek nyája, melyek a Gileádról szállanak alá.

A te fogaid hasonlók a jub nyájához, melyek feljönnek a feredőből.”

Nahát... a torkomban egy rozsdás ráspoly dolgozott, de amikor végre kifordultak belőlem ezek a szavak, arra jöttem rá, hogy a mi lelkünkben tragikusan sok a szépség: mi az esztétika rabjai vagyunk, talán mert túl sokszor tagadjuk meg magunkat... de azt a csodát ma is látom: a szíromlevelek pattannak így szét és tárják ki kelyhüket a napnak egyetlen perc alatt – ha látott már ilyet. Így tűnt el az a kislány, akivel együtt nőttünk fel az Alsósoron és egyszerre csak ott állt előttem vérrel telt ajkakkal a kigyúlt arcú valóságos Szulamit. Ahogy a tavaszi fű robban ki a földből. És bár leheletünk párája összeért, tekintete számomra ismeretlen és felfoghatatlan messzeségből érkezett, és feloldott bennem mindent, ami egy férfit a gyávaság kalodájába zár. Tudja, ez volt az én igazi *bár műcvém*. Segített. Mint ha gyermekként fogott volna kézen és mintha készült volna az én vallomásomra, a nyolcadik verssel válaszolt nekem. Szépen formált hangjai úgy hagy-

ták el ajkát, ahogy a galambok repülnek fészükre, finom csusszanásai végigbizsergették kiszolgáltatott testem és gyenge áramütések rántották görcsbe végtagjaimat. Csodaváró gyermekként hallgattam őt:

*„Tégy engem mint egy pecsétet a te szívedre,
Mint egy pecsétet a te karodra: mert erős
a szeretet mint a halál, kemény mint a sár...”*

Ingemre hajtotta arcát, két forró tenyerével a vállgödrömbe simult, és engem azonnali cinkos szerelemmel Dávidnak nevezett – még véletlenül sem Salamonnak. Megnyugodtam. A vacogásom elmúlt, tűz árasztotta el belsőmet, és ki tudja meddig álltunk így egymásba fonódva. Csak az igazat kell megvallani és az élet megjutalmaz... azt hittem, hogy ilyen egyszerű. Bizony, Friedl úr. Azt hittem...

És ott, a kikötőben, amikor másodszer is fülébe súgtam ezeket a sorokat, könnyei végigfolytak a nyakamon, mellkasomon, és akkor egy sávban nadrágkorig elázott az ingem. Elsiratott, ahogy egy zsidó asszony elsiratja urát, mert ő tudta, amit én még nem, megérezett valamit a jövőnkben, és a remegésem akkor sem szűnt meg, amikor a hajót elnyelte a víz görbülete Szulamittal együtt.

Hirtelen Friedlre nézett és megállt a mesélésben. – ...nohát, maga fázik – terített egy gyapjútakarót a szódásra, és kezébe nyomta a bort: – Jót fog tenni, felmelegíti, akárcsak egy marék parázs – mondta, aztán kortyoltak az aszús italból. Szürcsölgették és élvezték, ahogy vén ereikben valóban felmelegítette a vért.

– Valamikor – ívelt fel karjával Löwinger –, valamikor nekünk is parázslott a tavasz, Friedl úr, elmondhatjuk, hogy Isten vőlegényei voltunk, és a legrondább tavasz is túl szép volt ahhoz, hogy ne imádjuk. Megvoltak a tavaszaink. Tőlünk mindig az őszet vették el... A mi fajtánknak sohasem futotta őszre, mire eljött a betakarítás ideje, odalett mindenkünk. Vagy mi lettünk oda.

Halk sóhajjal dőlt újra hátra, aztán szeméit lezárva folytatta: – ...az ember van annyira hülye, hogy nem adja meg magát a sorsának, küzdeni akar, uralni az életét, kemény nyakat növeszt és ellenáll... de hogy miért?

– Ha belegondolok, a valóságban alig van közöm ahhoz, ami valaha is megtörtént velem. Talán egyetlen történetet sem tudnék elmondani, amiből éppen az lett, amit elterveztem – pattant ki újra a szeme. – Mintha az ember sorsa az lenne, hogy örökké csak álmodjon, mert aki már álmodni sem képes, az szépen meghal. Ő lesz a következő... Tehát álmodunk.

Lea után egy évvel, ezerhétszáz dolláros csekkel a zsebemben, hajóra szálltam. Elindultam én is Európába, befejezni az egyetemet és végre tanítani: irodalmat, esztétikát, filológiát. Kinyitni magam előtt egy következő kaput, melyen át megkerülhető a sors, megvalósítható az álom. Nem tudom, észrevette-e, valakik mindig sorsot csinálnak az életünkből? De hát végül is, utazásom káprázatosan és sokat ígérően indult: új életet reméltem. Olyan volt ez, mint a hajókorlát mögül felkínálkozó végtelenség látványa kinn a nyílt tengeren, ahogy ezek a távlatok az ég és a víz találkozásánál bezárultak és folyton újra nyíltak, úgy tűnt el és szaporodott fel újra bennem a remény, hogy végre, sorsom fölé kerelkedek. Elmondhatatlan lebegésben volt részem és nagyon erősnek éreztem magam. És akkor, a harmadik tengeri napon különös dolog történt: arra ébredtünk, hogy a hátunk mögött kelt fel a nap.

Kikerekedett szemével megragadta a szódás tekintetét, és hüvelykujjával a háta mögé mutatott: – ...a hátunk mögött. Az ír kapitány, mintha csak műsorszámot konferált volna fel majdnem minden nyelven az utasoknak, oldott kedélyességgel annyit mondott: – Hölgyeim és uraim, kis malőr történt: kitört a háború.

És mi, utasok, az alsó fedélzeten üldögélve valamennyien úgy gondoltuk, hogy néhány napos purparlé az egész, neveltünk ezen a fontoskodáson: még hogy ezért visszairányítják a hajót. Mert hát valójában milyen is lehet az a háború odaát?...

A kézfejek könnyed legyintése sokat elárult, mit gondoltunk mi ott erről. Whiskyt ittunk, konyakot és pezsgőt: oroszok, németek, franciák, monarchisták, olaszok és szerbek, néhány hitehagyott gazdag arab és ki tudja, kik még. Egymásra üritettük poharainkat. Hihetetlen, de akkor olyan kaland részeinek éreztük magunkat, amit mi, ott, az óceán könnyű párájában, túl a harmadúton, a szívélyes egyezés szabályai szerint képesek vagyunk megoldani az egymásnak esett nemzetek nevében. Mindenkinek az járt a fejében, hogy na, csak érjünk haza... és talán még büszkéek is voltunk magunkra, de ebben is volt némi ráció: semmi bajunk nem volt egymással.

Aztán, tudja mi jött? Bennünket, monarchistákat meg a németeket kiraktak Amerika földjén és a hajó újból elindult Európába, de már nélkülünk...

Ekkor Friedl hangtalan nevetésre fakadt, szemében, ki tudja, miért, mintha egy vidám történet kövér könnyei gyülnének. Éppen úgy nevetett, mintha vele fordult volna vissza az a hajó az óceánról.

– Maga aztán tudott élni, visszakönyörögtette magát Amerikába... És megjegyezte a nevét annak

a derék ír kapitánynak, aki valószínűleg megmentette néhány sorstársával együtt az életét?

Időnként hátraturta homlokába hulló szürke haját és alig tudta abbahagyni egyre kétségbeesetté váló nevetését, amikor aztán megcsillapodott, mentetözni kezdett.

– Hát ne haragudjon, de a sírás és a nevetés között csak az apátia maradna. Mert mi van akkor, ha hazaér?... Elmondjam? – tartotta kinyújtott karral poharát Löwinger elé, de az csak a fejét rázta.

– Tudom, Friedl úr, igaza van és azt is tudom, hogy végtelen szerencséjére maga olasz fogságba esett. Tökéletesen igaza van, amikor nevet rajtam, hajtotta meg magát készségesen, látja, én erre soha nem gondoltam... lehet, hogy ok nélkül haragudtam a világra.

– Löwinger úr... – temette két tenyerébe borostás arcát a szóadás –, mint a legyek a légyfogón... tudja, ahogy próbálnak lekeveredni a ragacsról, egyre inkább odatapadnak, hát mi éppen olyanok voltunk, akiket odavittek az Isonzóhoz győzni – suttofta rekedten.

Löwinger némán feltöltötte a poharakat borral és fáradt mosollyal a szóadásra nézett.

– Wadard Arlen – szakította meg a szóadás monológját.

–...Parancsol, Löw rabbi?...

– Wadard Arlen, így hívták azt az ír kapitányt – adta magyarázatul –, ezt kérdezte...

Friedl csettintett, bólintott és pohara mögül viszonzta a fáradt mosolyt.

– Ja igen, aztán?...

Löwinger arcára gyerekes mosoly kúszott, és felbőkött fejével.

– Aztán?... aztán majdnem Jenki lettem. De 1920 júniusában végre én is felmehettem azon a hajóhídon. A tenger békés volt, megszűnt hadszíntér lenni, de mintha már kevésbé lett volna zöld és tiszta. Mintha megerőszkolták volna a háború közön­ ségességével és olyannak tűnt, mint a ház, ami nem­ rég véres rablás helyszíne volt. És ezen a megtört, agyontorpedózott tengeren huszonhét évesen átjöttem visszafelé is ebbe a régi világba, ami, hogy úgy mondjam, már nem volt a régi és már nem is lett az. A gyér fényű kikötőváros sötét fejkendős vénaszonyként meredezett a vízre, és úgy tűnt, telve van félelemmel. Elvesztek belőle a színek és kihalt, mint Athén ifjúsága, a peloponnészoszi háborúk alatt, de én, húszezer amerikai dollárommal a zsebemben már a magányosan csettegő vonat egyik fülkéjében terveztem a közeli jövőt, mely kinyújtotta végre karját Lea felé. Már csak egy órára voltam tőle és abban az utolsó órában, a sok tízezer óra közül a legutolsóban, Biatorbágyon három fegyveres házer

kirabolt. Villamosjegyre valóm maradt, meg az a két festmény, amit az ülés alá csomagoltam. A szobánkban láthatta – nézett Friedlre –, mert ez a két festmény soha, senkinek nem kellett...

A szóadás szája sarkában újból megjelent védjegyes mosolya.

– Löwinger úr, csak nem Jézusról és Máriáról beszél? ...a szentképekről?...

– Remélem, nem esett ortodoxiába néhány óra leforgása alatt, Friedl úr? – nevetett fel a szabó – az a két kép emlék. ...Sergio Coulombtól. Tudja, Amerikában már akkor sem bízták az emberi kapcsolatokat az égiekre – vetett elismerést követelő pillantást a szóadásra –, vagy hát, nemcsak... Én mind a hét évet ennek a Sergio Coulombnak a varrodájában dolgoztam. Jó ember volt – tűnődött egy ideig a szabó –, jovialis, alacsony, korpulens olasz zsidó, de neki még ez a zömök termete is előnyére vált. Vannak ilyen alkatú emberek. Az én kerekded és ugyancsak alacsony nagyapám tudott így a magas emberek elé állni, ugyanazzal a testes, kissé pimasz, gyertyalángtartással, de olyan kihívóan és nyíltan tudott másra nézni medvebarna szemével, akár egy idomár... már az kihívás volt, ahogy a két lábán állt. Akár testvérek is lehettek volna. És most a szüzsé: ennek a Sergio Coulombnak volt két szépséges leánya: Mirjam és az akkor érettségiző Ráchel. Éppen, mint a mesékben. De fia az nem volt neki. És amikor véget ért a háború, Coulomb úr meghívott vacsorára. Az ott nem divat, de aznap nevezett ki varrodavezetőnek és erre jó oka volt. Vasalófiútól szalagvezetőig minden reszortot csináltam, és ha szerénytelen vagyok, mindenképp sokkal jobban. Ezt az ember megérzi. Apám megtanított arra, amit ő tudott és az nem volt kevés. A karrieremben volt tehát valami természetes. De, mint mondtam, én bölcsész akartam lenni, és azt is tudja, hogy sosem lettem az. A vacsora egyszerű nyúl­ paprikás volt, amit desszert követett, és ha hiszi, ha nem, tokaji bor. Bizseregtem a bortól, de légszomjam is lett, amikor Mirjam, aki ugyancsak irodalomtörténet és filológiát tanult a Columbián, előhozakodott a témával. Emelgette lelkem a bor, évek óta először hallottam értelmes emberi beszédet e kérdésben. De kiből is állt akkor még az amerikai irodalom: Edgar Poe, Whitman, Jack London és néhányan, de még nincs Hemingway, Steinbeck, Faulkner...

No de hát, Európa... arról én beszéltem – villant a fel a fény kerek szemüvegén –, és Mirjam csodálkozó figyelme úgy ölelt körbe, olyan jólesően melegen és természetesen, mintha már az ágyában feküdtem volna és egyszerre azt vettem észre, hogy mosolyog rajtam még az inggomb is, és egy idő után tudtam, hogy a lelke már közelít felém. Megérzi az

ember. Csodálatos szárnyalás volt mindkettőnknek. Amerikában egy angolnak Shakespeare-en keresztül jön át az európai irodalom, és Mirjam anyja egy művelt angol nő volt. Olyan, aki kiválóan teljesítette a férje elvárását a lányai neveltetését illetően, és én évek óta először éreztem, hogy érek valamit, még talán azt is, hogy sokat... szárnyam nőtt, ha csak néhány órára is.

Hogy mekkora hülye is az ember!...

Túl az est derekán, Coulomb megérintette a könyököm, és átmentünk a dohányzóba. Az apró Coulomb finoman, de egy őslény természetességével, mintha két nagy szeget vert volna át rajtam a tekintetével, és egyáltalán nem mondhatom, hogy hoszszas kitérőket tett volna, a lényegre tért.

– Löwinger úr, én már idős ember vagyok és a szívem rátesz erre a korra még tizenöt évet, tehát inkább nyolcvan vagyok, mint hatvanöt, ezért nem kertelek: gondoskodnom kell a cégemről és azt hiszem, Ön képes lenne a helyemre lépni. És azt látom, hogy méltó helyet foglalhatna el a családjunkban is...

Egy ideje sejtettem, hogy eljutunk eddig, voltak jelei és én sem voltam közömbös Mirjam iránt, aki néha bejárt az üzembe és még azt sem mondhatom, hogy ellenemre lett volna, talán, ha csak úgy, egyszerűen megtörténhetnek a dolgok... de, mint mondtam önnek, az embert fogva tartják az álmai, felszegett fejjel, rohan előre mint egy vad a fénycsóvában. Nincs perifériás látása. Mit is mondhattam volna azon a tisztességes mondaton kívül, hogy törvényes feleségem van, Coulomb úr... nyöszörögtem és a mellényem hátát átvverte a víz.

– Tudom, Löwinger úr, tudom és nagyra becsülöm a felelősségtudatot önben, de hát, családja... úgy tudom, még nincs – mondta higgadtan és azt hiszem, ugyancsak tisztességesen.

Tudja, az önök korában, ezt a hat évet már nem lehet pótolni. A levélpapír felszívja az érzelmeket, ugyan úgy, mint itatós a tintát – és maga még csak nem is katonának vonult be... bár lényegét illetően, mindegy...

– Uram... – próbálkoztam, de teljesen higgadtan folytatta.

– Nézze, Európa veszélyes hely lett, remélem, én már nem érem meg, de meg fogja ismételni öngyilkossági kísérletét. Mintha vascularis demenciában szenvedne. Megöregedett, és szellemi hanyatlása már nem fordítható vissza... Európa már nem az én, és nem is az Ön világa, hanem a bakáké. Önérzetes nemzeteké, hősöké... Európa imádja a hősöket és erről nem is tud leszokni.

– Coulomb úr – próbálkoztam még egyszer –, én... azt hiszem... hogy én még... és talán... de valójában nem volt egyetlen épkézláb gondolatom

sem, az érzelmeim csapdájában vergődtem és amikor észrevette, hogy nincs válaszom, és ha lenne is, rossz lenne, előzékenyen kisegített.

– Löwinger úr, nincs fiam, de tekintse úgy, mint ha Ön lenne az, és döntsön bárhogya, tiszteletben fogom tartani. Egy barátságos mozdulattal megszorította a vállam, kellemes gesztusok kíséretében átadta nekem ezt a két képet, és arra kért, akasszam ki őket a lakásom fő helyére és felejtsem el, hogy kiket ábrázol.

– Anya és fia – nézett sokatmondóan a szemembe, de csodálkozó tekintetem látva hozzátette: minden nő Isten, aki anyává válik.

Így lett nekem Jézusom és Máriám, amit egy olasz zsidótól kaptam...

És én fél év múlva mégis elindultam... Sergio Coulomb meg ott maradt a tenger békésebbik oldalán. Ő látta jól a jövőt – zárta magára a hallgatás ajtaját egy időre a szabó.

Azon tűnődött talán, milyen kevés kell ahhoz, hogy valaki beszélni kívánjon az életéről, a titkokról lekerüljenek róla a hallgatás szentnek hitt pecsétjei, hogy már egy kedvezőtlen diagnózis is elég, hogy megnyissa ezt a páncélt, mint a kagyló héját a gyöngyhalász, hogy a velőszerű opálos látványból előtörjön egy fehéren ragyogó inkognitós homokkő. Csodálkozott ezen. Hogy őt egész váratlanul előntötte a bátorság melege? Soha nem tapasztalt eddig arra a vágyat, hogy kibeszélje az életét, és ekkor jött rá, hogy ennek az ismeretlen életének, amiről már két órája beszél, sors a neve. A sorsunk történik meg csak velünk az érzéki csalódások világában, semmi más. Csak ez marad meg úgy, mint a gyöngy a kagyló húsában. Az élet csak a folyton ismétlődő jókívánságok álma. A sors a valóság, azt kell megélni.

A numerus clausus valóság volt. Az volt nagypapa német varrógépe is. Valóság volt az is, hogy Lea nem nevezte őt soha többé Dávidnak, elapadt bennük az, ami meg sem történhetett és nem idézett többé az Énekből, és bármennyire tisztességben teltek napjaik, életük, egy fényképezőgép sötétkamrájává változott, csak keresni lehetett egymást, de megtalálni már nem. Ez is sors. Sergio Coulomb ugyancsak nem tévedett, a valóságot mondta. Az elmebeteg Európa, meg a nap is, amikor értük jöttek és a mályvaszínű favagonokban öt napig egymás ölétébe ájulva utaztak északnak, valami nyolcvanán, valóság volt. Sors. Aztán amikor kirángatták őket, Lea és Friedlné tekintete örökre elveszett a kétségbeesett arcok tömegében. Ledarálta őket a sánpár másik oldalán gyűrődő emberi massa a gépfegyverek csöve előtt. És valóság az is, hogy a szózással hazajöttek, de előtte még, Kassán felpofozták őket, kiderült róluk, hogy magyarok. Annyi erejük

nem volt, hogy a kezüket maguk elé kapják. Ez is a sors.

– De mi volt már az a néhány pofon ahhoz képest, Friedl úr, hogy éltünk – fújta ki magából a gőzt.

Vég nélkül folyt belőle a szó és Friedl kivételesen élénk figyelmével elhárított ez elől az áradat elől minden gátat: hallgatott.

– Ennyi az életünk? Velünk csak ez történhetett meg, Friedl úr? A *córus*? Nemrég azt kérdezte tőlem, hányszor halunk meg? Hát, ha akarja, most elmondom.

Bort töltött és a szódás kezébe nyomta a poharat. – Igya meg és oldjon fel engem a hallgatás pecsétje alól.

És ettől a pillanattól a szódás inkább szájról olvasott, mint hallgatta, miközben az arca egyre inkább olyanná változott, mint az álomlátóké.

– Beszéljen, Löwinger úr – suttogetta rekedten –, ha úgy gondolja, legyen a titka kettőnké!

– A németországi útjaimról van szó, Friedl úr. Arról beszélek. Arról, hogy egy szép napon Anneliese Müller magyar állampolgár hazai anyakönyvezése ügyében gyámügyi idézést kaptam – és ha eddig esetleg nem is figyelt volna, amire egyébként hajlamos, most figyeljen.

Sóhaja végképp átszakította a kettőjük közti teret.

– Pontosan tudom, mert megszámlálhatatlanul sokat elolvastam azt a papírt. ....Anneliese Müller... Ennek most van tizenöt éve... hatvanegyben volt... megindultak a háború utáni családi jogállásrendezések.

Az idézés napján karomra akasztottam az esernyőmet és ráérős léptekkel indultam a tanácsházára. Esőre állt, de én magabiztosan mosolyogtam mindaddig, amíg be nem csukódott mögöttem az ajtó.

– Kutyam van csak – mondtam a tisztviselőnek derűsen –, Fülöpnek hívják... ennyi a család... de ő még ezen sem mosolygott, hajtotta a magáét.

– Tévedés, mondtam a hivatalnoknak, ki van zárva! ...talán névazonosság...

– Kérem szépen!... „Löwinger Áronné, született Strausz Lea, 1944 telén, közelebről meg nem határozható napon, Auschwitzban elhunyt.”

Ekkor már üvöltöttem és nem tettem nyilatkozatot az elem rakott jegyzőkönyvek aláírását pedig megtagadtam.

Tudja, felháborított, hogy megint a sorsomhoz akarnak nyúlni. Már megint... Összezarodtam, és, azt hiszem, egyáltalán nem voltam együttműködő. Az elem tárt iratokból viszont egyszer csak kibontakozott az én hihetetlen másik életem, az én

soha meg nem élt titkos életem, mely mindaddig előttem is ismeretlenül feküdt, ki tudja, hol őrzött dossziék mélyén.

És amikor ezek a dossziék találkoztak, a bennük őrzött iratok szép lassan, lapról lapra átírták és megváltoztatták a múltam. Korabeli iratokkal bizonyították: Strausz Lea nem halt meg a táborban. Negyvenöt január elején háromszázadmagával továbbdeportálták egy regensburgi hadiüzembe, ahol kiderült időskori terhessége... Életében először, a változás korában érte utol az anyaság ígérete és ez is csak márciusban derült ki. Akkor azonban már hat hónapos terhes volt, és nyolc kilóval könnyebb, mint novemberben... mondom, az iratok szerint.

Másfél százalék – nőgyógyásztól tudom, ennyi az esély –, ami felkeltette az orvosi érdeklődést: a tudomány, tudni akarta, képes-e szülni egy negyvennyolc éves zsidó nő őszülő fanszörzettel egy egészséges gyermeket... beindul-e a normális tejlétezés és a körülmények okán történik-e magzati károsodás? Ha igen, mi? Ezt mind tudni akarták. És ha kész a statisztikai halmaz egy fenolinjekció megoldja, ami már nem a tudomány könyveibe való és számottevően csökkenti a kutatás járulékos költségeit.

De erre már nem volt idő...

Tenyérével letakarta pohara száját és sötétbe néző tekintettel azt kérdezte a megsemmisült szódaástól:– Milyen Isten a miénk, Friedl úr és miben különbözik ez a kiválóság a véletlentől?

Mert, ez volt talán az utolsó érett petesejt, sőt, talán az egyetlen a négyszázhatból, mely képes volt foganni a termékenység négyszázhat hónapja alatt... És akkor nagyvonalúan csettint egyet az Úr, a finisben hogy „...legyen”?! Egyszer csak azt mondta, hogy: legyen!?! Vagy mi történt? Megsajnálta bennünket életünk legrosszabb pillanatában, éppen, amikor nem kellett volna?

Másfelől viszont – váltott hangot – ennek a rebellis gömböcskének egyetlen mikroszkopikus méretű hímvarsejtnek a családjogi törvény okán egy hazai regiszterben Anneliese Löwinger lett a neve. Anneliese Löwinger, azaz Müller, tehát, csak hogy már most tudja, az elején, ...a leányom...

A szódás elfejtett nyelni. A sötététet úgy vágta át tekintete, mint egy megvadult reflektor. A szabó minden szava taglóként sújtott rá, de hagyta beszélni.

– A következő volt az én mérlegem – ejtette tekintetét az ölébe Löwinger. Sejtettem, hogy egészséges magzat nem jöhetett a világra: tudtam, hogy koraszülött, azt is megtudtam, hogy születése napján Regensburgot megbombázták, szülési komplikáció lépett fel és a szent tudomány nevében nem

az anyát mentették... Isten tehát megint nem figyelt. Így látja, Friedl úr?

Kivárt egy ideig, majd folytatta.

– Évekig temettük az asszonyainkat és itt belül, kiszolgáltattuk a végtisztesség spirituális kellékeit, ahogy tudtuk és ekkor ki kellett hantolnom magamból mindent, és kezdhettem előlről, egészen onnan, hogy mire gondolhattott akkor, amikor kétórai anyaság után utolsó lobbant benne az élet. Mit mondott volna, ha mellette vagyok? Idős fejjel kellett eljutni a kérdésig, mert a gyermek családjogi státusa az én nyilatkozatomtól függött.

Érti, amit mondok, Friedl úr? – kérdezte nyomatékkal hangjában a szabó, és itt megállt. Lezárt szemhéja alatt a finom ráncok úgy ragyogtak a holdfényben, olyan határozott erőt sugárzó belső meggyőződéssel, amint a fehér márványbüstök ragyognak Jupiter templomaiban. És mindez elég idő volt ahhoz, hogy a szódás megértse, mi történt.

–...Seregek Ura! – dörzsölte mindkét tenyerével borostás arcát –, Seregek Ura... hát mit csinált maga?

Lőwinger rezzenetlen arccal várta, hogy befejezze, de amikor látta, hogy ez már nem várható, rányitotta nyugalomban úszó szemét és arcán megjelent egy árnyalatnyi megbocsátó jámbor mosoly.

– Kehlheimben szálltam le, Regensburg alatt. Az egy szép, Duna-parti kisváros, ahol még szigeteket is kerülget a folyó. Az állomáson vártak, és amikor megláttam ezt a két németet, akiknek barna hajuk és barna szemük volt, éppúgy, mint nekem, csak ők nem restellték úgy, ahogy én, mert hát valamiért ezt tartják a legprimitívebb szemszínnek, meg kellett állnom, mert legutoljára nem ilyenek láttam őket. Bajorországon átutazva az volt az érzésem, hogy a szőke és kék szemű németek kihaltak. Azon tűnődtem, hová lettek? Talán egy percig álltunk szemben egymással és tudja, az a néhány lépés távolság és az az egy perc hallgatás ahhoz kellett, hogy mindent megtudjunk egymástól.

Ulrike Müller kinyújtott keze csúszott a maromba. A kézfejen éreztem szapora pulzusát, szimpatikus keze volt. Meleg, éppen csak nőiesen puha, intelligens kéz. És Ulrikének anyailata volt. Ezt az illatot anyagoron túli nőknél is megérezem. Szenzuális alkat vagyok. A férje szemmel láthatóan összemolott. A protokolláris kézfogásig tartotta magát, aztán csak lépdelt mellettünk, de valahol nagyon, nagyon távol járt tőlünk: szeme hetekig tartó álmatlanságról árulkodott, így a családot, hogy úgy mondjam, Ulrike képviselte, jó ideig tiszteletre méltó belső tartással. Anneliese hiányzott a krétakörből, de azt már akkor tudtuk, amikor szótlánul álltunk egymással szemben, a városháza előtt, hogy

őt nem vonjuk be. Azt hiszem, akkor döntöttünk el mindent. Megkértem Ulrikét, mondja el, amit tudnom kell. Diplomás szülésznő volt, tehát intézmény–beteg aspektusából kezdte, aztán emberként eljutott közös történetünkig.

Leát április 7-én reggel nyolc órakor vették fel az osztályra. Az orvos, aki vele jött, már délben elhagyta a várost, minden esetre átadott Ulrikének egy kórtörténeti lapot, amit nem egészen ötven napja vezettek. Addig nem tudták, hogy állapotos, súlygyarapodása nem volt, dolgozott és éhezett. De a súlyát, vércukorszintjét vérnyomását és a pulzusát minden nap mérték, az ugyanis orvosi adat – és a napi élelem is fel volt jegyezve. A bombázás második hullámában már félttem – mondta Ulrike. Először éltem át légbombázást, a gyermekeim óvóhelyen, Karl a mentésben vett részt. Megindult a szülés és minden ellenünk szólt: szűk medence, idős kor, ráadásul úgy tűnt, első szülése lehetett. Nem volt jó stratégia, de ha lett volna is, nem volt hozzá semmi. És ebben a pokolban, egész napi vajúdas után, tizenegy órakor sarkig nyitott szemmel sírt fel Anneliese és mintha csak a születésének köze lett volna hozzá, egyik pillanatról a másikra abbamaradt a bombázás. Elláttam az újszülöttet és az anya mellé fektettem, de ő már alig fogta fel, hogy gyermeke született. Két órával később exitált. Elvérzett, tette hozzá és összeszorította a száját úgy, hogy szájhúsa belefehéredett. Azonkívül, hogy fogtam a kezét, semmit sem tudtam tenni. Semmit, suttozta. Rám nézett, tudtam, hogy igazat mond, és itt el is vesztette erejét Ulrike Müller. Tekintetével jelezte, hogy nem tudja folytatni. Karl fejezte be a történetet.

– Délelőtt ástuk ki gyermekeink holttestét az óvóhely romjai alól, kilenc emberével együtt. Rolf három éves volt, Anneliese három hónapos... A valószínűtlen dolgok körébe tartozik, hogy a többiek túléltek, mert az óvóhelynek csak egy része omlott be, az is, hogy a kis Anneliese mellett épen maradt a cumisüvege, félig anyatejjel... A háború önmagában is valószínűtlen, minden az értelem ellen van.

Ulrike sokkos állapotba került. Nem tudja, min mentünk át – meredt maga elé Müller, majd észbekapott és elnézést kért. A hangja olyan volt, mint egy narrátoré, aki csak egy történetet mesél, de minden látható igyekezete arra irányult, hogy még egyszer ne élje át azt, ami történt. De elmondani, el kellett. Ki tudja, hányadszor, és talán már csak nekem, és talán belül már csak kopott, színtelen daggerrotípiák voltak ezek a képek, de voltak, és fájtak.

Azt hiszem, azokban az időkben ő volt a helyén, Karl. Úgy egészíthette ki egymást ez az emberpár, hogy valamelyik mindig őt állt: ha észrevette a másik gyengeségét, valamiképp helyére lépett. Két

fél rész ember, germánok, olyanok, amilyenek Tacitus leírta őket, és ahogy folytatta, elkezdtem csodálni ezt a két embert.

– Tudja, Ulrike Anneliesével még szoptatós volt... Rádöbbsentem, hogy fogy az időnk. Másnap, amikor a jenkik fürge kis dzsipjeiken előzönlötték a várost, egészségügyi embereikkel és felszerelésekkel megjelentek a kórházban is. Lófogatokkal szállították ki a halottakat, a temetőkert szélső parcellájába. Volt, aki még agonizált. Az illet fölülre tették: mire kiérünk, vége. Haldoklók és halottszállító fogatosok egymásra vártak.

A százados nő épp Anneliese fölött állt a földszinti folyosón, amikor megálltam az ajtóban.

– Ön az apa?

– Igen – hazudtam.

– Az újszülött neve?

– Anneliese... Anneliese Müller – hazudtam megint.

– ...az anya?

– ...meghalt az éjszaka.

– ...Sajnálom – ahogy végigmért kialvatlan szürke szemével, az orra körül csoportosuló szeplői miatt leginkább ír származásának néztem. Majdnem szép, szabályos arcába örökre beleégett a háború fáradtsága és a halállal való mindennapi találkozás élménye. Rongyokban lógó tekintetét le sem véve rólam egy egészségügyi csomagot nyomott a kezembe: – Megoldja? Bólintottam. Aláíratott velem néhány papírt, aztán elbocsátott a gyerekekkel együtt. Ilyen egyszerűen mennek a dolgok, ha a túlélés a tét. Amikor Anneliesével hazaértünk, Ulrike kimerülten aludt a kanapén. Mellé fektettem a kislányt és vártam, amíg mindketten ráeszmélnek, hogy egyetlen lehetőségként összetartoznak, és erre Anneliese jött rá hamarabb: két perc sem telt bele és táplálék után nézett. Hajszálpontosan tudta, hol keresse, akár egy fél órás kiskutya, és Ulrike segített neki... Még nem nézett rá, még nem akarta elismerni, de természetes ösztönrel magához nyálalt, és a cuppogás már azt jelentette, hogy szimbiózisuk megkezdődött. Aztán napról napra eltemettünk magunkban mindent. Mindent, ami útjában állt újakezdett életünknek, mert másképp nem lehetett... és ahogy a leányunk helyén felnőtt a kis Anneliese, a család részévé válhattam én is. Anneliese tehát a szüleinek tud bennünket.

– Megértettem – zárta le röviden Löwinger –, és mint mondtam: döntöttem.

– ...De így? – kérdezte tekintetével a szódás. Minden nyarat itt töltöttek, és maga hallgatott... tudja egyáltalán, hogy Ön az apa?...

Löwinger komótosan visszaakasztotta szemüvegét az orrára és bólintott.

– Tudja, kialakuló cseppkőhöz nem nyúlhat az ember. Megérinti és nem nő tovább, az érintés helyén elromlik, lepereg róla az oldott ásvány és tönkremegy. Tehát vártunk. És volt ebben a várakozásban valami harmónia, mind levelezéseink, mind személyes találkozásaink alkalmával, és minden érintkezésünk úgy alakult, hogy Anneliese felkészültebbé vált a valóság elfogadására. Egy idő után már úgy éreztem, hogy az én kaddisaim meghallgatásra találtak az Úr előtt, és valahányszor elmentem a regensburgi temető közös sírparcellájához, később elkísért Anneliese is, olyan érzés fogott el, amit Ábrahám érezhetett a Makpelá-barlang előtt, ahová Sárát temette. Mert miután megvette azt a barlangot, megvett vele még valamit, ami viszont, az én családom történetében éppen az askenázi zsidó lét végét jelentette. Folyton csak azt éreztem, hogy most már van közöttünk egy visszavonhatatlanul európai: Anneliese. Őt már soha, senki nem kérdőjelezheti meg, ha csaltunk, hát csaltunk. Lényegében mindenki csal.

Ez jutott eszembe, amikor álltunk a sírkert előtt és ő eléggé aktuálisan Nietzschétől elemezte az „Isten halott” mondatot, miközben fogalma sem volt arról, hogy az anyja előtt állunk.

– A legszebb virágok a sírokon nőnek Anneliese – mondtam neki egy vigasznyújtó félmosollyal, és láttam az arcán, hogy keresi jelentésen túli értelmet. Kíváncsi voltam erre, mint egy vén kókler, számítottam is erre. Számomra az intelligencia az intuíciónal egyenlő.

– Rilke?... – fordult felém hunyorogva. Elnevettem magam, bár jólesett: – Löwinger... – mondtam. Figyelt egy darabig aztán belém karolt. Azt már tudta, hogy a feleségem előtt állunk, én meg tudtam, hogy az ösztönei már közel járnak az anyjához. A lehetséges döntések közül akkor ennyi volt választható.

Heidelbergbe készült. Müllerék és a hely, ahol élt, megtették mindazt, amire én soha sem lettem volna képes, és ő úgy ágyazódott be oda, hogy sohasem volt idegen test. Vártunk tehát, és a várakozás senkit sem feszélyezett. Aztán, a genetika elrendezett mindent. Anneliese harminc éves volt, amikor a doktoriját írta az európai zsidóság XIX. századi gazdaságtörténeti szerepéről. És a témaválasztásnál még nem tudta, hogy zsidó! Jó is, ha erre minél később jön rá az ember. Olvastam ezt a dolgozatát. Az anyaggyűjtés időszakában született meg második unokám, a kis Willi. Fél év múlva pedig, kaptam róla ezt a fényképet. Nézze – tette a képet a szódás elé. – ...Látja azt a kört az anyajegye körül? Az áruló jel... és ha megfordítja... olvassa ott azt a két szót: „Mein Gott”!

No látja, maga ötvenkét éve szomszédom, és pontosan tudja hogy nekem ugyanott, a bal szemem sarkában időzik az az anyajegy... a corpus delicti. A kopertában egyetlen magyarul írt mondatból álló levél volt:

„Köszönöm! Akarod, hogy viseljem a neved? Anneliese”

A szabó az asztalra tette a levelet, tenyere élével gondosan kisimította és az arcán kivirult egy eltitkolhatatlan, kissé kandzsis zsidós mosoly.

– Nem akartam... – suttogta sírását visszafojtva.
– Nem volt hozzá jogom.

– Löwinger úr az est második felében úgy viselkedett, mint egy kópé – állapította meg a szódás, ez kissé meg is lepte, és bizonyos értelemben levette a lábáról ennek a két kulcsra zárt embernek a szokatlan kinyílása. És azt is megállapította, hogy a körülmények ellenére egyszerre csak egy kiegyensúlyozott, jó kedélyű ember ült vele szemben. Hirten az a megmagyarázhatatlan érzés ütötte fel a fejét benne, mintha ezen az éjszakán ért volna véget több évtizede tartó szertartásuk. Alig hallotta a szabó elfulladó szavait.

– Most már mindent tud rólam, Friedl úr. Itt volt az ideje: az én orsómról vészesen fogy az a cérna, egyikén sem markoljuk már soká az élet meleg tenyerét. De tudja mit? Talán nem is lettek volna ezek a mi tavasznyitásaink, ha nem vagyunk sorsunkban társak, és mit is mondhattam volna magának? Mert én azt akartam, hogy mindkettőnknek fájjon a múltunk, mint ahogy fáj is, de lássa be, ezek a tavasznyitások voltak a mi valódi pészahjaink és a fájdalom a mi tisztítótüzünk.

– És képes volt... hát maga képes volt... még előttem is titkolózni?

– Bizony.

Finom szabókezével átnyúlt az asztalon és tenyerét megpihentette Friedl Áron karján.

– Figyeljen! „Mindennek rendelt ideje van, és ideje van az ég alatt minden akaratnak.” Ideje van a születésnek és ideje a meghalásnak, ideje sírásnak és nevetésnek, és „ideje a hallgatásnak és ideje a szólásnak”. Így mondja a Prédikátor. És ő sem tévedett...

És mint amikor végérvényesen megáll a muzsika a teremben, ezzel az utolsó mondatával Löwinger Áron tust húzott, ha furát is, aztán elhallgatott. Aznap már nem szólaltak meg. A lapuló csendben elsercent egy gyertya. Megvárták, hogy kilobbanjon a másik is, aztán elköszöntek.

Idén szokatlan hőséggel búcsúzik a tavasz. Jó héttel korábban érik a germesdorfi, kemény testét már püfölik a seregélyek és a rigók, még egynémely veréb is, és én, Vörös Jesumat kutatom közöttük, mert ő az én Jézusverebem, akivel különös szimbiózisban élünk a kertemben. Ha kiülök sűtkérezni

egy hideg fröccs mellé, ő odapattan, mint egy kis alabárdos, egészen a közelembé bámézkodni. Oka van ennek – később még sort kerítünk erre –, de ma még valahogy nem jött elő. Megvárom. Régen tudom, hogy érdemes figyelni rá.

Odaát két szőke kiskölyök szikrázik a napfényben, gurgulázva nevetnek, repülőszárnyakat formáznak és oldalt tárt karjaikkal eresztik le magukat a parányi lejtőn és kergetik egymást a frissen vágott fűszálak hegyén. A múltó tavasz energiái repítik az apró lábak gazdáit, akik mint az ég gyermekharsonásai nagyokat visítanak, néha elvágódnak és könnyedén, kisgyermekes lágysággal rognak le a gyepre. A kihalt környék végre megtelik valami elfogadható hús-vér állapottal. Rég volt már ilyen ez a magára maradt vén és elhanyagolt kert. Talán nem is volt ilyen. Inkább csak szomorúan ölelkeztek a cseresznyefák a kálmánkörtével és a rózsabarrackkal, mióta Löwinger bácsi és szomszédja sorban visszaadták lelküket az Úrnak, itt a bozontos üstökű csönd volt az úr. De most, overallos nő tolja a fák között a fűnyírót körültekintő alaposággal. Ősszel is itt töltött néhány napot, barátságos kézemeléssel szoktuk üdvözölni egymást. Üríti a fűtárlályt, alakítja a fák alatt lapuló látens sétányokat. Odaleng hozzám a nyírott fű illata. Eredményesen és hatékonyan végzi munkáját ez a nő, mint egy agrármérnök, minden mozdulata tudatos, nyugtatja a szemet, jó nézni, ahogy magához szelídíti azt a bozontos kertet. Rövidesen rendje lesz mindennek: minden megváltozik, de mégis alig más, csak a rend terjeszti ki hatalmát, mihez tartás végett, a fenntartott bujaság fölött. Elkezd kontúrja lenni a kertnek, levegőhöz jutnak fás tagjai, egészségesen nyújtózik és egyszerre zöldebb is lesz. A nő a fűgyújtót taligába üríti, a gypszeleket ásóval és kapával formálja, zöld amőbák alakulnak a fák közötti tereken, a kölykök tologják a levágott füvet és egymást, néha kiborulnak, de a munka szépen halad. Aztán metsz, fűrészsel kivágja a körtefa visszaszáradt ágait, faboglyává aprítja. Kemény nő és jól áll neki ez a határozott tempó. Öt nap múlva frissen vasaltan néz rám Löwinger bácsi vén kertje, mint egy kikeményített ing. A fák alá ver a délelőtti nap, emelgeti a lombokat és újra belátni a házig, csak a vén filagóriára borul rá érintetlenül, irdatlan vastag sapkaként a vadszőlő, meg valami vaníliaillatú lonc egyvelege és mint egy tübetejka takarja a nap elől a filagória alját. Alatta az overallos nő ül a valaha kék szalmaszékben, csukott szemmel engedi át magát a nyugalomnak, aztán papírdobozból fényképeket szed elő. Nézegeti, albumba rendezi és félliteres bögréből kávézik németes komótosággal. Derűs tekintetével végigméri a kertet, mintha kiálló gyökerek után kutatna.

*Haklik Norbert**Olvasónapló**Séta Konrád Györggyel,
avagy a megértésvágy kedvtelésének radikalizmusa**Konrád György: Sétabot (Ásatás 5.)*
Magvető, Budapest, 2020.

Az *Ásatás*-trilógia már posztumusz megjelent, *Sétabot* című utolsó kötetének egyik szövegében így fogalmaz Konrád György: „Az írómesterség természetéhez tartozik, hogy mielőtt munkaasztalunkhoz ülünk, az előszobában, a ruhafogason hagyjuk az identitásainkat, így tisztálkodunk.” Ez a megállapítás csak látszólag mond ellent annak, hogy valójában minden nagy irodalmi mű, így vagy úgy, az identitás kérdését vizsgálja. Konrád ugyanis ezzel a „ruhafogason hagyással” éppen annak a feladatnak készíti elő a terepet, hogy a legfeljebb oldalnyi hosszúságú, néhol húszegynéhány sornyi darabból építkező szövegtérben tett séta során – az arisztotelési peripatetikus iskola nyomdokán – feltérképezze saját identitásának összetett geográfiáját.

Ez az identitástérkép eléggé változatos és zegzugos ahhoz, hogy bejárásának lendülete a kötetbe szerkesztett háromszázharminchárom darabon (na meg persze a trilógia két korábbi kötetén) keresztül is kitarson. A Konrád-féle világlátás ugyanis valóban csak önmagával azonos. Bőven van mit felfedezni rajta, leginkább annak köszönhetően, hogy mereven elutasítja az előregyártott gondolati-világnézeti paneleket, bármely politikai irányból is érkezzenek azok. Az *Ásatás*-trilógia második darabjáról közölt recenziómban (*Múlt és Jövő*, 2019/1., 86–87. o.) már írtam arról, hogyan ment szembe Konrád a liberális mainstream álláspontjával például akkor, amikor elítélte az 1999-es szerbiai NATO-bombázást, vagy azáltal, hogy az unifikáció helyett a regionalizmusban vélte felfedezni az európaiság magasabb szintre emelésének egyik lehetséges útját. A *Sétabot* újabb témákkal is megtoldja ezt a listát. A konrádi gondolkodás például nem hajlandó beleszuszakolni magát a naív migránssimogatók kontra primitív idegengyűlölők ellentét-párja által kiszabott korlátok közé, és attól sem riad vissza, hogy álláspontja többé-kevésbé egybevágjon

a hataloméval – persze, az ék egyszerűségű kormányzati kommunikációtól eltérően indulatok helyett empátiával és érvekkel artikulálva: „Tény, hogy a tőle délre eső muszlim világgal az orosz birodalmi politika századok óta alaposabb és akár harcolóbb ismeretségben van, mint a demokratikus Észak-Amerika, amely legutóbb is, ahogy bement Irakba, és ahogy kijött onnan, nem a megfontolt hozzáértésével jeleskedett. A bevándorló jövevények eredetileg a Közel-Keleten és Észak-Afrikában voltak, és ott is lennének otthon. Ott van a legtermészetesebb helyük, ahol a szokások, a nyelv, a vallás, a nemi kapcsolatok és a tisztálkodás hagyományos módja nem idegen tőlük. A migránsfolyam Európa-szerte megerősíti a szélsőjobboldalt, az önkormányzatok fellázadnak, nincsenek középületeik a beözönlők elhelyezésére, egyik sem akar még több menekültet befogadni. Az emberáradatból nehéz kiszűrni azokat, akik valóban halálos veszélyben éltek ott, ahonnan útra keltek. Nem kellene inkább megfékezniük egymás közötti harcaikat? [...] Önmagában a tömeges vándorlás, ha indokolja is, de nem igazolja a rendkívüli kedvezményt. A tömeges betódulás kényszere alatt kapkodó és hebehurgya döntések születnek.” A probléma importálása helyett Konrád a gondok helyben történő megoldásában látja a nyugati világ felelősségét és a válságból való kiutat, nem utolsósorban az európai értékek védelmében: „Mint gyerek utáltam a nemzetiszocializmust, mint felnőtt ellenszenvesnek éreztem a kommunista szocializmust, okom volt félni mind a kettőtől, és nem látok a horizonton egyetlen eszmét sem, amely arra ösztökélne, hogy az európai, világi humanizmust, politikai rendszerként pedig a liberális demokráciát mint a tiszteletteljes viselkedés szellemét elvessem. *Ti az életet szeretitek, mi a balált*, írta az egyik 9/11-es tömeggyilkos. Igaza volt, és semmi nem indokolja preferenciáink megfordítását. [...] Behódolni a szellemi agresszió előtt, és a hasznos idióta szerepét választani: dicstelen vállalkozás.”

Konrád ugyanis úgy nyugatos, hogy a felvilágosodás utáni európaiság talán legfontosabb vívmányát, a kritikai gondolkodást a Kelet- és Nyugat-Európához köthető gondolati panelekre egyaránt kiterjeszti. Kíméletlen éleslátással és finom iróniával bírálja a komplexusok sújtotta, áldozatiság-tudattól áthatott kelet-európai énképet: „Mi vagyunk a szegény rokonok, mi vagyunk a bennszülöttek, a csököttek, az idétlenek, a csórók, a tarhások, az ingyenélők, a szélhámosok, a balekok, az érzelmesek, az ódivatúak, a gyerekesek, a tájékozatlanok, a zavarosak, a hangzatosak, a ravaszok, a kiszámíthatatlanok, a hanyagok, a levélre nem válaszolók, a nagy alkalmat kihagyók, az iszákosok, a fecsegők, az eltanyázók, a határidő-túllépők, az ígéretfelejtők, a hetvenkedők, az éretlenek, a monstrozusok, a fegyelmezetlenek, a sértődősek, az egymást agyon-sértegetők, az egymástól elszakadni vágyakozók, de nem tudók, mi vagyunk a hibásak, a zúgolódók, a görbe úthoz szokottak, a kudarcból mámorosak. [...] Mivelünk packázni szoktak, mi olcsó munkaező vagyunk, tőlünk alacsonyabb áron veszik meg a portékánkat, bennünket meg lehet mosolyogni, rajtunk sajnálkozni szoktak, amíg egyszer csak kellemtelenné nem válunk, amíg nem mondunk valami furcsát, élehet, amíg ki nem meresztjük a körmünket, és ki nem vicсорítjuk a szemfogunkat, amíg ki nem derül, hogy szívósak, vadak, lényegre törők vagyunk, amíg a cinikus röhögésünket meg nem hallják, amíg a pokolba nem kívánnak bennünket arrogáns bolondokat.” Ugyanakkor – lásd a *Nyugati barlangkutatók figyelmébe* című írást, amely már címében is ironikus, lévén, hogy Közép-Európát az idegen közegbe való alászállással és a primitív emberelődök hajdani jellegzetes lakóhelyével asszociálja – a keletről szóló nyugati sztereotípiák elé is készséggel tart görbe tükröt: „Már fél évszázada Budapesten lakom, de nem merném azt mondani, hogy ismerem a várost. [...] Aki idejön és körülnéz, aki egy hónapot sem tölt Budapesten, és már könyvet ír róla, az a maga részéről elintézettnak vélheti a városunkat. Rohannia kell egy másikba, mondjuk Prágába vagy Krakkóba, hogy sebtiben azt is leírhasssa, s hogy meglegyen a legfrissebb klisé Közép-Európáról. Annak, amit általában nyugatinak nevezünk, sok előnyéért a sietős klisé a büntetése.” Konrád úgy veti el mind a keleti, mind a nyugati sztereotípiákat, hogy egyúttal megértéssel próbál közelíteni a mögöttük rejlő lelki motivációk felé, és éppen mozgatórugóinak felmutatásával érvényteleníti a túlegyszerűsítő gondolkodást: „Idelell akadályozza a reflexiót, tehát a magunkkal szembeni tárgyilagosságot a nyűgös kollektív és egyéni önsajnálát. Velünk csúnyán bántak, újságoljuk egy-

hangúan, és csakugyan: velünk csúnyán bántak. Mit lehet ehhez szólni? Van, akinek kedvez a történelem, van, akinek nem kedvez. A szerencsésebbek időnként ösztönszerű ellenszenvet éreznek a szerencsétlenebbek iránt.”

Éppen e távolságtartásnak, a kritikai gondolkodás következetességének köszönhetően Konrád nemet mond arra a szerepre is, amelyet a jelek szerint Berlin próbál magára osztani – azt ugyanis, hogy ezúttal nem a faji, hanem az elfogadaskultuszra építkező morális felsőbbrendűség-tudat jegyében követelje magának Európa vezető szerepét: „Berlin és Közép-Európa viszonya felemás. Mert kaptunk a hivatalos Berlinton, az egykori birodalmi fővárostól világháborút, fölényes alávetést nagy hatalmi aspirációnak, megszállást, zsidóirtást, és voltaképpen ennek a német hübrisznek meg a mi közép-európai téves eszméinknek a következménye volt a mi huszadik századi szerencsétlenségünk. Elismerem, volt saját ostobaságunk és eszelősségünk is, jellegzetes közép-európai nagyvárosi hóbortoktól szenvedtünk, de a németeknek, már csak a méreteiknél fogva is, az örültségeik is nagyobbak voltak, igényeik teljesítése végett könnyebben folyamodtak katonai megoldáshoz. [...] Választani kell, mit akar Berlin, vezető, avagy kezdeményező szerepet. Ha Berlin okos, akkor beéri a kezdeményező szereppel, ami tartós emberi beruházást jelent. Ha kurta az esze, akkor vezető szerep után nyúlkál, és nagyotmondásaival elrontja ezt az újabb játszmát is.” Elvégre – mint a *Berlin és Közép-Európa* című fejezetben fogalmaz Konrád – a német főváros „kénytelen erre is, arra is figyelni, nyugatra is, keletre is, minden szélirányba”, ami önmagában nem vívmány, csak adottság – és persze lehetőség, valamint felelősség. Konrád úgy hívja fel minderre a figyelmet, hogy elegánsan tartózkodik konkrétumok, efemer példák emlegetésétől, megőrizve azt a perspektívát, amely a pillanatnyi, elszigetelt epizódok helyett a hosszabb távú folyamatokat engedi láttatni. Megállapításai tartózkodnak konkrét politikai aktorok megnevezésétől, inkább a sikerüket lehetővé tévő társadalmi helyzetet és attitűdöket helyezi fókuszába. Konrád nem a tünetre, hanem a mögöttes okokra összpontosít – megfigyelései éppen emiatt érvényesek, és mutatnak túl a kérészetű politikai történéseken.

Mindazonáltal tévedne, aki az eddigiekből azt a következtetést vonná le, hogy az *Ásatás*-trilógia záródarabja oldalnyi töredékekből építkező politikai esszé volna. Az is, és egyúttal jóval több annál – a mikrovilág és a globális társadalmi összefüggések lendületes egymásba játszatása. Ebben a kavalkádban az íróársokról – Enzensberger, Grass, Kunde-

ra, vagy éppen Eörsi István – szóló anekdoták éppúgy helyet kapnak, mint egy-egy elmélkedés az alvászavarokról, vagy éppen az „ételexikéket, tanfolyamon elsajátítható igazságokat ajánló boldogulás-kereskedelem” bírálata, vagy a családi élet idilli képei. És persze városoké. Budapestnek a Ráday utcával, a New York kávéházzal, a Párizsi utcai Kisposta vendéglővel, valamint az 1956-os emlékekkel éppúgy helye van ezen a térképen, mint New Yorknak a Hudson-parttal, az európai és indiai éttermek illatkavalkádjával és az utcakövön fejen pörgő rapperekkel.

Egy igazi világpolgár rajzolódik ki ezekből a mozaikokból: olyasvalaki, aki, bárhol is legyen fizikai valójában, virtuálisan egyszerre van jelen mindent, minden olyan helyen, amelyet alkalma volt megtapasztalni, és amelyeket bejár a kötet szellemi utazása során, az asszociációkat használva irányítúként. „Fejben átsétálok az életem színhelyein, a pontokon, ahol már laktam vagy hosszabban időztem”, fogalmaz a szerző a *Fejben sétálok* című fejezetben, és ebbe az asszociatív világjárásba az is teljes természetességgel fér bele, hogy a szerző Hegymagason, egy amerikai egyetemen tartandó előadás-sorozatra készülve, a budapesti zsidóság kultúraalakító szerepéről írjon. Éppen ez a szellemi szabadság tehetné elviselhetővé élete némely szaka-

szaiban a fizikai korlátokat is Konrád számára. Azt az esetet például, amikor 1978-ban félő volt, hogy egyik külföldi útja során, távollétében megfosztják állampolgárságától, elintézi annyival: „Semmi sem végleges. Többet láthatnám Párizsban élő gyermekeimet. Jöjjenek a vándorévek.” Törje tehát bármennyire is magát a hatalom, aki nincs híján ennek a belső szabadságnak, az nemigen hagyja zavartatni magát.

Soká lehetne még sorolni a kötetből megannyi érzéletes példát arra, hogyan látta Konrád a világot és önmaga szerepét benne. Ha mégis ki kellene ragadni a könyvből egy olyan részletet, amely az egész trilógia – sőt, talán az teljes életmű és a konrádi hozzáállás – mottója lehetne, akkor a következő részlet volna jó választás: „Az írástudó ne legyen sem a pénz, sem a hatalom bohóca, menjen ki az alárendeltség helyzetéből, és védelmezze a radikális megértés kedvtelését. Eleve igazat adni bármilyen hatalmi központnak a szellemi méltóság lealacsonyítása.” A *Sétabot* háromszázharminchárom darabja – és az *Ásatás*-trilógia egésze – mintha ennek az ars poeticának a különféle változatai volnának. Megannyi példaként szolgálva arra, mekkora szabadsággal jár, ha valaki csak egyetlen parancsra hajlandó alávetni magát – az önálló gondolkodás imperatívuszának.

Jótett és bűnhődés

Gyurkovics Tamás: *Migrén*.
Egy bűntudat története
Kalligram, 2019.

Gyurkovics Tamásnak az utóbbi évek egyik legerősebb kezdőmondatát sikerült leírnia *Migrén* című regényének nyitányában. „Elég legyen Auschwitzból, csönd.” (7.) – szól az indítás, amelynek szikár felszíne alatt szédítő mélységek rejlenek. Ez a mondat ugyanis egyrészt provokációja a holokauszt négy és fél évtizeden át tartó tabusításának, majd az azt felváltó állapotnak, amelyben a vészidőszak emlékeztetét Magyarország kétesztatú politikai szcénája ideológiai-retorikai eszközzé profanizálta, hogy az utóbbi években végül az alkotó értelmiség a szimbolikus – következképp elkerülhetetlenül leegyszerűsítő – beszédmódnak hátat fordító művekkel, többek között éppen Gyurkovics Tamás regényeivel csavarja ki végre a politikum kezéből a témát. Mindemellett a regény első mondata a végletekig zanzásítja a regény főszereplője, Spielmann Ernő

személyes alaphelyzetét is – próbálja „elengedni” Auschwitz emlékét, de Auschwitz nem eresztí őt. Végül, de nem utolsó sorban, mintha a mottója volna annak a történelmi-társadalmi helyzetnek is, ahonnan a szerző a regényt indítja – az ötvenes évek Izraeljének, amely éppen önmaga identitásmítoszána megteremtésével van elfoglalva, és az önmagát megvédeni képes és kész, büszke, erős állam énképével sokak szerint összeegyeztethetetlenek a holokauszt-túlélők tapasztalatai, akik – így Spielmann Ernő egyik fiatal munkatársa, akinek „már a nagyapja is szabre volt” – „marhavagonban, ellenkezés nélkül”, úgymond „alázatosan” (10.) lemészároltatták magukat.

Gyurkovics regénye akkor indul, amikor Ben-Gurion éppen aláírta a jóvátételi egyezményt Nyugat-Németországgal, amelyet sokak a holokauszt áldozatainak emlékével való sáfárkodásnak tekintettek. A történet háttereként szerephez jut a későbbiekben az Eichmann-per, valamint a legalább kétszáz kisgyermeket és csecsemőt – más források

szerint pedig még több ezer zsidó felnőttet – megmenekítő Kasztner Rezső elleni, elmarasztaló ítélettel végződő bírósági eljárás is, amelyet követően egy ultrajobboldali aktivista meggyilkolta a Kasztner-vonatok névadóját. Nem mellékesen a regény főszereplője, Cvi Spielmann / Spielmann Ernő migrénje is a Kasztner-perrel egy időben újul ki, pszichoszomatikus tüneteként annak a belső vívódásnak, amelyet a regény egyik pontján így fogalmaz meg: „Halottnak kellene lennem, mert aki nem állt ellen, az nem lehet ártatlan, aki pedig ellenállás nélkül élte túl, az bizonyosan bűnös. Akkor pedig már tisztességesebb halottnak lenni.” (200.) Tehát Gyurkovics azzal a történelmi pillanattal indítja útjára a regényt, amelyikben összekapcsolódik Spielmann bűntudata és a korszellem.

Újabb nagyon átgondolt írói bravúr: Gyurkovics nem azzal kezdi a regényt, hogy Spielmann elmeséli a történetét, hanem azzal, hogy nem meséli el. A bevezető tehát többszörösen gondoskodik arról, hogy tétje legyen a történetnek. Egyrészt ott van a főszereplő belső vívódása, aztán mellé szegődik a családi dráma – a feleség, Nitza, csak annyit tud, hogy a „szokványos” traumatikus tapasztalatokon túl is történt valami a férjével Auschwitzban, amiről nem beszél –, valamint a társadalmi szál: vajon megadja-e magát Izrael a csábításnak, hogy kollaboránsként bélyegezzon meg, de legalábbis annak gyanítson mindenkit, aki élve került ki a haláltáborokból. Mindeközben a szerző tökéletesen ábrázolja azt a miliőt is, amelyben a beszédjükbe önkéntelenül is magyar, cseh és szlovák szavakat fűző holokauszt-túlélők utódai már Jemenből érkezett családok gyerekeivel játszanak a tel-avivi utcákon, azonban a szülői generációjában még elevenen él a második világháborúval végleg elpusztult régi Európa, amelyről a főszereplő egy helyütt így emlékezik meg: „A világ, amelyet ő megismert, csupán az apja világa volt: a Monarchia. A munkácsi kereskedelmi iskola diákjaként, és főleg később, a csehszlovák hadsereg tisztjelöltjeként járt ugyan Bécsben és Prágában, Brünmben, Krakóban és Lembergben is, azután Szabadkán és Laibachban, Triesztben, Fiumében és Zárában, ám a világ, amelyet ezek a pontok kijelöltek, mostanára érvényét veszttette. Elsüllyedt, mint Atlantisz!, örül meg a hasonlatnak Spielmann. Elmerült, ha nem is teljesen nyomtalanul. Tartóoszlopai kidőltek, és maguk alá temettek mindent: városokat, embereket és életformákat. Odaát senki sem beszél már jiddisül, gondolja magában. Nincs többé olyan nevű szolvai nő, hogy Frucht Anna, és nincs olyan munkácsi férfi, hogy Spielmann Ernő. Csak két tel-avivi polgár van, Nitza és Cvi Spielmann, a rehov Bitzaron egyik ikerházából,

Fischelék és mások szomszédjai, akik odaát egyébként éppúgy hiányoznak a leltárból, mint ők.” (20.)

Aztán a kötet második részében az addig egyes szám harmadik személyű narráció egyes szám első személyre vált, és Spielmann Ernő elbeszélővé lép elő. A feleségének mesél, ám Nitza közvetéseit nem halljuk, csak a főhős-narrátor reakcióiból következtethetjük ki őket, és ettől a történet igen személyessé válik – az olvasó alkalmasint úgy érzi, mintha a főszereplő személy szerint neki gyógná meg a múltat. Ez a múlt pedig Zvi Spiegel, azaz Spiegel Ernő igaz története, akit korábban személyesen Joseph Mengele választott ki a „Zwillingsvater” szerepére. A való világban is munkácsi születésű Spiegel különféle módszerekkel tartotta a lelket a gondjára bízott ikerfiúknak – a 68–69. oldalon olvasható futballjelenet például éppen hétköznapi-sága által, normalitása folytán válik katartikussá –, többek között azzal, hogy megígérte: amint megnyílnak a tábor kapui, mindannyiójukat hazakíséri. 1945 februárjában, az auschwitz-birkenau-i tábor felszabadítása után Spiegel útnak is indult harminckilenc gyerekekkel, és harminchatukat valóban sikerült hazajuttatnia. A túlélők sorából hiányzó három gyermek emléke, és az elvesztésük miatti bűntudat kísérti aztán a regényhős Spiegel-alakmást, Spielmann Ernőt vissza-visszatérő migrén alakjában.

Kertész Imre *Kié Auschwitz?* című esszéjében a szerinte giccses és hamis *Schindler listája* ellenpontjaként említi Roberto Benigni *Az élet szép* című filmjét, amelyet többek között így méltat: „Első pillanatra ez a mese eléggé bárgyúnak látszhat a papíron. Guido azt hazudja kisfiának, Giosuének, hogy Auschwitz csupán játék. A nehézségek legyűrését pontozással értékelik, s aki a legtöbb pontot gyűjti, a játék végén egy »igazi tankot« nyer. De nem ismerjük-e föl e hazugságban az átél valóság egy nagyon is fontos elemét? Émelyegtünk az égő hús bűzétől, és mégsem hittük, hogy mindez igaz lehet. Az ember inkább biztatóbb gondolatoknak adta át magát, olyanoknak, amelyek a túlélésre sarkallhatták, s az »igazi tank« ígérete egy kisfiú számára pontosan ilyen csábító gondolat lehet.” Ez az alkotás is okkal juthat az olvasó eszébe a *Migrén* második fejezetéről – azonban a két történet közötti legszembevetőbb különbség az, hogy míg a film főszereplője nem éli túl a nácizmust, addig Spielmann Ernőnek „megadatik”, hogy évtizedeken át gyötörje a túlélő bűntudata: „Arra, hogy a halál szolgálatában álltál, nincs mentség, csak magyarázat, de az enyhítő körülmény olykor nem sokban különbözik a súlyosbítótól. Valld be, hogy titkon már vártad ezt a napot. Talán most megnyugszol. Jobb megbűnhődni, mint perbe fogva élni éveken át.” (255.)

Gyurkovics írói merészségét dicséri, hogy Kafka felé is elereszt egy kikacsintást a perről szóló álm-jelenettel (225.), amellyel így egy újabb síkon is tovább erősíti a regény közép-európai vonatkozásait.

És ha már annyiszor emlegettük a szerző pompás írói kvalitásait, akkor ejtsünk szót a kakukktojásról is: a regény negyedik, Kádár-kori fejezetéről, amely meglehetősen funkciótlannak hat a mű dramaturgiájában – hacsak nem az a szerepe, hogy kíváncsi-vá tegye az olvasót arra, milyen volna, ha a szerző az '56-tól a rendszerváltásig terjedő időszak Magyarországot is megírná egy regényben. Mindemellett talán még arra volt alkalmas ez a fejezet, hogy – akár az euforikus crescendót felvezető, andalítóbb szakasz egy nagyzenekari műben – „elaltassa” az olvasót a Nagy Finálé előtt, amelyben a büntudattól szenvedő Spielmann Ernő a világ elé tárja az Auschwitzban és közvetlenül utána történeteket, Mengele próbapere során – amelyen azonban részt vesznek a főszereplő által megmenekített ikrek is, akiknek köszönhetően Spielmann Ernő feloldozza önmagát az évtizedek óta hordozott büntudat alól, a világ tudomást szerez a Mengele által véghezvitt szörnyűségekről, és a történet az izraeli közvéleményt is elbizonytalanítja abban a hozzáállásban, amely a holokauszt-túlélők esetében az ártatlanság helyett inkább a bűnösséget volt hajlamos vélelmezni.

A regényzárlat ismét újabb ok Gyurkovics regényírói kvalitásainak dicséretére: a szerző ugyanis visszafogott eleganciával kerüli el a hollywoodias befejezés csábítását abban a jelenetben, amelyben egy amerikai történész felkínálja a lehetőséget Spielmann-nak arra, hogy ikonikus hőst – afféle holokauszt-celebet – faragjon belőle. Ennek kapcsán ide kívánczik egy másik passzus is Kertész már idézett esszéjéből: „Spielberg fekete-fehér filmje legfontosabb üzenetének a film végén színesben megjelenő, győzelmes embertömeget tartom; márpedig én giccsnek tekintek minden olyan ábrázolást, amely implicite nem rejti magában Auschwitz messze ható etikai következményeit, amely szerint tehát a nagy betűvel írt Ember – és vele a humánus eszménye – épen és sértetlenül kerülhetett volna ki Auschwitzból. Ha így lenne, ma már nem beszél-nénk többet a Holocaustról, legföljebb mint távoli, történelmi emlékről, mint, mondjuk, az el-alameini csatáról.” Gyurkovics Tamás tudja, hogy amikor a holokausztról ír, mivel van dolga – a *Migrén* a bizonyítéka annak, hogy rá is igaz az a mondat, amellyel Nobel-díjasunk *Az élet szép* rendezőjét méltatta: „Egy új generáció képviselője, aki Auschwitz kísértetével birkózik, s akinek megvan a bátorsága s az ereje is hozzá, hogy bejelentse igényét e gyászos örökségre.”

Lehet-e verset írni Auschwitz közben?

Zoltán Gábor: *Szép versek 1944.*
Abszurd antológia
Kalligram, Budapest, 2020.

Kertész Imre írta *Hosszú, sötét árnyék* című esszéjében: „Valószínűleg mindannyian ismerjük Adorno nevezetes mondását: Auschwitz után többé nem lehet verset írni. Én ezt, ugyanilyen tágran értve, úgy módosítanám, hogy Auschwitz után már csakis Auschwitzról lehet verset írni.”

De mi a helyzet a versírással Auschwitz közben? Ezt a kérdést teszi fel Zoltán Gábor *Szép versek 1944* című kötete, amely az *Abszurd antológia* alcímet kapta. Zoltán már *Orgia* és *Szomszéd* című munkáival is olyan nézőpontba kényszerítette az olvasói figyelmet, amelyből 1944 véres eseményeire nyílt brutális élességű rálátás. A szerző történelmi nyomozásának drámai ereje abban rejlik, hogy a fókuszában álló események nem a Viharsarok valame-

lyik mélyszegénységben élő településén történtek meg, hanem a Városmajor, tehát a budai hegyvidék egyik, a polgári elit szinonimájaként is tekinthető körzete vált a nyilasok tobzódásának terepévé. Zoltán a *Szép versek 1944*-gyel tovább emeli a tétet – itt ugyanis az elitek elitjének, a korabeli íróknak-költőknek a felelősségét és szerepvállalását veszi górcső alá.

Zoltán az *(elővetett utóhang)* című indító fejezettel helyezi kontextusba a kötet vizsgálódásainak tárgyát. „Mi volt az a kérdés, amelyben Magyarországon ezerkilencszáznegyvenhétben egyetértett egymással kommunista filozófus, polgári demokrata és katolikus költő, szociáldemokrata újságíró, írói pályára készülő népi kollégista, fiatal újhordas költő és idősödő nyugatos prózaíró, olyan határozottan, hogy egyetértésüket nyíltan vállalták a világ előtt?” – veti fel a szerző a kötet nyitányában. A korabeli értelmiség ugyanis nem azt tartotta szükségesnek,

hogyan a koncepciók perék vagy a koncentrációs táborokból hazajutottak elleni pogromok ellen emeljenek szót, hanem Weöres Sándor *Eidolon* című, a *Magyarok* 1947. januári számában közölt – később, a *Tűzkút* című kötetben *Az áramlás szobra* címmel szerepeltetett – verse verte ki a biztosítékot az elitnél. Többek között a társadalmi felelősségvállalás hiánya okán érték bírálatok a művet. A válasz tehát, hogy 1947 Magyarországnak értelmisége egy szürrealista Weöres-költeményt talált annyira hallhatatlannak, hogy kötelességének látta felemleni ellene a szavát.

Ez a válasz pedig maga a kérdés, amelyet Zoltán Gábor a kötet további háromezredgynéhány oldalán át boncolgat, arra keresve a feleletet, ugyan miféle korábbi mulasztást látott szükségesnek a kor írói társadalmára efféle pótcselekvéssel túlkompenzálni. Miről írtak 1944-ben a költők, miközben számos pályatársuk a nyilasok vagy a haláltáborok áldozataként végezte – nem mellékesen a kortárs irodalmat olvasók többségével együtt?

Nos, a kötet öt fő fejezetének legterjedelmesebbike, a *Városok szép tornyai hullnak* arról tanúskodik, hogy a kor költőinek többsége nagyon is szükségesnek látta, hogy reagáljon a háború valóságára. A maga módján. A Radnóti-klasszikusok mellett nem csak Illyés Gyulának a bomba sújtotta Zilahy-villa ihlette *Koponya* című verse, valamint Várnai Zseni *Fobász a város fölöttje* kap helyet a válogatásban, de a korabeli poézis azon gyümölcsei is, amelyek demonstrálják: sokak esetében 1944-ben, a háborús borzalmak megítélésében is az üléspont határozta meg az álláspontot. A szerző bőségesen szemezget a hungarista lapokban megjelent azon versekből, amelyek az „angolszások” által végrehajtott bombázások barbarizmusa felett mondanak ítéletet, a németeket Európa védelmezőiként tüntetve föl, többek között Amerika mindkét karjának tőből kitépésére, valamint arcára bélyegnek sütésére szólítva föl az európai értékek védelmét szívében viselő közönséget. Annál, amikor Zoltán a nyilasokhoz húzó rímfarigcsálók irományaiból idéz, talán sokkal érdekesebb – mert sokkal összetettebb erkölcsi kérdéseket tesz fel – az, amikor klasszikus költőink korabeli terméséből idéz nehezen védhető darabokat, például azt, amikor a *Gépek viharában* című Szabó Lőrinc-vers zárlata kapcsán – „Mit akartok itt, / szörnyű madarak? Akármi a vég, / nem ti hozzátok: csak bombáitok / szakadhatnak ránk, s könnyebbé teszitek / a gyűlöletet!...” – azt elemezgeti, hogy itt a „*lúrai mi* engedi át magát felszabadultan a gyűlöletnek. Lehet gyűlölni. Eddig nem volt egészen könnyű, de mostantól könnyebb. És ez az érzés örömteli.” Szabó Lőrincnek egyébként annak okán is bő-

séggel kijut Zoltán Gábor jól irányzott, pikírt megjegyzéseiből, hogy 1944-ben keltezett írásaiban rendre amiatt panaszkodik a bombázásokra, hogy azok megriaszítják Cili cicáját. Így az abszurd antológia szerzője: „Nem véletlenül tartózkodik tehát Cila a teraszon a bombázáskor: gazdája akaratóból kerül oda. Kísérleti állatként kell jelen lennie, hogy a költő megfigyelhesse a légitámadásnak a teremtményekre gyakorolt hatását, aki azáltal, hogy módja van egy másik lényt számára nemkívánatos helyzetbe kényszeríteni, előállt reakcióit vizsgálni, hatalmi helyzetbe hozza magát, enyhítve saját kiszolgáltatottságának kellemetlenségét. Ez a mechanizmus emlékeztet Szabó Lőrinc több más állatos és szerelmes versére is.” Az imént említett attitűdök ellenpontjaként Zoltán nem mulasztja el megemlíteni a kockázatvállalásra is kész, emberséges hozzáállás példáit sem – többek között Possonyi Lászlóét, aki a Vigilia főszerkesztőjeként a máshol nemkívánatosként kezelt zsidó szerzőknek is megjelenési lehetőséget biztosított. És azt is kész állásfoglalásként értelmezni, ha valaki 1944-ben egyáltalán nem írt verset, mint például Pilinszky János, Füst Milán vagy Szép Ernő.

Az *Erdély és Balaton* című fejezet a már említett Szabó Lőrinc-vers zárlatát használva mottóként – „nyávogva lapul lábamhoz Cila, / és Erdélyt látom és a Balatont” – arra sorol példákat, amikor a költő, miközben ember- és poétatársai halálos veszedelemben voltak, és körös-körül dúlt a háború, erről tudomást sem véve fabrikálta a tájleíró verseket. Takáts Gyula tájleírása kiváltképp a bögyében van Zoltán Gábornak, lévén, hogy 1944 történéseinek eléggé sajátos módon, és akkor is jelentős fáziskéséssel sikerült elérniük a pannon költő ingerküszöbét: „Egyszer a házat, ahol a költő élt, egy repülőgépről végiggéppuskázták. Valószínűleg vadászgépek támadták a bombázókat, légi csata dúlt a Balaton fölött, miközben Takátsék ebédhez készülődtek. A terített asztal körül mindenki sértetlen maradt, és abból a boroskancsóból sem folyt ki minden bor, amit találat ért, az ital egy részét meg lehetett menteni – ezt az epizódot csak egy kései interjú során mesélte el Takáts Gyula.” Ebben a fejezetben az ellenpontot a Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilona *Tüzes cipőben* című meomárjából vett idézetek képviselik, amelyek részletesen taglalják, „milyen kéjes izgalommal vetik rá magukat a környékbeli keresztények a zsidójakra”, és hogy miként vált Kun páter afféle celebbé a felsőbb rétegek nőtagjai körében a Balaton mellékén, valamint Illyés Gyula négysorosai, aki nem a pannon idillt keresve, hanem bujdosóként töltött időt '44-ben a magyar tenger környékén.

Az *Olyan az Úristen* abba enged betekintést, milyen istenes versek íródtak a vészterhes 1944-es évben. Ez a fejezet hangsúlyosan tiszteleg Possonyi László szerkesztői munkássága előtt, a negatív pólust pedig a nyilas lapokból tallózott darabok mellett olyan költemények képviselik, mint például a *Föltámadásról zeng a dal ma* Mécs Lászlótól, amely a tavasz apropóján a nagybetűs Jóság forradalmát, egy „garázda érdek-csoport” és az „önzők uralma” végét ünnepli – röviddel a sárga csillag viselésének kötelezővé tétele után. E fejezet egyik érdekessége, hogy ízelítőt nyújt abból is, milyen verseket közölt Erdős Péter, a leendő popcézár – tizenkilenc évesen, a Vigiliában. A *Jár a szerelem szörnyű malma* című fejezet Radnóti remekművei, a *Hetedik ecloga* és a *Levél a hitveshez*, valamint az *Orpheus az Alvilágban* című pompás Szerb Antal-szonett erényeit ellenpontozza a szerelmi líra 1944-es termésének nem egyszer kínosan naiv darabjaival. Zoltán Gábor író-níája kiváltképp Bárány Tamás szerelmi költészetén talál fogást, akinek itt idézett művei bizonyítják, hogy háború idején bizony nem csak a múzsák, de a feromonok sem hallgatnak. Zoltán a *Sóbajtás* című Bárány-opus elemzését például ilyen zárlatra futtatja ki: „Egyértelműnek látszik továbbá, hogy a nőstény nem közönyösen tűrte a hím egyed munkálkodását, az aktus alatt annak rendje és módja szerint felizgult, utána viszont lecsillapodott, megnyugodott, következképp a hím jól végezte dolgát. Minderről a hím, utóbb többes szám első személyben számol be, ami ritka, de nem érdektelen módja a szexuális tevékenység megverselésének. A költő nyelvtan értelemben is megosztja élményét a közönséggel: az történt, hogy jól megdugtuk.”

A címét Vas István egyik verséből kölcsönző *Haza?! Ha-ba!* című rész ismét komolyra fordítja a

szót, és nem csak olyan ismert költők az 1944-es valóságot pontosan megragadó verseiből szemezget, mint Illyés Gyula, Kassák Lajos, Vas István, Áprily Lajos, Komlós Aladár, Dutka Ákos vagy Sárközi György, de (ma már) kevésbé ismert alkotók munkáiból is szemléz, mint a Nyugat első nemzedékéhez sorolt Nagy Zoltán, a munkácsi bujdosását klasszikus versekből merített vendégszövegeket is használva megverselő Győry Dezső vagy a magyar avantgárd mára már szinte teljesen elfeledett, kiváló képviselője, Urr Ida. Zoltán Gábor szemléletét azzal is tisztában van, mikor túl szűkösek a kizárólag 1944-es keltezésű versekből tallózó vállalkozás keretei – így nem mulasztja el érdemeinek megfelelően méltatni Pásztor Bélát sem, aki 1943-ban verszett oda valahol Ukrajnában, munkaszolgálatosként, és Weöres Sándor alkotótársaként járult hozzá a magyar költészet megújításához, tragikusan rövidre szabott élete során is impozáns, emlékezetes életművet hagyva hátra.

Zoltán Gábor abszurd antológiája tehát alapos és bőséges, számos továbbgondolásra érdemes nézőpontot felvonultató válogatást nyújt az 1994-es év versterméséből, mielőtt a Weöreshez visszakanyarodó, rövidegében is remekbeszabott (*bátravett mottó*)-ban valóban katartikus befejezéssel zárna le a kötetet. Zoltán arányérzékét dicséri, hogy remek ritmusban váltogatja a nyilas lapokból idézett klapanciákat az igazi klasszikusokkal, valamint a kevésbé ismert költők emlékezetes munkáival. A kötet, tárgyát tekintve talán meglepő módon, a humornak sincs híján – Zoltán Gábor elemzései ugyanis gyakorta pompásan parodizálják a kevésbé sikerült irodalomtankönyvek passzusait, valamint megkérdőjelezhető pályaalakmasságú irodalomtanárok elemzéseinek stílusát.

(Folytatás a 99. oldalról)

A bátorsága és a nívója – amit az elhatározásához nyújtott magasabb eredetű segítségnek kell tekinteni. Hogy ez megtörténhetett, az most eltölthet némi bizalommal.

Nem neki jár a köszönet, hanem annak a sokszoros összetételű, teljességében megismerhetetlen készletnek, ami benne összegezve váltotta ki belőle ezt a *Jót*.

S ha nagy nehezen felmutatta magát a bizalom, akkor abban is lehetne reménykedni, hogy ezzel valami elindult. Követőre lel. Hogy az ő nyomában

más is megkérdezi – míg van kitől –, hogyan történt? Mit csináltál akkor? Minderről miért nem tudtam? Miért nem mondtad el? Mert ez elengedhetetlen összetevője annak, akivé lettem. E tudás nélkül, s a hozzá való viszonyulás nélkül, nem lehetek azzá, aki lehetnék, s ezzel mindaz, ami láncolatban bennünk folytatódott már harmadik nemzedékben frusztrálódik.

Most e sorsot firtató beszélgetésre van idő és hely az összezártságban. De sietősen – míg akad kiktől megszerezni a tudást a „sorstalanság”-ról, hogy végre tudatos sorssá lehessen formálni.

Koronavírus-járvány idején.

Péntek Orsolya
Ismeretlen részletek

Egy holokauszt-túlélő és egy meggyilkolt írónő tanúságtétele.

Sors két női hangra

*Biri mama deportálási emlékirata. „Haza, Istenem, csak hazasegíts engem!”
Egy magyar zsidó asszony 1949-ben írt visszaemlékezése a deportálásra,
Bergen-Belsenre, a pusztulás kapujában is kínzó honvágyra
Kieselbach Galéria, Budapest, 2020*

*Erdélyi Ágnes: Arckép szavakból – Összegyűjtött írások
Jaffa Kiadó, Budapest, 2020. 344.*

A holokausztról nemcsak azért kell beszélni, mert „nem felejthetjük el”. De azért is, mert annak, aki átélte, jár (járt, járt volna) a kimondás lehetősége. Mifelénk annál is inkább, mert a világot a második világháború után egy másik gyilkos eszme nevében eltorzító szovjet birodalom szatellitországaiiban negyven évig nem igazán lehetett szólni arról, ami történt.

Éppen ezért értékelődik fel minden, korábban közzé nem tett dokumentum, amely román, magyar, szlovák zsidó túlélőktől származik: noha átrajzolni már semmi nem fogja a holokauszt-képet és holokauszt-térképet ennyi évtized után, még mindig lehetnek olyan részletek, adatok, lényeges információk egyes visszaemlékezésekben, amelyek legalábbis árnyalni tudják az erről való tudásunkat.

Itt azonban élesen elválnak egy-egy dokumentum – visszaemlékezés, napló, magnóra vett beszélgetés, kamerával rögzített visszaemlékezés – emberi aspektusa és (jobb híján nevezzük meg ezzel a szóval) használhatósága a kutatásban vagy a tudásunk bővítésében.

Minden szenvedéstörténet megrázó és kötelez minket a meghallgatásra. De nem minden szenvedéstörténet kínál új szempontokat, részleteket a 21. században.

A Kieselbach Galéria által tavaly közzétett kötet – *„Haza, Istenem, csak hazasegíts engem!” – Egy magyar zsidó asszony 1949-ben írt visszaemlékezése a deportálásra, Bergen-Belsenre, a pusztulás kapujában is kínzó honvágyra* –, özv. Kelemen Albertné, született Reményi Irén-Irma feljegyzéseinek reprint kiadása nem a Bergen-Belsenben töltött időszak, inkább a felszabadulás pillanatainak megörökítése szempontjából revelatív.

A kötetben a kézírással írt oldalak bal felől olvashatók, míg a nyomtatott szöveg jobb oldalon szerepel.

Mint azt a kötet utószavát jegyző Molnos Péter írja, 1944 tavaszán a 25 ezres lélekszámú Szarvas 725 izraelita lakosával Békés vármegye második legnépesebb zsidó közösségének lakóhelye volt. A neológ hitközség rabbija az emlékirat szerzője, Reményi Irén második férje, Kelemen Albert volt, akit hetvenkét évesen hurcoltak el 1944-ben. A házaspárt május 15-én zárták ki otthonukból, majd elkezdődött a pokoljárásuk.

Előbb a szolnoki gyűjtőtáborba kerültek, innen Strasshofba. A Szolnokról induló két vonat közül a második Auschwitzba tartott, de az emlékirat szerzője valamiféle ráérzés alapján elérte, hogy az első szerelvényre rakják.

Mint annyi holokauszt-memoárban, itt is felmerülhet az olvasóban a kérdés: mi alapján dönt el, hogy ki marad életben? Milyen apró mozzanatok – egy anya által a sorból kilökött gyereket ki kap el, egy nő melyik vonatra száll, a válogatásnál ki melyik sorba kerül – által íródik meg egy emberi sors, és vajon volt-e lehetősége bárkinek is a saját józanságára, ösztöneire támaszkodva túlélni, vagy az embernél nagyobb erők – isteni vagy matematikai véletlen – alapján járt itt élet vagy halál?

Reményi Irén, aki a memoárban több ilyen „megmenekülést”, a halál torkából az utolsó pillanatban való kiugrást örökít meg, ezt tekinti életben maradása első pillanatának.

(A vonatot, amely eredetileg szintén Auschwitzba irányítottak volna, Kassa előtt térítették el, amely ese-

ményt összefüggésbe hozzák a Kasztner-féle legendáriummal. Eszerint, idézi Molnos, Kasztner Rezső elérte, hogy ötmillió frankért cserébe a magyarországi vonatok egy részét ne a megsemmisítő táborba, hanem ausztriai helyszínre küldjék. Eichmann az erről szóló tárgyalásokat úgy folytatta le, hogy már megkapta a parancsot arra, hogy a súlyos munkaerőhiány miatt Bécs környékére irányítsa a deportáltak egy részét munkára.)

A memoár szerzője Strasshofban találkozott újra férjével, aki szintén ide került a szentgyörgypusztai táborból, majd Auschpitzten keresztül újra Strasshofba, innen Bergen-Belsenbe hurcolták őket, ahol férje nem sokkal később belehalt az alultápláltságba és a tífuszba.

Noha Bergen-Belsen iszonyatának leírása és a szerző búcsúja a haldokló férjétől emberi értelemben nagyon megrázó, nem állítható, hogy eddig nem tudott részletekkel szembesítene.

Annál megdöbbentőbb adatokkal szolgál a felszabadulásról és a felszabadulás utáni sorsról.

Heinrich Himmler 1945. április 4-én rendelte el az evakuálást. Az első vonat, amellyel a foglyokat szállították, április 8-án indult el, de a szövetségesek bombázásai miatt a nyílt pályán elhagyták az örök a szerelvényt. Berlintől délre egy folyóparton álltak meg. 10-én ébredtek arra, hogy eltűntek a németek. Három nappal később talált rájuk az amerikai hadsereg. A jelenetet lefényképezték a felszabadítók, ám annak ellenére, hogy az egyik felvétel, amelyen egy nő rohan a fotós felé, kézen fogva egy gyereket, világhírű, viszonylag kevés szó esik a történekről Magyarországon, ami azért is furcsa, mert a vonaton nagyrészt magyar zsidó foglyok voltak.

Köztük a memoár szerzője, Reményi Irén.

Aki itt innen igen bőbeszédűvé válik: részletesen leírja a Hillersleben melletti gyűjtőtábor, amely eredetileg a Luftwaffe bázisa volt, és amelynek villaépületeit 1945 áprilisában megtöltötték a felszabadított foglyok, akik az amerikai és az időközben megérkezett orosz katonákkal is igen jó viszonyt alakítottak ki.

A hillerslebeni jeleneteket nemcsak a Molnos által idézett Bognár György fennmaradt naplójával érdemes összevetni – aki ugyanazt, ugyanott átélt –, de Rudnó Teréz, az első magyar holokausztregény írójának könyvével is: a *Szabaduló asszonyok*ban Rudnó, aki szintén ezekben a napokban szabadult fogolytársaival, nagyon hasonló jeleneteket idéz fel.

A Bognár-féle naplóval szemben Rudnó és Reményi Irén tapasztalata pedig hangsúlyosan női tapasztalat; és mint ilyen figyelemre érdemes.

Reményi Irén megjegyzi, hogy a felszabadított fiatal zsidó nők „flörtöltek” az amerikaiakkal, hogy a közös kulturális estekre jobb híján a leszedett függönyökből varrtak maguknak ruhát, ami elég fontos adat a holokauszt-pszichológia szempontjából, hiszen a halál tor-

kából napokkal ezelőtt kiszabadult emberekről beszélünk, akiknek nagy része vélhetően a családját is elvesztette – ám élni akart.

Rudnóy szépirodalomná transzformált visszaemlékezésében ugyanígy keveredik az életéhséggel a feldolgozhatatlan trauma épp csak múltideje: azok, akiket napokkal ezelőtt éhezettek, ütöttek, megaláztak, hirtelen szabad nők, ám az eufória mélyén, mögött ott van a kimondhatatlan.

Ugyanilyen megdöbbentő és az élni akarást tükröző gesztus, hogy egy későbbi táborban – mivel közel fél évig tartott a több megállóval megszakított hazaút – talált alapanyagokból a memoár szerzője süteményt süti, noha nem tudja, hogy gyermekei életben maradtak-e, de ahogy írja, elképzelhetetlen, hogy ajándék nélkül állítson be hozzájuk, ha visszaér Pestre.

Noha első házasságából született fia, a világhírű fotós, Juan Gyenes ekkor már Spanyolországban élt, kérdéses volt, hogy István fia és zongoraművész lánya, Erzsébet visszatért-e.

A memoár szerzője 1945 augusztusában ért Budapestre, ahol életben találta fiát, átadta a hozott ajándékot – lányát azonban megölték.

Reményi Irén későbbi sorsáról nem sokat tudni, annyi bizonyos, hogy októberben visszatért Szarvasra, ahol egy városszéli, férjével korábban vásárolt kis házban élt egészen 1969-ig, miután korábbi lakásukat nem kapta vissza.

Valójában nem tudni, hogy „Biri mama” milyen szándékkal rögzítette a történetét. A legvalószínűbb, hogy gyerekeinek, unokáinak írta le, hogy mi történt vele.

A férjét, lányát, vagyónát elvesztő nő – akinek memoárjában többször felbukkan ragaszkodása Magyarországhoz, amelyet a történet ellenére, közben és után is hazájának mond, ahová hazavágyik a pokolból, nem véletlenül lett ez a memoár címe – úgy zárja emlékiratait: „én megfogadtam, szent fogadalmat tettem, hogy életemben senkit meg nem bántok, hangosan rá nem kiáltok senkire, mert megtanultam érezni az emberi rosszaságot”.

Hogy az emberi jóság és bölcsesség hogyan születik meg az emberi rosszaság, gyűlölet és elmebaj által uralt idők és a tábor átélő emberben, az azonban nem történelmi, és talán nem is pszichológiai kérdés.

Inkább az isten és az ember közös ügye.

ERDÉLY MAGYAR ZSIDÓ SZEMMEL

Erdélyi Ágnes alighanem csak egy lépésre volt attól, hogy igazán jó prózaíró legyen, amikor meggyilkolták.

Ez a summája annak a kötetnek, amely *Arckép szavakból – Összegyűjtött írások* címmel jelent meg nemrég a Jaffa Kiadónál, és amely Erdélyi (Glatter) Ágnes összegyűjtött és hátrahagyott verseit, egy regényét és novelláit tartalmazza.

Akármennyire jó volna csak magukat a szövegeket vizsgálni, nem lehet megkerülni, hogy a szerző – édestestvérként szeretett – féltestvére volt Radnóti Miklósnak, mint ahogy azt sem, hogy a kettőjük életművében felbukkanó közös motívumokat, esetleg egy törőli eredő, versben vagy prózában artikulálódó élményeket az olvasó összeolvassa.

Nem mintha sok ilyen lenne: egyedül a gyerekkor.

A kötetet bevezető tanulmányt jegyző Bíró-Balogh Tamás felhívja a figyelmet arra, hogy az 1914-ben született Ágnes és az 1909-ben született Miklós (akik csak akkor tudták meg, hogy nem édestestvérek, amikor apjuk meghalt, és a rájuk váró anyagi nehézségek elől anyjuk Ágnessel Erdélybe ment, ottani rokonokhoz, míg Miklós az anyaországban maradt) lelkileg annak ellenére sem szakadtak el egymástól, hogy messzire kerültek, a közös gyerekkori emlékek közül pedig van olyan, amely csak kettőjük elmondásából rakható össze teljesen, mint a mozaik. Radnóti Miklós leír egy kivégzést – vélhetően egy katonaszökevény kivégzését –, az *Ikrek havában*, amelyet gyerekként végignéztek Ágnessel, ám, hogy pontosan hol történt a dolog és milyen körülmények közt, azt már húga egy verséből tudjuk meg. Az Országház lépcsőjén, délután.

Az irodalmi életbe Nagyváradon bekapcsolódó Erdélyi Ágnes, aki kezdetben Glatter Ágnesként szignálta cikkeit, azonban nem csupán a Radnóti-kutatás szempontjából *irodalomtörténeti érdekességgel bíró* életművet hozott létre. Hanem *szépirói* életművet, azaz, ahogy az több recenzióban is áll az ennyi év múltán megjelent könyv kapcsán: alanyi jogon jár neki a figyelem.

A kérdés, mit ér ez az alanyi jog, ha ugyanezen recenziók felütése egytől-egyig az, hogy Erdélyi Ágnes Radnóti Miklós féltestvére...

Ahhoz, hogy tisztán lássunk, talán érdemes sorra venni azokat a szempontokat, amelyek szerint az életmű megközelíthető. Érdemes elvégezni a finomhangolást is az összegyűjtött életmű-darabokon: mi az, ami valóban érték, és mi az, ami inkább irodalomtörténeti érdekesség.

Nos, az első olvasatot, a Radnóti-opus felőli olvasatot már említettük, hozzátéve, hogy Erdélyi Ágnes hátrahagyott írásai ennél több, illetve más típusú figyelmet is érdemelnek. Annál is inkább, mert úgy tűnik: Erdélyi Ágnesben nem egy (jó) költőt, sokkal inkább egy jó prózaírót veszítettünk el, így igazán nincs mit mivel összemérni – azon, hogy Radnóti Miklós nem egy, de sok klasszissal nagyobb költő volt húgánál, nincs mit vitázni. Nincs értelme annak sem, hogy valamiféle „más szempontok” vagy erőltetett kultúrtörténeti megközelítés, netán női vs. férfi irodalom felől közelítsünk; felesleges, Erdélyi Ágnes verseinek több mint fele ugyanis, mondjuk ki: nem jó.

A másik fele tulajdonképpen jó, egy-két darab pedig egészen kiváló.

Az is igaz, hogy akit harmincévesen megölnek, az nem alkothat befejezett, egész életművet. Nem tudhatjuk, hogy az egy-két kiváló versből később mi lehetett volna. Autonóm, nagy költészet? Még az is lehet.

Nézhetjük azonban az életművet Radnótitól függetlenül, a dupla kisebbségi lét és Erdély felől is: Erdélyi Ágnes, akinek kötetéről a Korunk és más, jelentős erdélyi orgánumok is dicsérően írtak, hangsúlyosan az erdélyi magyar irodalom része, amelynek kisebbségi léthelyzetből való születése nem kerülhető meg. Még a verseket illetően sem, hát még a prózáról szólva: a kötetben található, *Kovácsék* című regény kifejezetten a kisebbségi magyarok két világháború közti sorsáról, tágabb értelemben egy új, kisebbségi létbe született generáció és az új világban a helyüket megtalálni képtelen szülői szétszakadásának traumájáról szól (és mint ilyen, egészen kiváló).

Nézhetjük végül kifejezetten a dupla kisebbségi lét felől: Erdélyi Ágnes nemcsak Romániában élő magyar kisebbségiként, de Romániában élő magyar anyanyelvű zsidóként írta meg tragikusan korán félbeszakított életművét, és ez a különbség, tekintettel arra, hogy a negyvenes években járunk, nem elhanyagolható. Oly annyira nem, hogy regényének egyik korabeli kritikusa a szemére is veti, hogy a *Kovácsék*ban nem bontja ki eléggé a magyar és a magyar zsidó társadalmi réteg szembenállását, és nem fordít elég figyelmet a korabeli antiszemitizmus ábrázolására.

A szigorú kritikusként alighanem igaza lehet, vagy a maga szempontjából igaza lehet – ám a kötet megjelenésekor, 1935-ben Erdélyi Ágnes mindössze 21 éves volt! Egy huszonegy éves szerzőtől pedig aligha lehet elvárni, hogy egy komplex, ellentmondásos léthelyzet összes aspektusát kibontsa egyetlen regényben – főleg, ha azt nézzük, hogy a finom lélekrajzú, dokumentarista hűséggel megírt könyvnek mennyi erőnye van.

Itt el is jutottunk az utolsó lehetséges szempontig: mivel Erdélyi Ágnes rövid élete során verset és prózát – egy regényt és novellákat – is publikált, kénytelenek vagyunk a költői és a prózaírói életműrészt is megvizsgálni, mégpedig külön-külön, mert nem azonos kvalitással íródtak.

Ami a költészetet illeti: a szerző, aki szinte törvényszerűen sodródott bele kora baloldali mozgalmába, fiatalon, mindenféle társadalmi sérelemre érzékenyen, láthatóan megpróbálkozik valamiféle társadalmi költészettel, „baloldali” versekkel – ám az ilyesfajta ideológiai elköteleződés még akkor sem tesz jót a versnek, ha József Attila-i típusú zseniről van szó. Hát még, ha az önálló hangját nem igazán találó fiatal erdélyi magyar költőről.

Nem idézzük itt a mozgalmár verszárlatokat – mert minek; nem az a cél, hogy azt mutassuk be Erdélyi Ágnesből, aminek kibontására nem maradt idő, ami torzban maradt, ami kérdőjeles.

Mielőtt azonban kimondanánk, hogy költőként kevésbé volt ígéretes, mint prózaíróként, érdemes leszögezni, hogy a versek közt akad olyan, nem is egy, amely arra utal: ha hagyják beérni, megszülethetett volna egy érvényes költői életmű is a keze alatt.

Gondolunk itt a *Nap, színek, valóság* című versre, amelyben – testvéréhez hasonlóan – mintegy megjósolja a halálát: „Lehet, elkap a nagy világkerék, / lehet, hogy gáz fojtja tudónkbe versünk, / barrikádról le gépfegyver söpör, / vagy számolnak hármat, szitává lesz a testünk” – írja.

De említhetjük az 1943-ban írt *Januári vázlatot* vagy a *Márciusi gyónást* – a versek közül alighanem ez a legjobb –, utóbbi azt sejteti, hogy a közeledő végzet árnyékában Erdélyi Ágnes mint az utolsó pillanatban fellobbanó láng, aki érzi közeledő halálát, hirtelen valóban fajsúlyos költővé érett.

Íme: „Reménytelen. Tudd meg, reménytelen, / tavaszszal is ez a világ / és jóvátehetetlen minden / ami történt, hiába rág / bűnbánat, tettvágy, gondolat, / hiába rügyek, forradalmak, / hűsvétok s minden áldozat, / Kedvesem nem tér soha vissza / s a millió holt marad” és a verszáras: „Szárítsad fel hát bánatom / tócsáit s mint a pára / szakad föl nyári reggelen / a réten, égen, földeken, / oszoljon bűm, a kába / Bensőmben fényed lengjen, / simogass, márciusi nap / arany kezekkel engem.”

Itt jó költő – megjegyezzük azonban, hogy a versek jelentős része érezhetően egy *prózaíró* verse, ami hol érdekes és egyénivé, hol sikerületlenné teszi a művet.

És itt el is jutottunk az Erdélyi Ágnes-életmű kulcsáig: ebben a fiatalon megölt nőben, aki alig pár évet kapott, hogy *elkezdhesse* az életművét, két szerző lakott: egy költő, akiből nem tudhatjuk, mi lehetett volna, ha túléli, és egy nagyon tehetséges író, aki – írjuk le még egyszer – huszonegy évesen írt egy rendkívül fontosnak tűnő regényt az erdélyi magyar sorsról, a generációs szakadásról, a Trianonban a határon kívül kerültek alaplételeméről, a hirtelen megváltozott orientációról – a partiumi és erdélyi magyarok ekkor egyértelműen Bukarestet tekintik fővárosnak, aki karrierre vágyik, oda indul, noha Párizsról álmodozik, de Budapest mint vonatkozási pont itt fel sem merül –, és (érintőlegesen) az erdélyi magyar zsidó világról.

A *Kovácsék* története igen egyszerű: a családfő, mivel nem tudja letenni a román nyelvvizsgát, a szakmai vizsgán pedig azt a kérdést teszik fel neki, hogy mikor született egy Stefan cel Mare fejedelem (!), elveszti állását. Alkoholista lesz, majd megszökik otthonról szégyenében. Lánya vőlegénye Bukarestbe távozik a karrier reményében, a házban egyedül maradó tizennyolc éves Kata és édesanyja pedig megpróbál talpon maradni, túlélni ebben a helyzetben. A lány, aki irodista állást vállal, majd szintén munkanélküli lesz, időközben egy Lili nevű volt osztálytársán keresztül bekapcsolódik az er-

délyi kisváros művészársaságába, és ezen gyanús és kedves figurák közt egészen addig jól is érzi magát, amíg meg nem érti, hogy a családjában érvényes kispolgári szabályok – főleg a polgári konvencióknak megfelelő férfi–nő kapcsolat – itt nem érvényesek, s fiatal nőként egyszerűen potenciális áldozat, trófea ebben a közegben, kihasználni való játékszer, s semmi több. A regény az édesanya halálával ér véget, s az egyedül maradt lány tragikus kijózanodásával, aki megérti, hogy kisebbségiként, szegényként, nőként ebben a világban – egyáltalán, bármilyen világban – neki nincs kihagyva hely. Vénlány, megalázó munkát végző rabszolga, másodrangú állampolgár, esetleg egy művész bármely pillanatban eldobható szeretője lehet.

A *Kovácsék* lélektani értelemben kifejezetten érett és szép regény. A társadalomrajza kitűnő. A szerző jól és arányosan használja a szimbólumokat, emlékezetes például, ahogy jó néhány jelenetben feltűnik Ferenc József arcképe a falon: a regény elején az elvesztett édent és a Monarchiát szimbolizálja, ám amikor leesik és összetörik az üvege, már mint a felelős jelenik meg, a Monarchia elitjének feje, az, aki a háborúról „tehet”, aki miatt a kisember ilyen helyzetbe került. Az ilyesféle megoldás, elgondolás egyszerre groteszk és kétségbeesett, és grotesksége ráerősít a kétségbeesettségére, ugyanakkor van benne igazság.

Amiben ez az unikálisnak is mondható próza nem teljesít jól, az a prózanyelv. Erdélyi Ágnes érezhetően küzd a nyelvvel, az árnyalatok finomságainak lehetőségével, azzal, hogy miként mondható el minden úgy, hogy nem mondunk el – rágunk a szájába – mindent az olvasónak, hogy hol sok, hogy hol kevés a szó.

Egyszóval, küzd azzal, amivel minden prózaíró küzd körülbelül harminc- és negyvenéves kora között, hogy aztán eldőljön: semmilyen, jó vagy kiváló író lesz.

Ezt a tornagyakorlatot nem lehet megspórolni. A nyelv befogása, biztos uralása nehezebb, mint a „valamit kimondás”. A „mit”, a téma, a történet kevesebb gonddal jár, főleg ilyen élményanyag esetén. A „hogyan” az, amitől a próza próza lesz – és hogy ez a „hogyan” már majdnem készen volt, az bizonyosnak tűnik a regény alapján. (Kialakulása pedig nagyon jól nyomon követhető a kötet végén közölt novellákon.)

De az író – mint ahogy testvérét és mint ahogy annyit más magyar író – meggyilkolták.

Nem tudni pontosan, mikor halt meg, annyi bizonyos, hogy 1944. június 3-án indult el vele és édesanyjával a vagon a haláltábor felé.

Ez a kötetnyi írás maradt utána – az életmű egy része egyetlen példányban, egy füzetben maradt fenn –, és hiány. Egy meg nem írt életmű hiánya. Egy le nem élt élet hiánya.

Már csak ezért is járna annyi kárpótlás ennyi év után, hogy minden leírt sorát *alanyi jogon* vizsgáljuk meg.

Huszár Ágnes

Párhuzamos családtörténetek

Két könyvről írok most, mindkettőnek szerzője abba a csoportba tartozik, akiket Vasvári Lujzi „másfél generációs túlélő”-nek nevezett. (<https://multesjovo.hu/en/vezer-cakk/vasvari-lujza-masfelgeneracios-tulelo/>) Mindketten a holokauszt után születtek, a felszabadult Magyarországon. A megnevezés arra utal, hogy családjuk, szüleik holokauszt-túlélők voltak, és ez alapvetően meghatározta a család szellemiségét, és az ő életüket is. Sternberg Alex szülei megjárták a megsemmisítő táborok poklát, Zerkowitz Judit édesapja saját Akadémia utcai lakásában megbújva menekült meg ettől a sorstól. Néhány évvel ezelőtt egy átépítés során találtak rá arra a konyha álmennyezete felett kialakított, egy kanapéval, könyvekkel és konzervekkel felszerelt búvóhelyre, ahol az orvos édesapa keresztény felesége segítségével túlélte a deportálások idejét.

Ez a Budapest belvárosában fekvő „matracsr” felidézi annak a fantomnak a képét, amelyről Török Mária és Ábrahám Miklós pszichoanalitikusok beszélnek. Ez a fantom olyan mélyen el van zárva a kriptában, hogy nem is lehet hozzáférni, de a legváratlanabb pillanatokban jelez. A feldolgozatlan múlt kísértete ő, aki csak akkor nyugszik, ha közösségként szembenézünk vele, a múltunkkal.

Mindkét könyv szerzője mély reflexiókra és önreflexiókra képes művelt értelmiségi – egyetemi oktató. Könyveik a saját és családjuk múltjába nézés mesterművei.

Zerkowitz Judit (1946–2020) tanár volt, ez állt a gyászjelentésében. Leghosszabb ideig az ELTE Tanárképző, majd Bölcsészettudományi Karán dolgozott. Ez a szerény megfogalmazás nagyon jól illik hozzá, az angol és a francia nyelv és kultúra avatott ismerőjéhez, aki soha nem gyengülő érdeklődéssel fordult a kultúra és az őt körülvevő emberek felé, legyenek azok fiatal tanítványok, magakörabeli kollégák, vagy bárki más, szomszéd a házban vagy betegtárs a kórházban.

Valami ártatlan, gyermeki derű és szeretet áradt belőle, s ez sugárzott vissza a személyére is. Személyes ambíciói pedagógiaiak voltak: megismertetni, megmutatni azokat a kincseket, amelyek élbetűvé, sőt gazdaggá tették az életét: regényeket, verseket, zenéket, képeket. Míg másoknak sz-

vesen segített, saját pályáját illetően szinte a karriergyilkosságig visszafogott volt. Bölcsészdoktorátusát egyetemi oktatóként átminősíttethette volna PhD-vá, meg sem próbálta. Baráti hívásra sem ment Amerikába, hogy ott szerezzen fokozatot, nem akarta magára hagyni beteg édesanyját.

Ideális barát volt: tiszta szívvel örült a társak sikereinek, osztotta meg a gondjaikat. Másfél évtizedig járt a szegedi egyetemen rendezett gender témájú konferenciákra. Sokszor tartott előadást – sziporkázóan szellemes, lebilincselő műveltségű előadó volt –, máskor „csak” hallgató volt, minden bonyolult utalást értő, ideális közönség. 2019-ben találkoztunk vele utoljára Szegeden, ez volt az utolsó konferencia neki is, nekünk is, a 2020-ast már elodorta a járvány.

2020. június 5-án halt meg. Barátai őrzik az emlékét, FB-csoportban, személyes találkozásokon, levelezésben. Kiadták élete könyvét, amelybe beleírt minden igazán fontosat. Ők tárgyalnak az illetékes önkormányzattal is most azért, hogy megvalósuljon Judit régi terve, a család régi háza az erdő melletti nagy kerttel gyerekek tanyája legyen, ahol megélhetik a természettel, a növényekkel és az állatokkal való találkozások apró csodáit.

Zerkowitz Judit:

Megtörtént. Minden szó igaz.

Az élők a legkisebb nemzedék.

Dobos Erzsébet kiadása. 2020. 358 l.

Lonca egyedül maradt. A tágas belvárosi lakásban, ahol születésétől hármásban élt a szüleivel, már csak ő maradt. Ül a füles fotelben, a régi, meghitt tárgyak között, életében először teljesen egyedül. Mindig volt feladata: az iskola, a munkahely, órák, hallgatók és egyre inkább idős, beteg szüleiről való gondoskodás. Orvos, kórház, gyógyszertár, bevásárlás, főzés, takarítás. Most hirtelen feladat nélkül maradt, csak magáról kell gondoskodnia.

Egyedül maradt, de ez nem hirtelen megrázkód-tatás, hanem egy hosszú folyamat végpontja. Az évek során megfogyatkoztak a kis család körül az emberek, megritkultak az ismerősök, barátok, szomszédok, elköltöztek, meghaltak vagy csak egyszerűen elmaradtak. A látogatóktól is egyre messzebbre távolodtak. „Az ember kifogy a szóból is.

A hosszú szenvedés eltávolít, mintha más világról beszélnének a látogatók. Új világról, amelyhez nekik, beteg öregeknek már nem sok közük van.” (5.)

A magára maradás lehetőségeket is nyit Lonca számára. Elköltözhetne külföldre, ahogy barátai tanácsolják, akik élehetetlen helynek tartják az országot. Vagy eladhatná a régi nagy lakást és átmehetne lakni Budára, egy modern lakóparkba, kényelmes, jól felszerelt, „okos” lakásba. Vagy elmehetne bárhova, fürdőbe, templomba, hagversenyre. Senkinek nem kell megmondani, meddig marad, senkinek nem tartozik számadással.

Aztán el is megy. Nem messze, csak ide Budára, a Szent Anna-templomba. Nagyapja szerette a barokk pompájú templombelsőt, ahogy kérte, a család azóta is ide jár a szeptemberi járzeitre. Egyre kevesebben jönnek, a fiatal rokonok nem tartják számon a kegyeleti megemlékezéseket. Lonca sokszor jár ide. A templom megnyugtatta a sötét hűvösével. Akár a Lukács uszoda vize, abba is csak bele kell merülni, és az ember máris jobban érzi magát.

Lonca végül megtalálja utazásának célját: a múlt, a család múltja az. Ez az utazás maga a regény, változó színhelyekkel és szereplőkkel, különböző időszakokkal. Meséli a történetet, meg-megszakítva a jelen fullasztó epizódjaival, orvosi látogatásokkal, kórházi tartózkodásokkal, amikor azt mérlegeli, mi is vet véget ennek, a gyors szívhalál vagy a lassú rák.

A beteg test jeleket ad, és ezek egyre ijesztőbbek. Kamrafibrilláció, egekbe szökő vérnyomás, ájulások. Lonca orvos lányaként nagyon is pontosan tudja ezeket értelmezni. De a magára kiszabott feladatot el akarja végezni. Ha addig él is. És tudja: pontosan addig fog élni. Egyre sűrűbbek az epizódok, egyre gyakrabban az orvosi találkozások. Régi orvosok, újak, kardiológusok, sebészek, aneszteziológusok, a szomszéd ágyban szenvedő és meghaló betegársak. Az írás felveszi az élet tempóját. A szív aritmiája sürgeti az elbeszélést. A kezdeti lassú, komótos iramot rohanás, majd izgatott száguldás váltja fel.

Lonca az apa családjának sorsát követve először egy alpokaljai temető földbe süppedt sírjához jut el. Kacsaringós, csorba csigalépcsők vezetnek az önkormányzat épületéhez, ahol régi anyakönyvek őrzik az ősök adatait. Innen a következő állomás a Zsidó utca. Ma már nem lakik senki a szűk, emeletes házacskákból, a község múltját mutató szabadtéri múzeumot alakították ki belőle. „Az utca két oldalán a házak mind össze voltak kötve alacsony, sötét folyosókkal, lépcsőkkel, mintha hernyók rágtak volna maguknak vájatot az utca elejétől a végéig. A menekülés és az összetartozás belső

útjaiként szolgáltak ezek a járatok pogrom, tűz és fagy ellen.” (19.)

Innen indultak az ősök keleti irányban, egyikük az 1700-as évek végén megérkezett Magyarországra. Pipakészítő volt, Óbudán telepedett le. Zsidók akkoriban csak a települések peremén élhettek. Az ő fia egy gazdag zágrábi borkereskedő lányát vette feleségül, s leköltözött Baranyába.

A család keményen dolgozott, boldog, kiegyensúlyozott életet élt a baranyai dombok között. A gyerekek idővel elkerültek a szőlőbirtokról, Ludwig zenészként Bécsben, Bandi – Lonca apja – Budapesten élt. A család a piaristákhoz akarja beiratni, de ő ragaszkodik a Fasori Evangélikus Gimnáziumhoz, amelynek kitűnő természettudományos oktatása már akkor is híres volt.

A gimnáziumból önkéntesként egyenesen a frontra kerül, megtapasztalja a sáros lövészárkokban rothadó emberi hús bűzét, a katonák szörnyű szenvedését. Próbál segíteni, de lehetőségei korlátozottak. Végül feladja, telefonál ügyvéd apjának, aki magas kapcsolatai segítségével megváltja a frontszolgálattól.

Itthon orvosi képzésre jelentkezik, de nagyon hamar elege lesz a zsidóverő évfolyamtársakból, a korszellel felheccelt pribékjeiből. Németországba megy, Heidelbergben, majd Berlinben lesz orvos. Tizenkét év után visszajön Magyarországra és praktizálni kezd, bár már Németországban megérezte az új világháború fenyegetését. Akkor éri az a szerencse, hogy egy életre szóló, hűséges társat talál magának.

Közben bekövetkezett az, amire ezek a magyar földbe gyökerezett emberek legrosszabb álmaikban sem számítottak. Nemcsak az életükben veszélyeztetett zsidók számára következtek hihetetlenül nehéz idők, de a melléjük társként szegődők számára is. Amikor a baráti, házastársi hűség igazi jellempróbának, veszélyes, gerincpróbáló gyakorlatnak bizonyult.

A sokfelé ágazó család minden tagját megérintette a halálos fuvallat. Át kellett élniük, hogy kitalálták őket a hazának gondolt ország. A zsidótörvényekkel korlátozták őket a tanulásban és a munkában, a gettósítással, deportálással a puszta életük is veszélybe került. Ludwig csellistaként a Bécsi Filharmonikusok zenekarában játszott, három lányával, osztrák zsidó feleségével éldegélt a császárváros süteményszagú békéjében. A kristályéjszaka után váratlanul eltűnt a feleségével együtt. Három lányuk túlélte a holokausztot, még a háború után is keresték szüleik nyomát. Teréz és családja nagyon messzire menekült, egyenesen Rhodésziában kezdtek illatos, gyönyörű rózsákat termesztetni.

Lujza, a kemény akaratú nagyanya nem akarta megérni családja pusztulását. A család Magyarországon élő tagjai ciánkapszulák segítségével még az auschwitz-i vagonban kerülték el sorsukat. Csak Pistában volt erősebb az életösztön, ő a tábort is túlélte, és utána Angliában telepedett le.

Lonca apja kikeresztelkedett zsidóként SAS-behívót kapott, vonat vitte társaival a nyugati határ irányába. Leszállt a vonatról, és a sors kegyelméből, egy emberséges katonatiszt segítségével hazajutott az Akadémia utcába. És most következett a történet legkülönösebb része, a konyhában egy titkos rejtékhely kialakítása, amelyben a házigazda orvosnak sikerült átvészelnie a gettósítást, a deportálást, a megsemmisítőtábor. A feleség élete kockázatásával mentette a társát, védve őt kíváncsi szomszédtól, besúgó házmestertől, nyilas hordáktól, az egész világtól.

Láttam felvételeket ilyen rejtékhelyekről – világlapok tudósítói fényképezték őket a párizsi helyszíneken. Az Akadémia utcába soha nem szálltak ki a világlapok. Megmaradt a szűk rejtékhely, mementónak vagy egy későbbi történelmi katasztrófára várva, ki tudja. A Török Mária és Ábrahám Miklós által megidézett, matracsírba rejtett fantom ott maradt a konyha álmennyezete alatt a nyomasztó ötvenes, a szürke és reménytelen hatvanas-hetvenes évek háttérében. Kopogását talán csak a szülők hallják világosan, de Lonca nyugtalan álmaiba is beszűrődik.

A kis család a háború utáni időkben a szocialista időszak szűkös körülményei között éli a maga életét, az apa SZTK-s orvosként, az anya háztartásbeliként, Lonca iskolásként, majd egyetemistaként. Ebbe a szürkeségbe csak a ritka nyugati utak és az onnan érkező rokonok, vendégek hoznak egy kis színt. 1956-ban átmenetileg megnyitják a határt, többen útra kelnek, disszidálnak az Akadémia utcai szomszédok közül is. Lonca szülei nem mernek a nagy kalandra vállalkozni, öregnek, betegesnek érzik magukat egy új élethez.

Amikor 1990-ben csakugyan megnyíltak a lehetőségek, Lonca akkor sem változtatott a régi életén. Szülei megöregedtek, betegeskednek, rá vannak utalva állandó gondoskodására. Alapélményévé válik, hogy elmulasztott valami fontosat, a legfontosabbat, lekéste a saját életét. „Rettenetes dolog történt. Érthetetlen. Lonca kiesett az időből. Lekészte a percet, hogy utolérje a saját életét.” (38.)

A könyv a kert történetével fejeződik be, ez művészi szempontból a legsikerültebb rész. A kertet övező gazdag asszociációs háló magába foglalja a családot, az annak helyet adó teret, és annak veszélyeztetettségét. „Nagyapa idején még virágzott a

kert, aztán elgazosodott, a gyümölcsfák kivénültek. Ami valamikor a családé volt, abba durva idegenek törtek be, akiket el kellett viselni kényszerbérlelőként – a szocialista korszak egyik legális formát öltött durva jogtalanságaként. A kert egyre lidércesebbé válik, még a fekete kísértet is megjelenik, nem bántó szándékkal, inkább a jövőt mutatva.

És mégis, ez a kert jelenti egyedülként ennek a három embernek a szabadságot, a szépséget, a természetet. Ahogy haladunk lefelé a lejtőn, magasodik a fű, megjelennek a vadvirágok, szarkaláb, egyszemű török szekfű, számarkóró, boglárka, tarka, sokféle had. Itt, a kertben, helyben táncol az idő.” (214.)

Lonca élete utolsó harcát a kertért folytatja furfangos ügyvédek, gazdag szomszédok, érzéketlen önkormányzati tisztviselők ellen. Meg akar a kert terhéből szabadulni, az osztatlan közös tulajdon nyűgétől, de át is akarja adni azoknak, akik nyílt szívvel és lélekkel indulnak felfelé a domboldalon: a gyerekeknek, a fiataloknak, akiket nem bénítottak meg az embertelen törvények, nem sebeztek meg a háborúk, nem gyengítettek betegre az önkényuralmak évtizedei.

És – mintha egy kis csoda történe – sikerül is neki. Megnyugodhat egy kicsit: a gyors szív és a lassú rák kettős szorításában: „Minden rendben van, amíg a Zarándok út kanyarulatánál áll a Tündérszikla fehér tömbje, nincs csönd az erdőben, és vállukról lerázzák a tavalyi avart az élő növények.” (254.)

Alex Sternberg Pápán született, 1961-ben családjával együtt az USA-ba költözött. Önvédelmi sportokkal kora ifjúságától kezdve foglalkozott, 1968-ban megszerezte a fekete övet a shotokan karatében. Jelenleg nyolcadfokú mestere ennek a sportágnak.

Sportolóként több mint 75 érmet szerzett, később edzőként és sportszervezőként működött. Évtizedekig kiemelkedő munkát végzett a World Karate Federation keretében. Zsidó karatét 1968 óta oktat. Több ezer zsidó fiatalot vezetett be ebbe az önvédelmi sportba, közülük többen bajnokká és edzőkké váltak. Közreműködött a Jewish Defense League kiépítésében.

Orvos- és sporttudományból szerzett diplomát és doktori fokozatot. Pulmonológiai kutatásokat végzett és ezekről publikált tudományos folyóiratokban. Jelenleg professzor emeritusként a Long Island University brooklyni campusán végez oktatói és tudományos munkát.

Előadásokat tart és tanulmányokat ír a holokauszt történelméről is.

Dr. Alex Sternberg:

Recipes From Auschwitz. The Survival Stories of Two Hungarian Jews with Historical Insight.

Published by Alex Sternberg. Woodsburgh, NY. 2020. 303 l.

Különösen hangzik egy holokausztot is tárgyaló könyvet „bájos”-ként (charming) jellemezni. Yossi Klein Halevy, a Shalom Hartman Institut főmunkatársa, maga is kiváló könyvek szerzője, ezt írta róla: „Különösnek, talán szentségtörőnek tűnik egy holokausztról szóló könyvet bájosnak nevezni. De Alex Sternbergnek sikerült valami szinte elképzelhetetlen dolog: egy olyan könyvet írni a holokausztról, amely bár hűségesen beszámol a rettenetes és szívet tépő dolgokról, de mégis, ennek ellenére bájos.”

Az élmény hatása alatt egyet kell vele értenem. A történet szereplői – a szerző szülei – túléltek a fokozhatatlan borzalmat, de megőrizték emberségüket, erkölcsi és lelki erejüket, életörömüket, s ezt képesek voltak továbbadni a gyerekeiknek is. Bár annyira különböztek egymástól, mint a fénylő nappal a sötét éjszakától, házas- és szülőpárként megteremtették az élet teljességet gyermekeiknek, a második világháború vége után öt évvel Pápán született Sándornak és testvérének. Olga, az édesanya a magyar és a latin nyelvű költészettel ismertette meg két kisfiát, Márton, az édesapa, a mély istenhitet adta nekik a közös Tóra-olvasás során. A meghitt hangulatú szombat esti családi beszélgetések során mindig szóba került Auschwitz, amely mindkettőjük életében sorsfordító volt. Különbözőképpen reagáltak rá. Az apa komor gyásszal, „mintha nem élvezte volna az életet”. Az anya, bár ő is ott vesztette el családtagjait, szeretett édesapját is, megőrizte optimizmusát. Nem hagyta, hogy a megsemmisítő tábor komor emléke beárnyékolja maga és a háború után született gyermekeinek életét.

A könyv két ember párhuzamos életrajzáként indult, amely aztán, Auschwitz után eltéphetetlen életrajzokká kapcsolódik össze.

Pedig Olga és Márton élete a koncentrációs tábor előtt különbözőbb nem is lehetett volna. Márton a szegénységből jött, mély vallásos hite már kora gyermekkorában megalapozódott. Egy Bodrog-parti kis községben, a Szabolcs megyei Timáron született. Édesapját már csecsemő korában elvesztette. Az apa halála után az anya vezette tovább a falusi kocsmát, amely kertművelés és csirkeartás mellett szűkös megélhetést biztosított neki és öt gyermekének. Ez a vidék ismert volt haszid hagyományairól. Mártont édesanyja sokszor elküldte Reb Shayeléhez, a bodrogkeresztúri rabbihoz, de ismer-

te az olaszliszkai „csodarabbit”, Cvi Hersh Friedlandert is. Ezek a kitűnő férfiak felkarolták a kis árvát, tőlük kapta hitbeli tudását és azt a mély hitet, amelyet a megsemmisítő táborok gyilkosai sem tudtak megingatni. A mindennapi élet kemény volt ezen a vidéken, a kis Márton gyakran volt tanúja részeg kocsmai verekedéseknek, melyek során a bicska is előkerült.

Margit, az édesanya végül eladta a kocsmát és Bodrogszegire költözött, az édesapjához. Márton szívesen járt volna még iskolába, de hat osztály elvégzése után munkába kellett állnia. Legidősebb bátyjához költözött Balassagyarmatra, itt kezdett el dolgozni bolti eladóként. Ennek a városnak ebben az időben jelentős zsidó közössége volt, élénk hitélettel és kulturális kapcsolatokkal. Nevelődéséhez jelentősen hozzájárultak az itt töltött évek.

Amikor betöltötte a huszonegyet, az üzlet, ahol dolgozott, megszűnt. Egy kedves vevőjük beajánlotta pápai rokonaihoz, Neumanékhoz. Nekik Pápán cipőboltjuk volt, ide kerestek eladót. Márton letelepedett a dunántúli városban, melynek akkoriban majd háromezer zsidó polgára volt. Szorgalmasan dolgozott, s meg is volt az eredménye, 1938-ban már önálló üzletet tudott nyitni Ideál Cipő Ház néven a város legforgalmasabb utcáján, a Kossuth utcán. Megnősült, nemsokára megszületett a fiatal pár kisfia, Lacika. A kis család az Esterházy úton lakott egy szolid polgári jómódot tükröző illő házában. Felhőtlen boldogságról azonban szó sem lehetett, hiszen a családfőt időről időre munkaszolgálatra hurcolták, hol Szombathelyre, hol Veszprémbe, hol Ódorogra kell bevonulnia. A cipőboltot ilyenkor átmenetileg a felesége vezette. Aztán bekövetkezett az elkerülhetetlen, gettó, majd az út a halál küszöbére. Mártont Kistarcsáról vitték Auschwitzba, feleségét, anyósát és Lacikát, a kisfiát a többi pápai zsidóval együtt szállították a halálgyárba. Márton semmit nem tudott a sorsukról, így hazaérkezéséig reménykedhetett a találkozásban.

Olga, az édesanya egészen más környezetből jött. Családja Trianon után költözött Erdélyből Magyarországra, ő már Dombóvár jómódú és büszke zsidó közösségének tagjaként nőtt fel. Ennek a tagjai magyar kultúrájú emberek voltak, integrálódtak a többségi társadalomba, sőt, asszimilálódtak hozzá. Bár voltak intő jelek számukra – az 1920-as numerus clausus-törvény, amely korlátozta bekezdésüket az egyetemekre –, alapvetően jól és biztonságban érezték magukat.

Olga határozott, jó fellépésű, kitűnő intellektusú lány volt. Iskoláit kitűnően végezte, így nem volt kétséges, hogy tovább fog tanulni. Először orvosgyetemre jelentkezett, így kívánta beváltani édes-

apja soha nem teljesült álmait. A család barátja azonban, aki vállalta taníttatásának költségeit, ragaszkodott hozzá, hogy tanárképzőre menjen. Olga teljesítette a kívánságát, s tanár szakosként beköltözött a közeli Pécsre, a pezsgő életű, kulturált egyetemi városba.

Magyarországon ebben az időben – a harmincas években – eléggé elterjedt az antiszemitizmus, találkozott vele Olga diáktársai és tanártársai részéről is. A nyíltan náci szellemiségű Turul Szövetség bőszén akciózott az egyetemen. Olga úgy döntött, hogy egy időre abbahagyja a tanulmányait. Bankban dolgozó édesapja elveszítette állását, édesanyja pedig megbetegedett, így az egész családnak szüksége volt arra a pénzre, amelyet Olga óraadással, majd kozmetikusként keresett.

A végzet egyre közeledett a több mint hatszáz fős dombóvári zsidó közösség felé. A német megszállás után következett a sárga csillag viselésének elrendelése, majd a gettóba zárás. Dombóváron 1944. május 15-én kellett a helyi és környékbeli zsidóknak elhagyniuk az otthonukat, a holmijaikat, az értékeiket, és beköltözniük a zsinagóga körül gettónak kinevezett területre. A nyolcszáznál több ember húsz házban húzta meg magát, a zsúfoltság elviselhetetlen volt. Az emésztőgödrök megteltek, a melegben elviselhetetlen bűzt árasztottak. A gettó lakói éheztek, a helyzet már-már humanitárius katasztrófával fenyegetett. Olga időnként élelmiszer-csomagot kapott Katótól, hűséges keresztény barátjától. Ha ezeket a kis küldeményeket nem dobták volna át a gettó falán, még jobban legyengültek volna.

A gettóban a csendőrök maradék apró értékeiktől is megfosztották az embereket. Megérkezett Pécsről egy Haind nevű, kivételesen goromba pribék, aki a szó legszorosabb értelmében kiverte az emberekből azt, amit eddig sikerült elrejteniük. Július elején aztán bevagonírozták őket, a végállomást, ahogy sokan talán sejtették is, Auschwitznak hívták.

Mind Márton, mind Olga útja a megsemmisítő táborokba vezetett. Lehetek akár közel is egymáshoz, az ő személyes találkozásukat csak a felszabadulás hozta el.

A szenvedések útján elsősorban Olgát kíséri végig az olvasó, a lágerélet poklát az ő női perspektívájából követhetjük. A hosszú vonatúton idős édesapjáról gondoskodott, nem tudhatta, hogy az auschwitzi rámpánál végleg elválnak útjaik egymástól. Az édesapa sorsáért való aggódás, majd a megváltoztathatatlanba való belenyugvás végleg felnőtte érlelte Olgát. Szilárd erkölcsiséggel viselte a mindennapok megpróbáltatásait, még a néha élet-

mentő kisebb tolvajlásokat, „szerzéseket” is elutasította.

De nem volt teljesen egyedül, és ez nem a barakk kényszerű túlszűfoaltságát jelenti. Neki is vannak „lágertestvérei”, részben régi ismerősök még Dombóvárról, részben új sorstársak. Az Appelplatzon ötös sorokban felálló nők támogatták egymást – a szó minden értelmében. Ennek a támogatásnak különös módja a közös „főzés”, amikor recepteket osztottak meg egymással. Nehéz elképzelni, hogy a szárított zöldségből készült levesek és korpás kenyerek elfogyasztása után hogyan tudtak a gesztenyés rolád elkészítésének helyes módjáról vitatkozni egymással, de csakugyan ez történt. Szóba kerültek a hagyományos zsidó konyha olyan ételei, mint a sólet, de az osztrákos magyar polgári konyha fogásai is: a húsoleves, a rántott csirke, a pörkölt nokedlivel.

Olga társnőivel együtt a ravensbrücki női táborba került, itt dolgozniuk kellett egy repülőgépalkatrészeket előállító üzemben. Ezen a helyen érte őket a felszabadulás is, együtt botorkáltak ócska cipőkben a jeges németországi utakon. De már tudták, minden lépés az otthonhoz visz közelebb.

De „van visszatérni otthon”? Olga Pesten találkozott fiatal nagynénjével, és úgy döntött, itt is marad. Azért leutazott Dombóvárra, de itt csak megerősödött az elhatározása: ez a város, amely ilyen jeges hidegséggel tűrte el zsidó polgárainak kitoloncolását, nem lehet többé az otthona.

Mártont megingathatatlan vallásos hite segítette a túlélésben. Ő is hamar elkerült Auschwitzból, csoportját Wüstegiersdorfba irányították. Itt volt a nagyszabású és soha be nem fejezett Riese (‘óriás’) projekt központja, amelyhez nagy sziléziai területek is tartoztak. Mártonékat a helyi Perutz gyár egyik raktárában szállásolták el. Ez pápai emlékeket idézett fel benne: Esterházy úti házukhoz közel működött a város legnagyobb ipari üzeme, a csehországi Perutz fivérek magyarországi textilgyára.

Márton a táborban kénytelenségből beletanult a cipész mesterségbe – eddig árulta a cipőket, most már készítette, javította őket. Innen Bergen-Belsenbe került sok más magyar zsidó fogollyal együtt. Mivel a férfitáborban lakóknak alig volt kapcsolata a női tábor lakóival, nem tudta, hogy unokahúgai, Katalin és Ági is itt vannak. Katalin az éhezéstől legyengülve itt is halt meg, Ági a tábor felszabadítása után Svédországba került.

Márton a tábor felszabadulása után hazaindult, s meg is érkezett Páparra. Itt szembesült a ténnyel, hogy egyedül maradt, szeretett felesége és kisfia nem térnek vissza már soha. Próbálta újraindítani a boltját, de a száguldó infláció miatt az emberek-

nek nem volt pénzük lábbelire sem. Márton egy barátja tanácsára alkalmi üzletelésből tartotta fenn magát 1946 nyaráig. Ekkor a forint bevezetésével némileg konszolidálódott a gazdaság és a kereskedelem, ő is visszatérhetett megszokott foglalkozásához.

Ez volt az az év, amikor kettejük sorsa mindörökre összekapcsolódott. Olga egyik „lágernővére” – ahogy nevezték: Jolusz – kötötte össze a két sorsot. Ő a batatonfüredi rabbi lánya volt, férjhez ment és Pápán telepedett le. Ide hívta meg Olgát, jelezve, hogy valaki nagyon szeretne vele megismerkedni. Márton és Olga találkozásából szerelem lett, majd házasság, melyet 1947 márciusában kötöttek meg a pesti ortodox zsinagógában, a Kazinczy utcában.

Lassan beindult az élet Pápán, lehetett dolgozni és bár szerényen, de meg is lehetett élni. Márton és Olga igazi családdá váltak, megszületett első fiúk, akit Lacikának neveztek el, a meggyilkolt elsőszülött emlékére. Nemsokára világra jött Sándor is, a könyv szerzője, héber nevén Cvi, ő nevében őrzi két elpusztított nagybátyjának emlékét.

Ami feltámaszthatatlanul elmúlt, az a pápai zsidó élet. Pápának 1944-ben körülbelül háromezer zsidó polgára volt, ez a város lakosságának több mint egytizedét tette ki. A város földesurai, az Esterházy grófok egy 1748-ban született védlevel alapján fogadtak be zsidó polgárokat. Ők iparosként, kereskedőként sokat tettek a hatalmas földesúri birtok jövedelmezővé tételéért és a város felvirágoztatásáért. A város klasszicista stílusban épült hatalmas neológ templomát, amely az akkori Magyarország harmadik legnagyobb zsinagógájának számított, 1846. szeptember 11-én maga a híres Löw Lipót rabbi avatta fel magyar nyelvű beszéddel.

A holokauszt után körülbelül kétszáz zsidó tért vissza a városba. Hitéletük sem a másfél ezer ember befogadására alkalmas templomban folyt, hanem a mögötte álló szerény gyülekezeti házban. Kohn rabbi, a kevés beszédű, komor ember épp úgy elvesztett családját gyászolta, mint a többiek.

A holokausztot a háború utáni években sűrű csend övezte. A város keresztény lakosainak egy része részesült a meggyilkoltak vagyonából, beköltözött házaikba, szekrényeibe rejtette értéktárgyaikat. Akik csendőrként vagy azok önkéntes segítőként vettek részt a gettósításban és a bevagoníro-

zásban, nyilván hallgattak, a büntetéstől félve. A többség meg valami homályos szégyenérzettel vezérelve nem vett tudomást a történetekről.

A Sternberg család azonban őrizte az emlékeket, Auschwitz volt számukra az időszámítás megkerülhetetlen fordulópontja. Minden történés, rossz és jó, besorolódott az Auschwitz előtt vagy utána történetek sorába.

Ahogy a szerző írja, a háború után „a zsidók és a nem zsidók más-más világban éltek, akárcsak a háború előtt. Az érintkezés köztük többnyire udvarias volt, leszámítva az alkalmanként hallható antiszemita kirohanásokat a nyíltan ellenségesek részéről. Bár a kommunista rezsim hivatalosan fellépett a diszkrimináció minden formája ellen, az évszázadok folyamán kialakult ellenséges attitűdöt a zsidókkal szemben nem lehetett megszüntetni félszívvel meghozott rendelkezésekkel és homályos törvényekkel.” (260. l.)

Ebben a légkörben következett be az 1956-os forradalom, amely után több zsidó család is elhagyta Pápát és az országot. A Sternberg család is tépelődött ezen, de a végleges döntést 1960-ban hozták meg. Október 30-án az édesanya a két fiút még elvitte a budapesti Vidámparkba, de utána vonatra szálltak Bécs felé.

A bécsi tartózkodás hosszúra nyúlt, mivel a szülők úgy döntöttek, nem Izraelbe mennek, hanem az Egyesült Államokba, ahol rokonaik éltek. Az osztóiskolában a gyerekek ellenségesek voltak, „mocskos zsidó”-ként gúnyolják a kis jövevényeket. Amikor kiderült, hogy Alex milyen kitűnően futballozik, befogadták őt a közösségbe.

Aztán elérkezett a várva várt utazás Amerikába. A család Brooklynban telepedett le, egy tipikusan haszid környezetben. Ebben az inspiráló új világban igazi otthonra leltek. Megtalálták Magyarországról ide származott rokonaikat, és maguk is nagy családdá váltak. Lacinak négy gyermeke született, Alexnek kettő. Olga és Márton hosszú életet éltek szerető családjuk körében, megérték unokáik születését és felnövekedését.

Két nagyszerű ember története ez, akik megjárták a poklot, de soha nem veszítették el mély emberségüket és jövőbe vetett hitüket. Szeretet, barátság története ez, megfűszerezve Olga ízletes fogásaival és megédesítve süteményeivel.

Figyelő

Válogatott bibliográfia (a COVID-19 vírus miatt nem teljes körű)
a 2020. október – 2020. november közötti időszak zsidó vonatkozású irodalmából, sajtójából

DALLOS ESZTER MUSTRÁJA

Ezt a munkát az Andrew and Pearl Rosenfeld Research Project on the History of the Jews
in Hungary and the Habsburg Empire, Hebrew University, Jerusalem és
The Leslie and Vera Keller Foundation for Enhancement of the Jewish Heritage támogatta.

TÖRTÉNELEM, TÁRSADALOMTÖRTÉNET

MOLDOVEANU, Camelia
A romániai zsidó vagyoni rendszere a második világháború után. Ford. Bara Hajnal. In: *Pro Minoritate Nyár*, 2020. 95–103. o.

CSIKI Tamás
Befogadás és kirekesztés. Zsidók és magyarok együttélésének lokális percepciói a dualizmus kori helyi sajtóban. In: *Századok*, 2020. 5. szám, 963–988. o.

KARSAI László
A magyar holokauszt a nagy népbírósi perek tükrében. In: *Századok*, 2020. 5. szám, 989–1014. o.

KONRÁD Miklós
Asszimilációs elvárások és zsidó válaszok az emancipációig. In: *Századok*, 2020. 5. szám, 903–934. o.

NOVÁK Attila
Pszichoanalízis és cionizmus között. József András analitikus az ÁVH fogságában (1953). In: *Századok*, 2020. 5. szám, 1015–1045. o.

PREKUP Anikó
Miért nem nyert képviseletet az izraelita felekezet a dualizmus kori főrendiházban? In: *Századok*, 2020. 5. szám, 935–962. o.

KULTÚRA

LEGÁT Tibor
Mulatóból zsinagóga. Az 1922-ben felavatott nagy templomban 800-an fértek el. (Bp. Nagyfúvaros u. 4.) In: *Magyar Narancs*, 2020. szeptember 10. 25–26. o.

„Jelképes most már úgyis minden.” Ferenc Győző író Radnóti Miklós halálának körülményeiről és a Bori noteszről. In: *Magyar Narancs*, 2020. nov. 26. 36–38. o.

CSORDÁS Gábor
Száz éve született Somlyó György. In: *Élet és Irodalom*, 2020. november 27. 12. o.

NEKROLÓG

CSEPELI György
Csendes értelmiségi. Hernádi Miklós (1944–2020). In: *Élet és Irodalom*, 2020. október 16. 10. o.

TIBORI SZABÓ Zoltán
Méray Tibor emlékére. In: *Élet és Irodalom*, 2020. november 20. 6. o.

KÖNYVEKRŐL

BIHARI Péter
Ex libris. Ungváry Krisztián: Horthy Miklós. Götz Aly: Európa a zsidók ellen 1880–1945. In: *Élet és Irodalom*, 2020. szeptember 18. 19. o.

KELEMEN Ágnes
A jó a gonosznak kedvezett? Götz Aly: Európa a zsidók ellen 1880–1945. In: *Élet és Irodalom*, 2020. október 16. 20. o.

PETŐ Iván
„A jó a gonosznak kedvezett.” Götz Aly: Európa a zsidók ellen 1880–1945. In: *Mozgó Világ*, 2020. 10. szám, 114–117. o.

JESZENSZKY Géza
Auschwitz után pogromok? Pelle János: Vértád, hisztéria, népítélet. In: *Élet és Irodalom*, 2020. november 20. 10. o.

MEGJELENT KÖNYVEK

Suttogókönyv. Ábrahám ivadékaival. Szerk. Mécs Halász Mariann. Neoprológus BT., 2020. 319 o. 3600 Ft

ATZMON, Gilad
A bolygó kicsoda? Tanulmány a zsidó identitáspolitikáról. Publio Kiadó, 2020. 266 o. 3490 Ft

DUGARD, Martin – O'REILLY, Bill
Az SS kiiktatása. Hajsza a történelem legkegyetlenebb háborús bűnösei után. Ford. Babits Péter Libri Könyvkiadó Kft., 2020. 320 o. 3999 Ft

ITURBE, Antonio
Az auschwitzi könyvtáros. Ford. H. Prikler Renáta. Alexandra Kiadó, 2020. 477 o. 4499 Ft

CSEH Viktor – MÓZES Krisztián
Balaton környéki zsidó emlékek nyomában – két keréken.
Magyar Zsidó Kulturális Egyesület,
2020. 185 o. 2500 Ft

BALÁZS Dezső
Halló! Itt Péter! Péter beszél! Egy budapesti zsidó család története az 1944-es esztendőben.
Személyes Történelem, 2020, 180 o.
2999 Ft

DÉVAVÁRI Zoltán
Egy elmesélhetetlen történet.
Impériumváltások, holokauszt, emigráció. A szabadkai zsidóság eszme- és politikatörténete (1918–1945).
Magyar Napló Kiadó,
2020. 240 o. 3000 Ft

FINCHELSTEIN, Federico
Fasiszta hazugságok.
Ford. Nagy Gergely.
21. Század Kiadó, 2020. 159 o.
3290 Ft

SURÁNYI András
Kaddis a megözöletett gyermekekért.
Ali Art Kiadó, 2020. 186 o. 3100 Ft

WISSINGER István
Pulitzer: Egy magyar származású amerikai sajtómágnás kalandos élete.
Athenaeum Kiadó, 2020. 409 o.
4299 Ft

TÓTH Imre
Két Anschluss között. Nyugat Magyarországról és Burgenlandra Wilsontól Hitlerig.
Kronosz Könyvkiadó,
2020. 471 o. 5500 Ft

UHRMAN Iván
Kazárok, magyarok, zsidók.
Attraktor Könyvkiadó Kft.,
2020. 300 o. 3900 Ft

Figyelő rovatunk ezúttal igen sovány. A könyvtárak zárva vannak a koronavírus járvány idején. A print változatoknak („változat” – mintha nem ez lenne az eredeti és mainstream megjelenés) az örökkévalóságig kell őrizniük a rájuk nyomtatott adatok helyességét, a könyvek és a nyomtatott sajtó vonatkozásában. Erre az internet sajtó nem alkalmas. Ezért, amint kinyitnak a könyvtárak, az itt oly fájóan hiányos adatokat pótoljuk..

Emil Für

Für Emil:
Oltóállomás